MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXXII, Oct. 2022

- Cheif Editor -

Smt. Aliyaparveen A. Mulla

Assistant Professor

Department of English, Government First Grade College,

Khaza Colony, Vijayapur, Karnataka

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 8, Vol. I, Issue-LXXII, Oct. 2022

SIDDHI PUBLICATION

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXII Year – 8 Oct. 2022

:: Editor in Chief ::

Smt. Aliyaparveen A. Mulla

Assistant Professor

Department of English

Government First Grade College Khaza Colony Vijayapur-586101, Karnataka.

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete **Website:** www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India – Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com / umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar** **Associate Professor** Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari** Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: ____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..…………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ……... the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………….. ……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ………………………………………………………………………………..
Official Address :……………………………………………………………………………….
…………………………………………………… Pin ……………………..
e-mail id :……………………………………………………………………………….
Mobile and Phone No. : ………………………………………………………………………………..
Signature of the Author(s) : ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 – Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :**umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,
I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.
1. Name in Full :______________________________

2. Nationality: ______________

3. Address for Correspondence: ______________________________

____

Phone (STD code): ______________ Mobile No : ______________
4. Name of the College/Employer : ______________________________

____

5. Present Position/Designation: ______________________________

6. Email Address: ______________________________

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	INCLUSIVE GROWTH THROUGH SHGS-BANK LINKAGE PROGRAMME: A CASE STUDY	Dr. Achutha Poojary K.	01
02.	IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA	Pooja Vernekar	04
03.	FORENSIC ACCOUTING: NEED AND BASICS OF FORENSIC ACCOUTING	Mrs. Shreedevi S. Munde	09
04.	SUSTAINABLE GREEN HRM AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT	Dr. Lakshmamma H. R	13
05.	“A PERUSAL ON THE POSTULATION OF GREEN MARKETING IN INDIA”	Smt. Manasa C. T.	16
06.	“WOMANISM: GENDER EQUALITY IN LITERATURE”	Aliyaparveen A. Mulla	19
07.	FACTORS INFLUENCING QUALITY OF LIFE: AN EMPIRICAL STUDY OF LEATHER INDUSTRY’S MARRIED WOMEN WORKERS	Aranjan Pandu	25
08.	COVID-19 AND MIGRATION: URBAN AND RURAL CRISIS	Dr. Suchithra S. R.	30
09.	INDIA’S FOREIGN TRADE : A STUDY	Dr. Jitendra Pandurangrao Kale	33
10.	‘हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में चित्रित नारी जीवन’	डॉ. समयलाल प्रजापति विनीता ठकरेले लोधी	35
11.	गोस्वामी तुलसीदास के साहित्य में दलित चित्रण	प्रा. डॉ रमेश विठोबा कांबळे	40
12.	कविवर्य रेणापुरकर के काव्यों में विवेचित देशप्रेम	डॉ. अखिलेशा अ. शर्मा	43
13.	स्त्री रूपे मांडणारी कविता : प्रतिबिंब	डॉ. मदकुंटे पी. एम.	50
14.	स्त्रीधन धर्मशास्त्रातील कायदे व वर्तमानातील कायदे यांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. वृषाली भोसले	54
15.	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात मनुष्यबळ विकास	प्रा. टि. डी. समरीत	59
16.	शेतीचा विकास आणि बदल..!	प्रा. डॉ. आशा देशपांडे संदीप रामराव काळे	62
17.	भारतातील स्त्री चळवळ	प्रा. डॉ. विलास कऱ्हाळे	67
18.	स्थानिक शासनात महिलांचा सहभाग	प्रा. डॉ. चावरे एम. व्ही.	71
19.	महात्मा गांधीच्या सर्वोदय संकल्पनेची वास्तवता	प्रा. डॉ. सच्चिदानंद काशिनाथ तांदळे	73

20.	**“प्रशासन व्यवस्थेत सुशासन निर्मितीसाठी भारताने उचलेले पाऊल,त्याचा परिणाम आणि सुशासनाच्या मार्गातील आव्हाने”**	**शिंदे प्रकाश ज्योतीराम**	76
21.	**ओले मूळ भेदी: ग्रामीण साहित्य चळवळीस दिशा देणारी कादंबरी**	**प्रा. डॉ. व्यंकटी पावडे**	82
22.	**यालाच म्हणतात प्रेरणा..!!**	**शंकर देवराव लेकुळे**	86
23.	**“शेतक–यांचा प्रश्न व सरकारची भूमिका: विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य”**	**पूनम बाबूराव काशीद**	88
24.	**A STUDY OF CONSUMER PRECEDENCE FOR ONLINE SHOPPING**	**CHETALI VED** **Dr. Keshav Mani Sharma**	92
25.	**कोविड 19 च्या प्रादूर्भावाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम**	**वनिता केरूजी बनकर**	100
26.	**Study of Fractional Differential Equations and it’s Applications**	**Mr. Namdev Digambarrao More**	105
27.	**To Study the Different Components of Emotional Intelligence among the Adolescents Studying in English and Kannada Medium Schools**	**ADIVEPPA B. PATIL** **Dr. K R TIWARI**	111
28.	**लोकसाहित्याचा आत्मा लोकगीत एक चिंतन**	**प्रा. उमेश भगवानराव पुजारी**	117
29.	**A Fundamental Approach to Social Media Marketing in India**	**Mallappa Sidaram Khodnapur**	119
30.	“ನಾರಿ ಸಂಘರ್ಷದ ಸಂಕಥನ ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗು”	ಡಾ. ಶ್ರೀಮತಿ ಎಸ್ ಪಿ ಅಮೀನಗಡ	122

INCLUSIVE GROWTH THROUGH SHGS-BANK LINKAGE PROGRAMME: A CASE STUDY

Dr. Achutha Poojary K.
Associate Professor in Commerce, Govt. First Grade College Bantwal-574219 (KK)

ABSTRACT

As Mahatma Gandhi rightly said long ago **"India lives in her villages"** around 60 percent of the population of the country is dwelling in rural economy of India. The challenge of present is therefore to cover all the rural households under the same banner called Self-Help-Groups for their upliftment and poverty alleviation through its linkage with banks.The SHG-Bank Linkage Programme (SBLP) is a milestone strategy to improve rural people access to formal credit system in a cost effective and sustainable manner by making use of SHGs. The absence of easy and affordable access to banking facilities has remained a major constraint for rural development. Therefore, banks should **"look through the eyes of their customers"** at grass root level and provide what they want.By and large, The real Financial Inclusion and Inclusive Growth requires to bring people into banking premises to avail financial services.

KEYWORDS:- Finan cialInclusion, Self - Help- Groups, Micro Finance, No Frills Account, Inclusive Growth, etc).

INTRODUCTION

India has been experiencing micro credit in the form of SHGs as a part of formal credit delivery system giving freedom to NGOs to set up SHGs on various models. They have been recognized as useful tools to help the poor and as an alternative to meet the urgent credit needs of the poor. The country has witnessed a rapid growth of Self - Help-Groups (SHGs) in the last two decade or so. The SHG-Bank Linkage Programme (SBLP) is a milestone strategy to improve rural people access to formal credit system in a cost effective and sustainable manner by making use of SHGs.The absence of easy and affordable access to banking facilities has remained a major constraint for rural development. Therefore, banks should **"look through the eyes of their customers"** at grass root level and provide what they want.The SHG growth which has almost assumed the form of a movement represents a massive grassroots level mobilisation of rural poor especially women into small informal associations.The Self-Help-Groups render yeoman service in the flow of micro finance. Micro Finance is a finance in small amount to the poor especially women in rural areas to support them to start their own enterprise in their own villages. This has paved the way for the poor, especially the rural poor to become economically independent and self–sufficient to lead their life**.**

LITERATURE REVIEW:

Rangarajan (2008) recommended that the Banks and other financial institutions should make some efforts on their own to improve the absorptive capacity of the borrowers. **SubbaraoDuvvuri** (2009) stated that financial inclusion signifies giving people an opportunity to build better lives for themselves and their children by facilitating "Electronic Benefit Transfer" (EBT) methods. **Ammannaya** (2010)pointed out that for the financial inclusion of the most vulnerable people of rural areas they should be trained enough how bank loans can be obtained and utilized in most prudent way.**Koteshwar and Akbar Ali** (2010) revealed that SHGs members have considerable access to financial services resulting in positive impact on the socio-economic conditions. **AnupamaHazra** (2011) is of the opinion that despite a large banking network across the country, the critical gap in rural credit still exist resulting into exploitation of the rural masses in the credit market.

OBJECTIVES: The study attempts to throw light on the following objectives:

1. To study the progress made under SHG-Bank Linkage Programme.

2. To evaluate the progress made under financial inclusion plan.

METHODOLOGY OF THE STUDY:

The present study has been undertaken in Dakshina Kannada District of Karnataka state. The study is based on both primary as well as secondary sources. The primary data and information was collected through field survey with the help of structured questionnaire served on 85 Bank branches of Dakshina Kannada district. Dakshina Kannada District has 44 banks having 427 branches spreading over 5 taluks such as Bantwal, Belthangady, Mangalore, Puttur and Sullia.

STATEMENT OF THE PROBLEM:

Several research studies In spite of vast network of nationalized banks, private commercial banks, RRBs, Co-operative Banks and other financial institutions more than three billion people do not have access to the basic financial services essential for their sustenance. Micro financing programs through SHGs have the potential to minimize the problem of inadequate access of banking services to the poor. The Self-Help-Groups and Bank linkage programme (SBLP) in terms of physical targets, apparently seems to have produced desired results. But not many studies are available to assess the pros and cons of SBLP. Hence, the present study is a small attempt to bridge the aforesaid gap.

Table No.:1 Bank category wise distribution of Respondents

Sl. No.	Bank Category	Frequency	Percentage
1.	Nationalized Banks	38	44.7
2.	RRBs(KVGB)	10	11.8
3.	Private Banks	10	11.8
4.	Co-Operative Banks	27	31.8
	Total	**85**	**100.0**

Source: Field survey

There are 427 bank branches in total in Dakshina Kannada District, consisting of 368 branches of Commercial Banks, 19 Karnataka VikasaGrameena Bank Branches(KVGB), 39 Co-operatives banks and 1 KSFC. Out of 427 branches, 196 branches are urban oriented branches, which are excluded for the purpose of sampling. Therefore total 85 branches were taken as sample size, of which 44.7%Commercial Bank branches, 31.8% Co-operative Banks and 11.8% each from Karnataka VikasaGrameena Bank and Private Banks.

Table No: 2Progress made under SHGs- Bank Linkage Programme as on 31-12-2020

Category of Banks	**No. of SHGs**	**Percentage to Total**	**Amount of Loans (in Lakhs of Rs)**	**Percentage to Total**
Nationalised Banks	19563	63.12%	60709.96	91.13%
Private Banks	2324	7.50%	700.18	1.05%
RRBs (KVG Bank)	479	1.55%	1102.00	1.65%
Co-operative Banks	8624	27.83%	4125.00	6.17%
Total	**30,990**	**100%**	**66,837.14**	**100%**

Source: Field study

It is confirmed that nationalized banks played a significant role with respect to number of SHGs as well as total amount of loans granted to SHGs when compared to other categories of banks.

Table No 3: Progress made under Financial Inclusion Plan as on 31-12-2020

Category of Banks	**No frills Account**	**Number of GCCs Issued**	**Amount of Loans(Rs in lakhs)**	**Percentage**
Nationalized Banks	104277	8173	1171.47	60.92%
Private Banks	2993	278	680.00	35.36%

RRBs (KVGB)	2574	305	71.54	3.72%
Co-operative Banks	9072	-	-	-
Total	**118,916**	**8756**	**1923.01**	**100%**

Source: Field survey

It is evidently proved that as far as no frills accounts, issue of GCCs and total amount of loans granted are concerned the nationalized banks have played a dominant role when compared with other types of banks in the district.

MAJOR FINDINGS:

The role played by the nationalized banks with respect to linking of SHGs with them is significant when compared to other banks. KVG Bank and Private Banks played a dominant role in case of loans granted to SHGs when compared to Nationalised Banks and Co-operative Banks. As far as no frills accounts, issue of General Credit Cards (GCCs) and total amount of loans granted against GCCs are concerned the nationalized banks have played a dominant role when compared with other types of banks in the district. Hence, the contribution of Nationalised Banks towards Financial Inclusion is remarkable when compared to all other categories of banks.

SUGGESTIONS:

- **Reframing as SHGs-NGOs-Bank Linkage Programme.**

1. **SHGs – Post Office linkage programme**- Similar to that of SHG -Bank linkage programmes, SHGs – Post Office linkage programme should be initiated.

- **Farmer-friendly and pro-poor banking**-Rural branches of banks have to be farmer-friendly.
- **Innovative use of mobile phones**-Banks must allow liberally and innovatively the use of mobile phones as a tool to facilitate transactions.
- **Effective Use of B/Fs and B/Cs:-**The Business Facilitators and Bank Correspondents model must be effectively implemented where there are no bank branches.

CONCLUSION:

As Mahatma Gandhi rightly said long ago **"India lives in her villages"** around 60 percent of the population of the country is dwelling in rural economy of India. The challenge of present is therefore to cover all the rural households under the same banner called Self-Help-Groups for their upliftment and poverty alleviation. But the long-term prospect and sustainability of SHGs is depending upon its linkage with banks. The nationalized banks have played a commendable role with respect to linking of SHGs with them when compared to other banks.

REFERENCES:

1. AmmannayaK.K(2010) "**Financial Inclusion-Need for a new approach"** –Southern Economist, Vol;48,No:19, February 1st 2010.Pp 19 to 22.
2. AnupamaHazra (2011) **"Ensuring better access to Credit in rural India"** –Kurukshethra . June 2011, Vol.59, No-8, Pp 7 to 9.
3. District Statistical Report- Dakshina Kannada District, Mangalore – 2010-11.
4. Girish Kumar G.S and Susy Paul (2010) **"Impact of SHG – Bank Linkage on savings of Rural Poor".** Professional Banker. Vol X, Issue -2, February 2010, Pp. 46-53.
5. Koteshwara A. and Mohammed Akbar Ali Khan (2010) –**"Inclusive Growth and Quality of life".** The Indian Journal of Commerce – Vol.63, No.2, April – June 2010, Pp183-187.
6. ShiralShetty A.S and Prof. D.D. Kulkarni (2011) **"Self-Help-Group (SHG)-Bank Linkage: A helping hand to the poor".** Financing Agriculture, Vol; 43, Issue 3, March 2011, Pp 26-31.
7. Swain B.K(2010) **"Managing Poverty through SHGs".** Professional Banker,, Vol X, Issue – 3, March 2010, Pp 17-20.

IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION IN INDIA

Pooja Vernekar
Research Scholar, Department of Post Graduate Studies and Research in Commerce, Rani Channamma University, Belagavi,

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic and the subsequent enforcement of lockdown severely interrupted many aspects of human life. Education was not an exception to it. Many educational institutes all around the world were closed down and teaching learning process moved online.According to UNESCO report, covid-19 has affected nearly 68% of total student population as per the data taken during 1st week of June 2020. Outbreak of covid-19 has impacted about 1.2 billion students and youths across the globe by school and university closures. In India, more than 32 crores of students have been affected by the various restrictions and the nationwide lockdown. All the schools and colleges had to find new alternatives to academic delivery and online classes were the only solution.Covid-19 brought about a considerable change in teaching and learning approach, the entire educational assessment system was affected, mental health was disturbed and there was lack of support, there was considerable decrease in employment opportunities and the vulnerable group of students were severely affected. In the present paper, attempt was made to study the impact of covid-19 on higher education in India. It was found that shift towards e-learning brings with it many challenges. A lot of investment is required on technology upgradation, internet connectivity should be strong and online teaching training should be facilitated in the country. some suggestions have also been pointed out in this paper with regard to how education can be revolutionized in the post pandemic period.

Key words: Covid-19,Higher Education,

INTRODUCTION

The global nature of covid-19 pandemic has affected the whole world with the twin shocks of a health emergency and an economic recession. This situation has affected every sector drastically including higher education in India. Most of the governments around the world had to temporarily close down the educational institutions to stop the spread of the pandemic. In all the phases of lockdown starting from lockdown 1.0 to lockdown 5.0 the educational institutions throughout the nation have never got any relaxation to start their educational activities. Thus, pandemic covid-19 impacted significantly on the education sector.

According to UNESCO report, covid-19 has affected nearly 68% of total student population as per the data taken during 1st week of June 2020. Outbreak of covid-19 has impacted about 1.2 billion students and youths across the globe by school and university closures. In India, more than 32 crores of students have been affected by the various restrictions and the nationwide lockdown.

In response to school closures UNESCO recommended the use of distance education and open educational application and platforms that schools and teachers can use to reach learners. Therefore, the government came up with e-learning programs. As a result, education was changed dramatically by sudden shifting the class room teaching to online teaching. India's higher education system is the third largest in the world next to United States of America and China. Distance education is also a feature of the Indian higher education system. Indira Gandhi national open university (IGNOU) is the largest university in the world by number of students having approximately 3.5 million students across the globe. (MHRD 2020)

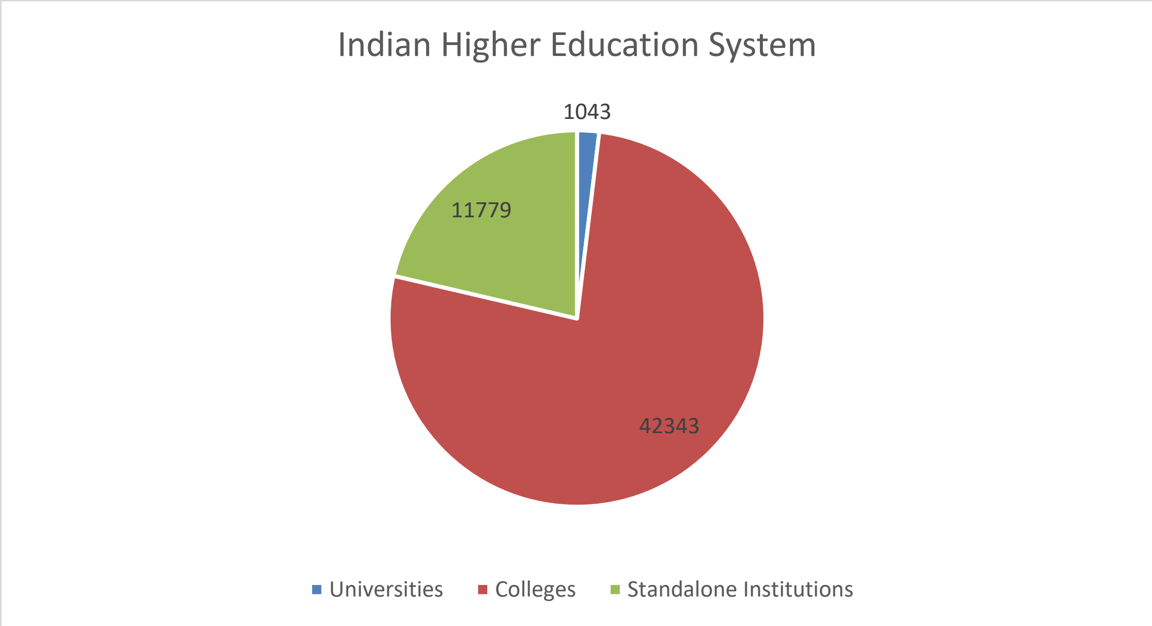

Source: AISHE 2019-20

REVIEW OF LITERATURE

Ashwin Fernandes said that covid-19 has brought a second wind to education in India. He believed this is often due to three main reasons. Firstly, the increased use of technology for various ideas, especially for education has instilled confidence for users. Secondly, India has tried to follow the footsteps of UK, US and UNESCO models of online education and lastly, it depends on how both these factors level the playing field for Indian universities.

Devendra Singh and Others (2020) conducted a study on impact assessment of covid-19 on higher education. The study heighted the impact of covid-19 on education and also suggested certain approaches and strategies to deal with covid.

GeetaliTilak (2021) studied impact of covid-19 on higher education in India. The study pointed out the various challenges in education and the post covid-19 trends of higher education both teaching and learning after covid-19 were highlighted.

Prabhakar Kumar and others (2021) studied the impact of covid-19 on higher education in India. The study found that the gradual shift towards e-learning brings afloat few challenges such as technology upgradation, network connectivity, lack of training to handle e learning issues and mindset of entire stakeholders should align towards a common goal.

Pravat Kumar Jena (2020) conducted study which highlighted on major impacts of covid-19 on higher education in India. Some measures undertaken by educational authorities of India to provide seamless educational services during the crises were discussed. The study found that some post covid-19 trends which may allow imaging new ways of teaching learning of higher education in India are outlined.

Priyanka Dhoot (2020) attempted to study the impact of covid-19 on the teaching-learning process in higher education. It was found that the gradual shift towards e learning brings few challenges such as technology upgradation needs investments, network connectivity and mindset of entire stakeholders should align towards a common goal.

Seema Srivastava (2020) pointed out both positive and negative impact of covid-19 on education. The study listed out limitations of digital learning and suggested that educational institutions in India from schools to universities can use this present adversity as a blessing in disguise and make digital education a major part of the learning process for all learners in the future.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1.To study the impact of covid-19 on Higher Education in India.

2. To give appropriate suggestions to improve Education in Post Covid.

METHODOLOGY

Present study is based on descriptive research. The required data is collected from various reports of government agencies, different educational apex body reports and websites, journals etc. This study is restricted to Indian higher education sector.

IMPACT OF COVID-19 ON HIGHER EDUCATION

1. **Change in Teaching and learning Approach:** Covid-19 brought an unexpected transformation in the education system. Teachers faced new challenges in terms of teaching online and adopting to new technologies. Many universities and colleges took cognizance of the difficulties faced by teachers in adapting new technology and conducted various faculty development and orientation programs for them. But as the shift was very quick. Many teachers continued to face troubles while using online teaching platforms. Teaching was difficult due to the lack of interaction and uncertainty in terms of retention by students. The learning process was also heavily affected. Retention from online classes has been noted to be lower than in physical classesA collaborative project on media education in India during the pandemic by DrUsha and Devina of university of Hyderabad found that students who had to pivot to online classes in the middle of their course had difficulties adjusting to e learning while students who began their classes completely online adjusted well.
2. **Educational Assessment System was Affected:** Once the pandemic began, classes were suspended and UGC directed all examinations to be rescheduled and all the internal assessments were cancelled. The cancellation of internal assessments had a negative impact on students learning. Many institutions had been managingthe internal assessments through online mode but postponement of the external assessments had a direct impact on the future. This uncertainty had created anxiety among students as they were stuck in the same grade/class without promotion. Some institutions were permitted to use a combination of internal evaluation for the current semester and performance in previous semester for assessment. Students who had completed their final examinationsuffered a lot as it got too late for them to get their results and apply for jobs.
3. **Mental Health and Lack of Support:** Online mode of learning had severe effect on mental health of students. Alongside accessibility issues many faced difficulties in attending classes due to family issues. Oxfam India reported that the lockdown period saw a sharp rise in domestic violence cases.Many students particularly queer students and women use their university/college residential campus as a form of escape from abusive homes and find necessary support in their peers or inclusive groups on campus. Lockdown resulted in closing down campus leading to students losing out on support and having to go back to toxic home environments. Physical classes offered students opportunities to study in groups and help each other, which was not feasible with online classes.
4. **Reduced Employment Opportunities:** Number of entrance exams were postponed or cancelled. Job recruitments got cancelled. Graduating students faced difficulties finding jobs due to the lack of placements on campus. Students also faced issues finding academic internships necessary for their course.
5. **Public and Private:** The students from government colleges and low-income private colleges were more affected than the students from private universities. Rishabh Chaudhary (2020), a student at university of Hyderabad researching in the area of students and E learning concluded that private university students had less trouble moving to online mode of learning while students from public universities, government colleges faced a lot of difficulties.
6. **Severely affected students of vulnerable group:** Pandemic proved to be very harsh for the students who already experienced barriers in accessing education. Children with disabilities, students in remote locations, children whose families have lost their source of livelihood and income. This could force many children to discontinue their studies even after normality is

restored. According to a survey conducted by National Center for Promotion of Employment for disabled people. Many children with disabilities do not have access to online services, many of them come from families with low socio-economic profiles.

7. **Effect on Migrant Children:** The pandemic and lockdown have affected an estimated 40 million migrant workers. The migrant workers had moved back to their homes. The technology driven distance learning prevented many migrant children from continuing their education during school closures. A survey across 18 states reveals 46% of migrant children have discontinued their education due to covid-19.

SUGGESTIONS

1. **To implement learning recovery programs:** Educations institutions should catch up on lost learning. Government must ensure that students who have fallen behind receive the support that they need to catch up to expected learning targets. The first step must be to carry out just in time assessment to identify students support needs. Research has shown that 12-week programs of tutoring can help students to make the kind of progress that would be expected from 3 to 5 months of normal schooling.
2. **Protect the education Budget:** Some countries may face government budget cuts that could jeopardize the gains that have been made in recent years in terms of access to education and improved learning outcomes. It is essential that the education budget be protected. To help the most vulnerable students' governments should prioritize by directing much of funding and resources to support schools delivering remote instruction particularly if those schools are serving high poverty and high minority populations. Learning recovery program will not be feasible without substantial financial support. In the presence of budget cuts affluent families will be able to continue to fund tutoring, however lower income families will not as easily to able to fill this gap.
3. **Preparation for future with good back up:** It is imperative that we not only recover from the pandemic but that we use this experience to become better prepared for future crises. To support this aim, countries need to build their capacity to provide blended models of education in the future. Schools should be better prepared to switch easily between face to face and remote learning as needed. This will protect the education of students not only during future pandemics but also during other shocks that might cause school closures such as natural disasters etc. With this in mind it will be necessary to develop flexible curricula that can be taught in person or online. Additionally, teachersneed to be better equipped to manage a wide range of IT devices in the event of future school closures. Offering training courses to improve their digital skills will help.
4. **To focus on the Instructional Core:** Research studies have shown that one of the major reasons many education innovations and reforms have failed is that they have not focused on the instructional core. (Alejandro Ganimian 2020). To have developed learning it is very important to emphasis on the heart of teaching and learning process which is often called the instructional core. Using this instructional core as a guide can help us to identify what strategies do the todays students need. It would be more effective to take suggestions from people, students, teachers, leaders what they need to be a part of post covid curriculum. These stakeholders will surely identify important strategies that fall outside the instructional core.
5. **Training of faculty:** The faculty members should develop themselves to be competent individuals who can equip themselves with online teaching platforms and become skilled in online teaching. Faculty members should also focus on research and research publications.

CONCLUSION

The present study has outlined various impacts of pandemic on higher education in India. The pandemic has created an opportunity for change in teaching methods and has led to the introduction of virtual education in all levels of education. The rapid shift from classroom learning to online learning has brought some issues of digital divide in our country. The scope of online learning is

enormous but it offers both opportunities and challenges. If our country wants to have blended education with more focus on online learning it must emphasize on policies that bridge the digital divide. Majority of teachers and students in our country lack the tools and infrastructure to be a part of this e-learning. Unless these problems are addressed inequalities will continue to widen.

REFERENCES

1. MrSiddeshTari, "*Impact of Covid on Higher Education*", Educational Resurgence Journal, Volume 2, Issue 5, Jan 2021, ISSN 2581-9100.
2. Priyanka Dhoot (2020), "*Impact of Covid-19 on Higher Education in India*"International Journal of Creative Research Thoughts, ISSN:2320-2882, Vol-8, Issue 6.
3. DrGeetaliTilak (2021), "*Impact of Covid-19 on Higher Education in India*", International Journal of Grid and Distributed Computing, Vol-14, pp.1938-1943.
4. Prof. Prabhakar Kumar and Others (2021), "*Impact of Covid-19 on Higher Education in India",*International Journal of Application or Innovation in Engineering and Management, ISSN:2319-4847, Volume 10, Issue 3, p.p.29-36.
5. Pravat Kumar Jena, (2020), "*Impact of Covid-19 on Higher Education in India*", international journal of advanced education and research, ISSN:2455-5746, Volume 5, issue 3.p.p.77-81.
6. Devendra Singh and Others (2020), "*Impact Assessment of Covid-19 Outbreak on Higher Education in India"*, International Journal of Management, ISSN online:0976-6510, Volume 11, Issue 9, p.p.429-434.
7. Seema Srivastava and Others (2020), "*Impact of Covid-19 on Education system in India: A Review",*ICONIC Research and Engineering Journals, ISSN:2456-8880, Volume 4, Issue 1.

WEBSITES

2. https://www2.deloitte.com/us/en/pages/public-sector/articles/covid-19-impact-on-higher-education.html
3. https://www.worldbank.org/en/topic/education/brief/mission-recovering-education-in-2021
4. http://aishe.nic.in/aishe/
5. https://en.unesco.org/sites/default/files/education_in_a_post-covid_world-nine_ideas_for_public_action.pdf
6. https://www.brookings.edu/essay/realizing-the-promise-how-can-education-technology-improve-learning-for-all/
7. https://timesofindia.indiatimes.com/city/patna/changes-in-education-system-after-covid-19-pandemic/articleshow/90825692.cms
8. https://www.siasat.com
9. https://en.m.wikipedia.org
10. https://www.unicef.org/rosa/media/16511/file/India%20Case%20Study.pdf

FORENSIC ACCOUTING: NEED AND BASICS OF FORENSIC ACCOUTING

Mrs. Shreedevi S. Munde
Lecturer
KLE's G.I. Bagewadi Arts, Science and Commerce College, Nipani.

ABSTRACT:

Forensic accounting is a subset of business accounting. Like business accounting, forensic accounting involves the examination of business records to understand and support the validity of the financial statements. Forensic Accounting (the study of financial fraud) is a very important field, for a couple of reasons. The first is to help law enforcement and regulatory agencies prevent financial crimes. But also, forensic accounting helps lawyers prove financial crimes.

The purpose of forensic accounting is to determine the validity of financial statements and the accuracy of accounting entries. Forensic accounting is used to investigate situations during the financial statement preparation and reporting process, such as financial fraud.Forensic accounting encompasses fraud investigation and prevention, as well as a wide variety of functions in litigation. Forensic accountants provide services ranging from serving as an expert witness, to litigation consultant and bankruptcy trustee. As our economy grows more complex, the need for forensic accountants grows as well.

INTRODUCTION:

Forensic accounting is the practice of utilizing accounting, auditing and investigative skills to assists in legal matters. **Kautilya** was the first economist who openly recognized the need of the forensic accountants. He mentioned 40 ways of embezzlement countries ago

Frank Wilson first defined forensic accounting in the 1930s after working on a financial case against American gangster and businessman Al Capone.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1) To understand the concept of forensic accounting.
2) To know the need and basics of forensic accounting.
3) To know the benefits of forensic accounting.

RESEARCH METHODOLOGY: The paper is based on secondary data published in journals, books, websites. Based on available literature and research material, the present paper gives an clear picture regarding forensic accounting.

MEANING AND DEFINITION:

Forensic accounting is a combination of accounting and investigative techniques used to discover financial crimes. One of the key functions of forensic accounting is to explain the nature of a financial crime to the courts.

In other words, forensic accounting refers to a strategic approach whereby financial data and non-financial information are gathered, monitored, studied, and analyzed for fraud prevention.

Dictionary of Accounting Terms:

"Forensic accounting is a science (i.e. a department of systemized knowledge) dealing with the applications of accounting facts gathered through auditing methods and procedure to resolve legal problems."

NEED FOR FORENSIC ACCOUNTING:

The need for forensic accountant arose because of the failure of audit system in the organization as the organizational internal and external audit failed to figure certain errors in the managerial systems. The following are the important reason for the growth of forensic accounting:

1. Failure of audit -

Internal audit and audit committee as a point of the management function could not through light on the different facts and other hidden aspects of corporate fraud.

2. Defective audit appointment method -

Rotation of the statutory auditor touches as part of the problem while it refuses emphasis but it adversely need longer duration. The method of appointing the statutory auditors used not foolproof as its books collusion and lobbying.

3. Position of internal auditors –

The internal auditor can surely detect what was happening but they are hardly in a position to initiate proper action in proper time.

4. Failure in scrutiny of certificates -

The certificate of the auditors are hardly scrutinized carefully especially when the reports are unclean and qualified.

BASICS OF FORENSIC ACCOUNTING :

Forensic Accountants are more than just number crunchers who happen to work on criminal or civil disputes these accountants possess additional skills. They must conduct investigation, know how to use a variety of computer programs and communicate well. Some forensic accountant specialized in specific Industries that are susceptible to fraud, such as insurance or banking and learn the business practices associated with those fields.

Regardless of whether their assignments are criminal / civil, these accountant follow of same forensic accounting basics when conducting their investigations.

1. Initial Research -

First, they meet with a government representative, attorney or other client to learn the specifics of the alleged frauds. Then, they being their initial research and plan the logistics of the investigation.

2. Gathering Records -

The next step is to search the records from bank statements, credit statement, journals, ledgers, database, email and memos anything that will offer a bigger picture of the financial situation.

3. Interviews -

After gathering the records, forensic accountant often conduct interviews with the accused and other involving parties to get individual stories about the in irregularities, forensic accounting must process observational skills to pick up subtle hints or suspicious clues that may eventually lead them to the perpetrator. Clues may include new cars, numerous vacations and starting additional businesses without other visible sources of capital.

4. Analysis -

After gathering all of the information, a forensic accountant begins the analysis. He or she may be trace the Assets of the company, calculate the total loss and exactly how in occurred, and summarize various transactions. This may include graphs, charts, separate sheets and other methods of explaining the case.

5. Litigation Support -

In addition to investigating, forensic accountant may provide litigation support. Attorneys engage the services of forensic accountants to review existing documentation and testimony and explain their financial significance. A forensic accountant can tell the attorney what additional information may be needed to prove the case and what question to ask of witnesses. The forensic accountant may also review damage report and state whether the report was put together accurately and supports the case.

DIFFIRENCE BETWEEN AUDITING AND FORENSIC ACCOUNTING

Auditing and forensic accounting are two entirely different streams—the terms cannot be used interchangeably. The significant differences are as follows:

Basis	Auditing	Forensic Accounting
Purpose	It checks books of accounts compliance with Generally Accepted Accounting Principles (GAAP).	It analyzes the financial documents to detect illegal activity within an organization, specifically white-collar crime.
Objective	Error identification and prevention.	Detecting frauds and felonies.
Process	A predefined and systematic process of reviewing accounts as per GAAP.	The Investigative process looks for outliers and specific patterns.
Investigation	Auditors analyze the financial transaction samples.	Forensic accountants scrutinize every details.
Skill Set	Requires accounting knowledge.	Requires skills beyond accounting—criminalities, advanced data analytics, information technology, and law.
Frequency	Regular—companies are mandated by law to appoint an auditor.	Uncommon—done only when suspected of fraud.
Carried out by	Certified Public Accountant (CPA)	Professional team of experts, including CPAs.

BENEFITS AND IMPORTANCE OF FORENSIC ACCOUNTING:

Forensic accounting is a vital and important part of the justice system. By providing accurate and reliable information, forensic accountants help to ensure that justice is served. Forensic accounting can be used in civil and criminal cases and can provide critical information in a wide variety of legal proceedings. There are many benefits to using forensic accounting, including the following:

- **Enhanced Efficiency:**Forensic accountants play a crucial role in examining and investigating current financial processes and standards, which can help identify more effective and efficient solutions. The whole process is one of detecting problems and areas of improvement for the benefit of the business.
- **Aids Businesses in Managing Finances :**Businesses can use forensic accounting to detect anomalies among their staff and the third parties they're working with. For instance, a company can ask a forensic accountant to check an employee's purchasing records to see if all of his purchases were for business use or if he diverted some for his personal use.
- **Minimal Losses:** The primary benefit of forensic solid accounting is how it can minimize and prevent unnecessary loss. Fraudulent activity and general financial discrepancies cost the business community extraordinary sums of money every hour of every day. The forensic accountant ensures this isn't allowed to happen.
- **Reduces Risk of Exploitation:** By proactively patching any obvious 'gaps' in current financial, and operational standards, the forensic accountant can ensure that the risk of future exploitation is significantly reduced. It's a case of protecting the best interests of the business before fraudulent activity can take place.
- **Enhanced Authority and Better Brand Reputation:** A brand that leaves itself wide open to manipulation and fraud is a brand that is very difficult to respect, trust, and work with. Fraud can do the kind of reputational damage that is borderline impossible to repair. Therefore, the importance of thorough and ongoing forensic accounting cannot be denied.
- **It helps in avoiding legal issues:** Forensic accounting is required for companies involved in litigation and companies that suspect fraud and do not have the time, personnel, or funding to hire a forensic accountant. In a small company, if you suspect fraud, it is advisable to hire a forensic accountant to investigate the potential for fraud

CONCLUSION:

As a conclusion we can say thatthe forensic accounting provides evidence for financial fraud has taken place, and present the results of an investigation in such a way that it can withstand cross-examination in court. On top of proving whether irregularities have occurred, the practice also seeks to identify those involved so legal action can be taken against them.

forensic accounting combines the investigation, litigation, auditing and financial reporting skills to detect and prevent frauds. Similarly, it promotes corporate governance, mitigation of accounting irregularities quality financial reporting practices, improved internal control and shareholder's trust

REFERENCES:

1. https://fundamentalsofaccounting.org/importance-of-forensic-accounting/
2. https://www.toppers4u.com/2020/10/contents-1.html
3. https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/accounting/forensic-accounting-litigation/
4. https://portal.abuad.edu.ng/lecturer/documents/1607664575CHARACTERISTICS_AND_SKILLS_OF_FORENSIC_ACCOUNTANTS.pdf

SUSTAINABLE GREEN HRM AND ENVIRONMENTAL MANAGEMENT

Dr. Lakshmamma H. R
Assistant Professor of Commerce
Government First Grade College, Harohalli, Kanakapura Taluk, Ramanagara District

INTRODUCTION

The Green Human Resource Management is based on green movement associated to Protection of Environment and save the planet Earth from future misfortunes but the situation is so alarming that the scientist and the environmentalist are discussing the issues of ecological imbalances and the bio-diversity.

The HR managers is to create consciousness amongst the youngsters and among the people working for the organization about the Green HRM, Green Movement, utilization of natural resources and helping the community to maintain proper environment, and retain the natural resources for our future generation i.e sustainable development.

Green Movement

Green Movement is a political movement which advocates four important principles, environmentalism, sustainability, non-violence and social justice. The Green movement encompasses the green parties of various countries and relies on the ideals of the Larger Ecology Movement, Peace Movement, Conservation Movement, Environmental Movement and general trend towards environmentalism. The Green Movement in India engrossed on the environment related issues and it covers movements like Chipko Movement, Narmada Bachao Andolan, Project Tiger Scheme, Tiger Task Force.

The Green HR

The Green Movement across the world gave birth to Green HR. Human Resource Management is responsible for managing, developing and retentive employee in the organization.

The result of industrialization was that the world community started discussing about natural resources, pollution, ecological imbalance and biodiversity. As the strength of industrial workers enlarged a separate department or cell was created to handle the employees, it was early called as Personnel Department and now Human Resource, the responsibilities given to this department was to ensure and get right person for the right job, trained them, retain and develop them as per the requirement of industry. The result was that these employees recruited started using the natural resources as a raw material to manufacture required goods or products resulting in industrial wastage & polluting the surrounding climate or environment .

The Impact of Industrialization on Environment

The impact of industrialization was so great that the industries became the major user of natural resources like air,water,land,minerals,plants&animals, thus affecting the environment and becoming the basic reason for pollution and ecological imbalances.

The below table indicates the industries effecting natural resources

Sl no	Industry	Natural resources used	Products	Impact/effects
1	Paper	Plants& Trees	Paper	Forest
2	Pharma	Plants and animals	Medicines	Flora and fauna Bio-diversity
3	Automobiles	Petroleum products	Cars &trucks	Air pollution
4	Food products	Plants,animals&water	Human consumption product	Air,water pollution
5	Chemicals	Soil, ores, minerals	Agricultural	Pollutes

			&Industrial products	environment (air, water)

The exploitations of natural resources globally has lead to severe issue like global warming, depletion of ozone layers and increase of CFC and CO_2in the atmosphere. The result is melting of ice/snow near the poles and increase in the sea –water levels. Exploitations of the natural resources had also effected the flora and fauna, results in reducing the forest animals, disturbing food chains and the eco systems.

The government of India has also passed the laws to protect natural resources :

a) The water (prevention & control of pollution) Act,1974.
b) The Air(Prevention & control of pollution) Act,1974
c) The environment (protection)Act,1986,To protect flora and fauna
a) The forest (conservation)Act 1980
b) The Wildlife protection Laws, etc. was enacted.

The cocoyoc declaration on environment and development in the early 1970's used the term "sustainable development". The term was brought into common use by the World Commission Environment and Development (The Brundtland Commission) in its seminar report 1987 "Our common future ". The Brundtland report has given very comprehensive definition of sustainable development in the following words.

"Sustainable Development is the development that meets the needs of the present without compromising the capability of the future generation to meet their own needs".

Sustainable Development does not imply absolute limits to growth and it is not a new name of environmental protection. It is new concept of growth. It is a manner of change, in which economic and fiscal policies, Trade and Foreign policies all end to induce development paths that are economically sustainable. The **Brundtland Report** emphasized that Sustainable Development means an integration of economic and ecology in judgment making at all levels.

Therefore, the Green Movement, Green HR, Industrialization, Sustainable Development are all related to environment and its management to protect the planet earth. By discussing or passing laws the problems is partly solved but still the main issues are making the corporate world to understand, the employees working for numerous industries to understand and ultimately the society and the customer of the products. These understanding will leads manufacturing eco-friendly products, eco-friendly technology and raw materials and to monitor this we require ISO 14000 or Green Audit.

Imparting of green thinking in the organizations:

The HR Managers is accountable to incorporate the Green HR Philosophy in corporate mission statement, HR-Polices. It should also spread it with the help of training programmers, in recruitment, etc.,

Towards Clean HR:

a) ISO 14000 environmental management standards exists to help the companies to minimize the operational affects on natural resources and environment to comply with pollution laws and improve organisations applying for ISO 14000 series, conducting environmental audits and using eco-friendly technology and producing eco-friendly products. It is a step towards clean HR.
b) Paperless office: Banks and other service sectors were major consumer of paper but today with introduction of IT, the consumption of paper has come down. E-business, E-learning has changed the methods and procedures at offices.
c) Wastage Disposal: This recent development in disposal of industrial waste domestic waste the Sewerage system, Bio-medical waste are the examples for protecting environment.

Result in implication of Green HRM:

The application on improving the operational efficiencies combined with up progression of technology have led ITC to be the only company in the world, of its size and diversity, to achieve the

milestones of being carbon positive, water positive and achieving almost 100% solid waste recycling. Many awards have received for their achievements.

CONCLUSION:

The future of Green HRM appears promising for all the stakeholders of HRM. The employers and Practitioners can begin the usefulness of linking worker involvement and participation in environmental management programs to improved organizational environmental performance like with a particular focus on waste management recycling, creating green products. Unions and employees can help employers to adopt Green HRM policies and practices that help safeguard and enhance worker health and well-being. The academicians can contribute by carrying further research in this area revealing additional data that can build a knowledge base on Green Management in general.

REFERENCE:

1. Environmental Management by G.N. Pandey, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.,
2. Environmental Law by S.C. Shastri, Eastern Book Co.
3. Environmental HRM Practices by Milliman.J and Clair
4. **Web-site**: www.greenhr.com

"A PERUSAL ON THE POSTULATION OF GREEN MARKETING IN INDIA"

Smt. Manasa C. T.
Assistant Professor of Commerce, CSI College of Commerce, Dharwad

ABSTRACT:

This research makes sense of the idea of green advertising and drives and practices that are created by someorganizations in India. Green marketing is an idea which has acquired specific consideration in India and the cutting edge world inthe essence of changing worldwide natural situation for feasible turn of events. There has been a great change inpurchaser attitude towards green lifestyle considering extending awareness of natural issues. Green marketingincludes a different scope of exercises that includes item adjustment, changes in the creation cycle, bundlingchanges and changing promoting as indicated by the inferred benefits. This study features the organizations in Indiawhich have added to the improvement of green marketing in India.

KEYWORD*:*Green Marketing, Green Marketing Mix, Sustainability,Green Products.

INTRODUCTION:

As per the American Marketing Association, Green advertising is the showcasing of items that are thought to benaturally protected. The ascent of green advertising is chiefly a result of ecological issues. Green Marketing is a type of all-encompassingshowcasing idea in the item, promoting utilization on removal of items and administrations occur in a manner that is less destructiveto the climate with rising mindfulness about the awful impacts of an unnatural weather change, the destructive effect of contamination, non-biodegradablestrong waste and so on the two advertisers and shoppers are turning out to be progressively delicate and versatile to the requirement for switchinto green items and administrations. It is likewise called as Ecological Marketing.

OBJECTIVES:

- To figure out the idea and need for Green Marketing.
- To figure out the rise of Green Marketing.
- To comprehend the dependency of green products.

Research Methodology:

The research paper is exploratory in nature and depends on optional information. Various exploration papers distributed in the famous journals are contemplated to figure out ideas of green marketing. Data about the green marketing rehearses have been assembledfrom organization's sites and articles.

Rise of Green Marketing:

The primary salvo of Green Marketing was terminated by Ben and Jerry's Yearly CSR Report in 1978 in which the fundamental accentuation was givenon the impact of an organization's procedure on the climate. The term acquired noticeable quality fundamentally during the 1980s and mid '90s.The main leap forward in Green Marketing came as 2 distributed books: Ken Peattie (1992) and Ottoman(1993).

Peattie ordered Development of Green Marketing in 3 stages:

1. **Ecological Stage**: In this stage, all promoting exercises were principally worried about resolving natural issues also, tracking down answers for them.
2. **Environmental Stage**: In this stage, the emphasis is on the improvement of clean items utilizing an innovation that arrangements with contamination and waste issues.
3. **Sustainable Stage**: In this stage that began in the last part of the 1990s and mid 2000s accentuation was on growing great quality items that can address purchasers issue by thinking about quality execution. Also, evaluating in an eco-accommodating way.

Green Marketing Mix:

The conventional showcasing blend (4Ps of marketing) as are re conceptualized with new natural concern and different aspects packaged into its fixings. It manages environment amicable (green) product, price, promotion and place.

1. **Product:**Organizations should deliver eco-friendly items that fulfill the targets of fulfilling customer needs as well askeeping up with biological equilibrium. The items should likewise focus on the preservation of scant assets.
2. **Price:**It is a vital consider the green marketing blend. The buyer will consent to just compensation something else for the green productassuming he feels that he is getting additional worth from the equivalent. The exceptional value accused ought to be legitimate of the capability,configuration, taste, offer, and so on. The price should be sensible to energize buy.
3. **Place:**The primary spotlight ought to be on the bundling that tends to ecological worries. The coordinated operations of the organization ought tonot cause contamination. The use of substitute eco-friendly biodegradable material is the USP of a green product. Not very manycustomers make a special effort to purchase green products. Advertisers ought to comprehensively situate their products as opposed to gettingtrapped in a green specialty market. Use of reused material and furthermore visuals can extraordinarily affect shoppers' psychesas to items.
4. **Promotion:**Advancement to target market incorporates various exercises like paid notices, nearby advancements, direct showcasing.Savvy green advertisers need to exhibit their current circumstance believability by utilizing the different instrument. Model B&FSIorganizations are presently sending e-articulations of records rather than printed ones. Validity is the main key toeffective green marketing. Organizations can plug the acknowledgment that they have been granted in ecologicalangles.

Green Products:

A green product is an economical item intended to limit its natural effects during for what seems like forever cycle and, surprisingly, after it's of no utilization. Green products are normally distinguished by having two essential objectives - decreasing waste and augmenting asset effectiveness**.**

Factors Expanded Reliance Over Green Products:

(a) **Competitive advantage:** Developing green commercialization started business valuable chance to rival those organizations which are showcasing items which are not ecologically delicate. For example, McDonald's changed mollusk shell bundling to waxed paper as per purchaser worry against polystyrene creation and ozone consumption.

(b) **Regulations:** The strategies are outlined to safeguard the government assistance of hoppers and society on the loose by forcing government limitations after fixing principles on release of exchange effluents, convincing waste administration, restricting the creation of hurtful merchandise by endorsing quality standards, prohibiting utilization and circulation of dangerous products, depiction about natural synthesis over every merchandise and so on. States have started execution reviewing on water assets, command over contamination by the vehicle vehicles, principles on delivering harmful substances into the environment and so forth.

(c) **Competition:**To keep up with the upper hand over the contending industry substances, enterprises have altered strategic policies by becoming environmentally friendly as far as creation, showcasing, dissemination, use and aftermaths of creation and utilization process. Firms embraced worth expansion cycle and The board Frameworks in the firm level and Quality eco-accommodating items in the item levels as systems to become environmentally friendly.

(d) **Social Obligation:** The business is a fragment in the general public which generally ought to point benefit in the radiance of social improvement. The ecological issues are coordinated

into the corporate culture to handle cost and benefit angles in business. Firms have begun finding end arrangements made by the exchange effluents the climate by changing such waste itself over completely to be the contribution for additional creation.

(e) **Green Consumerism:** Individuals are step by step getting greenness to the way of life by thinking about the viewpoints or well being, quality and virtue. The business visionaries began investigating ecological cognizance among individuals as a chance for business. More creation of green items has lead for Green Business upset in India.

(f) **Automation:** Development and headway in Innovation is utilized as a weapon to create more green items and advance green items into the cutthroat market with the substance of safe climate and reasonable turn of events.

CONCLUSION:

Green Marketing is a somewhat extremely new worry that has emerged in view of An Earth-wide temperature boost and different certain naturalissues. Green Marketing is still in a beginning phase of its life cycle and a great deal of examination is expected in order to decently use its true capacity.These days customers are prepared to take a gander at the natural impacts the utilization of an item is having as opposed to its utility.Green Marketing shouldn't overlook the monetary part of worried about promoting.Organizations and numerous industry drives have been taken to keep up with nature. This reality is obvious from the actions referenced inthe paper by the organizations a similar sum is to be taken by it.

REFERENCES:

1. Gaurav Nagarkar, ParthLadda, Pooja Darda, "Concept of Green Marketing in India and Industry Initiatives", International Journal of Scientific Development and Research (IJSDR), Volume 4, Issue 12.
2. Peattie K (2001). Golden goose or wild goose? The hunt for the green consumer. Bus StraEnv, 10, 187–199. doi:10.1002/bse.292.
3. Singh P and Pandey K (2012), Green Marketing policies and practices for sustainable development.
4. A P Mani and S Bhandari (2018), Green Marketing practices and challenges in Indian Context, Journal of Graphic EraUniversity.
5. Jaya Tiwari, Green Marketing in India: An Overview, IOSR Journal of Business Management.
6. Jaya Tiwari. (2014) Green Marketing in India an Overview. ISOR Journal of Business and Management (IOSR- JBM), 1 (6), 33-40.
7. Charter M, Polonsky M.J. (1999). Greener Marketing: A Global Perspective on Greening Marketing Practice. Greenleaf Publishing.
8. Pavan Mishra and Payal Sharma (2010). Green marketing in India: Emerging Opportunities and Challenges. Journal of Engineering, Science & Management Education, 3, 9-16.
9. Anirban Sarkar (2012). Green Marketing and Sustainable Development–Challenges and Opportunities. International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research, 1(9), 120-134.
10. Pradeep M. D., &Akhilesh Suresh AKuckian, "Going Green in Business-A Study on the Eco-friendly Initiatives towards Sustainable Development in India", International Journal of Applied Engineering and Management Letters (IJAEML), ISSN: Applied, Vol. 1, No. 2, October 2017.

"WOMANISM: GENDER EQUALITY IN LITERATURE"

Aliyaparveen A. Mulla
Assistant Professor
Department of English, Government First Grade College Khaza Colony Vijayapur, Karnataka.

ABSTRACT:

People have their own experience and culture; the local area has isolated the ideasof the two sexes. The greater part of the world local area expects that men as unrivaled and women as inferior. In this way,women's activist hypothesis is a device for women to battle for their privileges for opportunity in the realm of legislative issues, social,monetary and writing. Woman's rights is conceived in light of the fact that women are worn out on being subjected to everything,through woman's rights they can show themselves. Women are as of now not risky animals andanimals that have been in the personalities of men. Yet, womanare additionally ready to work and be useful with men.Portraying the abuse and segregation looked in theman centric arrangement of Indian culture, the women authors have pointed at the requirement for equity practically speaking as well as portrayal.The article will give a conversation with respect to Woman's rights in India.

KEYWORDS: *Womanism, Gender, Equality, Speculation*

INTRODUCTION:

Literature is a portrayal of life as framed in composed. There is a cozy connection betweenwriting and life, in light of the fact that the social capability of writing affects individuals.

Through Literature, the outlook of an individual or gathering can be impacted, on the grounds thatwriting is culture, while one component of culture is as a worth. In this way, in a scholarly work therewill positively be pictures that are a worth. The current qualities are considered as decides that areaccepted to be valid, so the attitude of society can be shaped through artistic works.

Literature works are human individual articulations as encounters, contemplations,sentiments, thoughts, energy, convictions in a type of life depiction, which can portrayed recorded as a hard copy.JakopSumardjo in his book named " Literature Appreciation" said that scholarly work was anendeavor to record the items in the scholarly soul.

Literature is an old science. It has begun in the third century BC, when Aristotle (384-322BC) composed his book entitled Poetica which contained the hypothesis of show. The term poetica as aartistic hypothesis is continuously utilized by a few scholarly scholars like The Investigation of Literature, byW.H. Hudson, Hypothesis of Literature Rene Wellek and Austin Warren, Artistic Grant AndreLafavere, and Scholarly Information (writing) by A. Teeuw.

People have contrasts as far as natural, mental and social.There are depicts contrasts, specifically: male and female that allude to sex, and manly andladylike alluding to orientation. Male and female is something normal, naturally recognize malefurthermore, female actually where men are more grounded than woman, woman monthly cycle, pregnancy,labor, however not men. While the female and manly socially resolved humanbrain science which isn't conceived 'as' male or female yet 'be' people. From the verystarting, the local area has recognized the presumptions about the genders.

In social orders all through the world, men are many times viewed as predominant and woman assecond rate. "Juvenile fellows, more in the menage plan of partisanshat is constantly the primary assumption in continuing theplunge." (Ratna: 2004: 183).Men are viewed as power figures while woman are known as delicate, faithful, anddedicated creatures.Cultural contrasts are likewise demonstrated by the language in which there is a sureposition that appears just to be a male, for instance the landowner expresses, however there is no property manager,executive and no administrator. Essentially, the hello of 'ace' can be utilized while hello menwho are hitched or single. As opposed to the call 'miss' or 'courtesan' to various woman because oftheir reliance on men.

Regular organic frequently blamed so as to see woman as peons.Woman are considered as frail are generally dependent upon male power. As per Dagun (in Ratna:2004: 187) there is no examination that shows a relationship between's organic circumstances andcontrasts in conduct. Alternately, it very well may be discovered that conduct is affected evennot entirely set in stone by specific social attributes.

The sides of writing, artistic works frequently show men's authority against woman andthat woman are male sensual items. "In Old Javanese writing, particularly in wiracaritaandkakawin are clear in the event that the picture of woman will in general be a figure of worshipful admiration. Woman are figures thatought to be challenged by men, particularly their excellence and ability. The significant point: woman should befaithful to men (Endraswara: 2011: 144).

The Social side effects frequently separate the sexual orientations based on specific gathering interests, in thiscase the male gathering, and the artistic work frequently makes woman as articles and just frail creatureswho are under male control. The women's activist hypotheses attempt to give way center so that both have aadjusted position in their circumstances in the public arena.

Women's activist hypothesis is a device for woman to battle for their privileges to get equivalent situation withmen in the political, social and monetary fields. When connected to scholarly examination, abstract women's liberationis a scholarly report with a women's activist hypothesis approach. In directing exploration with this methodology, theperspective that ought to be utilized by analysts is perusing as woman or perusing as woman, sothere is a developing mindfulness that distinctions in sexual orientation will impact scholarly significance. The accompanyingwill examine the hypothesis of women's activist hypothesis and the focal point of the investigation of woman's rights in a scholarly work.

Dawning of Scholarly FeminismSpeculation:

Women's liberation was brought into the world in the mid twentieth century spearheaded by Virginia Woolf in her bookentitled A Space for One's Own (1929). This understanding experienced fast advancement in the1960s, which is one part of contemporary social hypothesis with an insightful model covering thesocial, political and financial fields.

As per A Teeuw the women's activist development in the Western world was set off bya few variables (Ratna: 2004: 183, 184), to be specific:

1. The advancement of prophylactic procedures, which permits woman to free themselves from male power.
2. Political radicalization.
3. The freedom developments and customary ties, for example, church ties, American dark ties, understudy ties, etc.
4. Secularization, decline of strict expert in all fields of life.
5. Instructive improvement explicitly delighted in by woman.
6. Response to scholarly methodologies that estrange work from social designs, for example, New Analysis and structuralism.
7. Disappointment with the hypothesis and practice of standard communist belief system.

The freedom development as referenced above raises the women's activist development that needs tobattle for the privileges of woman, dismantle the arrangement of control and authority, and participate instruggle between feeble gatherings and strong gatherings.

Women's activist hypotheses are firmly connected with class and racial clash, particularly orientation struggle.Woman's rights is by and large connected with liberation, the woman' development to request equivalentprivileges with men, both in the political, financial and socio-social fields. In the late decennium,particularly in the West, women's liberation was quite possibly of the main side effect.

In Indonesia, liberation started to be considered since Repelita III, set apart by thearrangement of the Clergyman of State for the Job of Woman. Scholastically it was set apart by theopening of the Woman' Review Program at GadjahMada College and the College ofIndonesia. In

writing, it has been considered since the 1920s, set apart by the presence of the BalaiPustaka, by resolving the issue of constrained marriage, which was then gone on during the 1930speriod which started with LayarTerkembang by SutanTakdirAlisjahbana by not forgetting theR.A. spearheading administrations.

Kartini. By and large, the presence and battle of woman in Indonesia was set apart by thegathering of the Indonesian Woman' Congress I in 1928 in Yogyakarta, the Indonesian Woman'Congress II in 1935 in Jakarta, and the Indonesian Woman' Congress III in 1938 in Bandung,which simultaneously set December 22 as the day Mother. (Ratna: 2004: 191, 192). The section ofwomen's activist hypothesis into Indonesia was brought by Ateeaw, an Indonesian artistic and social masterfrom the Netherlands.

In light of the foundation the beginning of this hypothesis, as a political, social and monetarydevelopment, women's activist examination in this manner incorporates multi-disciplinary exploration, including different sciences.According to literature , important fields of study include: scholarly practices of woman, attributesof woman' language, female figures, famous books and woman, etc. Corresponding to culturalstudies, woman' concerns are more connected with orientation uniformity (liberation) and thedeconstruction of a scholarly evaluation framework that is generally just seen according to a male point of view.

Anatomy on Feminism Conjecture:

Woman's rights as a woman' development to acquire independence or opportunity of self-assurance.Woman's rights battles for two things that woman don't have by and large, to be specific their equity with menalso, for the most part, specifically their equivalent position with men and independence to figure out what is great for themselves. (Yasa, 2012: 37). Examination in the investigation of woman's rights ought to have the option to uncover parts ofwoman' mistreatment of men.

Women's activist issues are constantly connected with the issue of correspondence andorientation fairness. Be that as it may, it raises by women's activists issues. In contemporary hypothesis, consideration is nolonger centered around woman' lives, but instead reaches out to orientation investigation. How does orientation impactin human public activity. Assuming we can see intently, worldwide legislative issues and global relationsare just held by most men. Woman are very little engaged with deciding and framingworldwide political examples. Coming up next are the essential suppositions set forward by Women's activists:

1. Women's activists don't believe human instinct to be constant.
2. According to a women's activist point of view, we can't have an unmistakable effect among 'realities' and 'values'.
3. There is a cozy connection among information and power and between our 'speculations'about the world and our propensities, how we draw in with the physical and social climatearound us.
4. The postmodern women's activists themselves (postmodernists reject the case of all inclusiveness),women's activists have a typical obligation to the social advancement and opportunity or liberationof woman.

These days, the public guard affiliation or protection of public interests is consistentlyjoined to the job of men. In the mean time, just giving homegrown jobs, for example, being a 'provider ofsecurity' like a decent mother, faithful spouse, educator, medical caretaker, and social specialist. Hence, an extremely impressive andsettled in understanding arose that worldwide legislative issues was related to manliness suchas strength, strength, independence, opportunity, and levelheadedness.

Male mastery of woman has affected scholarly circumstances, including:

(1) Artisticvalues and shows are frequently essential for men, lining Women are dependably in a situation tobattle continually towards orientation equity,

(2) male authors Men are likewise one-sided, includingwoman are incredible items that are fascinating. Women generally use objects initially by men.Works that are continuously siding, in particular Women who give individuals who are helpful to venting desirealone,

(3) Women are figures who become abstract blossoms, or somewhere in the vicinity called men, assault, and such thatappear to cornen Women in feeble position (defenseless).

All in all, there are for sure various dreams of male and female scholars. The two campsfrequently have protection from one another with no limit to the base. That is the reason, the investigation of woman's rightsought to survey Barret (Pradopo, 1991: 142), in particular:

(1) specialists need to utilize separate materialthat is dealt with by male and female essayists,

(2) (2) incessant philosophies impact crafted by thecreator. The philosophy and convictions of people are obviously on a basic level,

(3) ways that are farfrom texts that can be utilized to portray their social circumstances.

Distinctions in sexual orientation frequently influence thecustoms and culture that are uncovered. The customs of people normally have contraststhat should be learned in orientation examination.Exhaustively, as indicated by Sholwater (1988) there are three periods of the custom of abstractcomposing by woman, to be specific:

1. Women essayists, like George Eliot, frequently mimic and experience the tasteful norms ofpredominant men who believe woman should stay in a decent position. The fundamental foundationof their work is the family and local area climate.
2. Women journalists who have been extremist. As of now woman reserve the privilege to pick whichstrategy is fitting for articulation. In like manner the topics are additionally progressively complicated.
3. The aftereffects of Women compositions as well as following the past example, are moreoverprogressively mindful. Women have understood that they are not "heavenly messengers of the house" yetthat there should be liberation.

Sholwater likewise underlined that in the examination of scholarly woman's rights it is important toinvestigate further around:

(1) the fundamental distinctions between the language of male and female authors, the distinctions will be affected by the different social settings. Do woman utilize more stylish language that is brimming with sense, loaded with supernatural power, antiquated, etc. On the opposite, perhaps men are more open in featuring negative things,

(2) how far the social impact that connects to woman and men it could be said of creation. Do men tend need to keep a culture that authority woman, and in actuality woman are simply being surrendered, is a very huge picture in the examination of woman's rights. There are a few confusions in understanding Woman's rights Hypothesis, namely:

1. Men can't become women's activists, they must be supporters or allies. Orientation is thesame as orientation. Orientation alludes to the natural life structures among woman and men.While orientation makes sense of the social interests or understanding alluded to in thosecontrasts.
2. Orientation concentrates on in Hello there are about woman. The position and status of woman can't beperceived without alluding to general thoughts regarding orientation and how orientation relations havebeen organized in the public eye specifically, implying that orientation designs have flourished insociety and that is the estimating point where woman situation in Hey studies.
3. Concentrates on orientation and Greetings are just significant for woman. In dissecting orientation, truth be toldissues, we actually need to take a gander along the edge of manliness that is tracked down in men to perceive howIt would be ideal for woman to be.
4. Woman's rights is a perspective or worldview like the others.
5. All women's activists are lesbians, aside from male critics. Women's liberation is more about understanding andprotection from specific parts of force and imbalance than extremist censure.

Women's activists battle for how woman are not made subordinate to the way of behaving of globalrelations and social society. Yet, more to how woman are involved and made the principal center.That's what women's activists trust on the off chance that arrangement creators don't simply make woman just live in homegrown inclusion.Be that as it may, there are the people who miss this hypothesis.

Women's activists just focus on orientation relations,all the more unequivocally on woman. Woman use thoughts regarding orientation to legitimize inconsistent status focused onwoman. Women's activists additionally universalize woman. That is, women's activists fail to remember different angles like culture,race, class, etc. While these angles are firmly connected with social and globalelements. In the mean time, there are as yet numerous woman who don't have similar interests or thoughts aswhat women's activist activists say.

For scholarly works from the women's activist perspective, scientists need to peruse the text as a woman(Perusing a woman) in the term Culler. Perusing as a woman will be more equitable and not takesides with men or woman. From here, specialists will find the term diegesis and mimesis inscholarly texts. Diegesis is any occasion that is accounted for or described. The mimesis is the things that aredone and performed. Both diegesis and mimesis are text arrangements that can be perceived by theperuser.

As per Yoder (Sugihastuti, 2002: 139) woman's rights is compared to a blanket constructed andformed from bits of delicate material. This comprehension of women's liberation is without a doubt a question of legislative issues,meaning a legislative issues that straightforwardly changes the relationship of life powers among woman and men inscholarly correspondence frameworks.

So in literature, women's liberation is connected with the idea of women's activist artistic gems, to be specificscholarly investigations that direct the emphasis of examination on woman. Assuming this time it is considered by it thatwhich addresses the peruser and maker in western writing is male, then the women's activist analysisshows that the female peruser brings discernments and expectations into his artistic experience.

Denunciation of Feminism Literary Works:

Abstract analysis doesn't mean analysis of woman or female pundits. Woman's rights abstractanalysis is an analysis of scholarly work, which pundits view writing with an exceptional mindfulness thatthere are genders that are tremendously connected with artistic culture and life. This sex makes thedistinction between all that likewise has an effect on the writer, peruser, character, and outsidefactors that impact the coral-manufacturing circumstance. Scholarly analysis of woman's rights is major areas of strength for amotivation to join the place that a lady can peruse as a lady, create as a lady, and decipherscholarly work as a lady.

Despite the fact that woman have insight, race and culture consistency. Be that as it may, they have uniquesees on women's activist belief system. It very well may be a sure gathering, have a similar race yet havealternate points of view on woman, consequently, women's activists bring issues to light of philosophy and bigotrehearses that hurt specific minorities. Women's activist exploration isn't possible in one hypothesis, in light of the fact that awomen's activist review should take a gander at alternate points of view and present a wide assortment of techniques andprocedures. In women's activist examination, the motivation behind the review is certainly not a specific gathering,however, overall.

Gilbert in Yasa saw woman in light of Freud's therapy that there was a correctionor on the other hand improvement that must be made mindful of by woman, to be specific a total change in all ideasabout the universe of writing. Freud's perspective got solid fights from women's activists, particularlysince Freud uncovered indecent female genital inadequacies. Freud's psychoanalytic hypothesis hasbeen sensationalized straightforwardly for analysis. Freud didn't the slightest bit corner woman. His hypothesis is based moreon the aftereffects of his logical examination. Thus Freud's hypothesis can really be utilized as aestablishment in fostering the women's activist development to accomplish orientation equity. In this manner,refinement of this hypothesis is

required so the right ends can be drawn. This analysis notjust limits itself to crafted by female creators, yet reaches out to every one of crafted by the creator.

Women's liberation scholarly analysis, which is deciphered as perusing as a lady, holds that thisanalysis doesn't look for a solitary theoretical model, however rather turns into a consider hypothesis andwork on, involving opportunity in technique and approaches that can assist with extending its analysis. Thistechnique depends on a perspective that can keep up with and reliably keep up with the statusof perusers that there are distinctions in sexual orientation influencing the universe of writing. It very well may be made sense of thatwriting as a result of delineation of all public activity. For instance an original that can be considered asa social erection and interrelation. Lexically, woman's rights is characterized as a woman' development thatrequests full equity of freedoms among woman and men.

Ratna in Yasa, (2006: 184 likewise expresses that women's liberation is related with methods offiguring out abstract works, both corresponding to the course of generation and gathering.In this manner, gentility is a social mental comprehension, an individual isn't conceived "as" a womanbe that as it may, "becomes "Woman. So the end, which is dismissed by women's activist gatherings is the suppositionthat womanare negative develops, woman as enslaved creatures, woman who are ensnared into aperipheral, prevalent substandard focal division. Woman's rights analysis tries to reveal the mix-ups ofhuman pondering woman.

CONCLUSION:

Woman's rights is conceived in light of the fact that ladies are worn out on being subjected to everything. This hascustomarily been called woman liberation, where woman request equivalent freedoms in the political,scholarly, social and, surprisingly, abstract fields. As a scholarly work, woman's rights started when BalaiPustaka was gone on in the New Verse period as in crafted by SutanTakdirAlisjahbanathrough the novel 'LayarTertembang'.

Woman's rights concentrates on woman by building a hypothesis that is viewed as able to dodiminishing male mastery that is areas of strength for exceptionally. Irigaray (colleen language), Kristeva (sem analysis),Cixous (the act of female composition) and Haraway (cyborg) with their particular advantagesmake a huge commitment in supporting the battle of woman.Examination in the investigation of woman's rights ought to likewise have the option to uncover parts of womanpersecution of men. Women's activist issues are constantly connected with the issue of uniformity and orientationequity. Furthermore, through woman's rights, woman can show their credibility. ladies are no moreas powerless animals and nonexistent animals that have been in the personalities of men. Yet, woman are moreoverready to work and be useful with men.

REFERENCES:

1. Mila Arizah, “*Feminism: Equality Gender In Literature”.*
2. Ms. Bharti, Dr. ShriyaGoyal,*“Women Writers in India: Tracing Feminism”*,PSYCHOLOGY AND EDUCATION (2021) 58(2): 5493-5498
3. Endraswara, Suwardi. (2003). *MetodologiPenelitian Sastra*. Yogyakarta: PustakaWidyatama
4. Pradopo, Rachmat Djoko. (1987). *PengkajianPuisi*. Yogyakarta: GadjahMada University Press.
5. Ratna, NyomanKutha. (2004). *Teori, Metode, danTeknikPenelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka
6. Pelajar
7. Showalter. (1988). 4 Lyn Pykett, The Improper Feminime. London: Routledge, 1992)
8. Sugihastuti. (2002). *TeoridanApresiasi Sastra*. Yogyakarta: Pustakapelajar
9. Suharto, Sugiharti. (2002) *Kritik Sastra Feminis, TeoridanAplikasinya*: Pustaka Jaya
10. Teew; A.(2003). *Sastra danIlmu Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya
11. Wolf, Virginia. (1997). *A Room of One’s Own*, London: Grafton
12. Yasa, I Nyoman. (2012). *Teori Sastra danPenerapannya*. Bandung: Karya Putra Darwanti.

FACTORS INFLUENCING QUALITY OF LIFE: AN EMPIRICAL STUDY OF LEATHER INDUSTRY'S MARRIED WOMEN WORKERS

Aranjan Pandu
Associate Professor, Department of Commerce, Community college, Pondicherry University, Lawspet, Puducherry-605008.

ABSTRACT

Quality of the life is the amount of joy and pleasures attained by an individual by satisfying their basic and additional needs. Therefore, this study concentrates on determining the factors affecting the quality of life of married leather industry women workers and offering suggestions to remove the same. From the review of literature, Job Responsibilities and work pressure, rewards and recognition, dependent care, health of the employees and their family member and work atmosphere and occupational hazards are recognized as research gab for this study. The study has adopted simple random technique for collecting data from 375 married leather industry workers and data were analysed by regression analysis. It is ascertained from the analysis that dependent care is most influencing variable of quality of life and it is followed by work atmosphere and occupation hazard and rewards and recognition.

KEY WORDS: Leather Industry, Quality of life, Married Women Workers, Job Responsibilities and Work Pressure, Rewards and Recognition, Work Atmosphere and Occupational Hazard and Health of Employees and Family Members.

INTRODUCTION

In the globalized era, women significantly contribute to the industrial output. Women's earnings not only helped sustain their families but also brought many changes in the socio-economic changes in society. Nearly 40 % are women workforce. The significant change was taken place due to women's participation, i.e., more women force than ever before, replicating enhanced literacy among women, changing social attitudes, and declining fertility rate; however, their quality of life has drastically come down. Quality of the life is the amount of joy and pleasures attained by an individual by satisfying their basic and additional needs; subsequently it will result in increased productivity. Sizeable research has pointed out the significance of quality of life and the role of factors such as family friendly policies, freedom at work place, working condition, work environment, affordable and quality dependent care, flexible working time occupational hazards, workload and pressure, rewards and recognition, health of employees and family member, on providing a better quality of life to the employees. SulbhaWaghamer et al. (2017) have identified that the variables like occupation atmosphere, job facets, rewards & recognition, and professional growth can provide the employees with better quality of life in turn which could guide to the efficient success of the employees in the career and which will result in the increased productivity. Sarang S et al .(2012), Anshul Jaiswal(2014),Dr.Yogesh et al. (2014) and Hend Al Muftah et al. (2011) have discovered that job security and, flexible work time, dependent care have given a better quality of life to the employees. Amit kumar et al. (20018) and Normala Daud(2008) investigated, examined, and developed a scale for the healthcare workers using the control over work-life quality such as occupation & vocation contentment, wide-ranging happiness, groundwork crossing point, anxiety at labor, and management at employment & operational circumstances From this review of literature , Job Responsibilities and work pressure, rewards and recognition, dependent care, health of the employees and their family member and work atmosphere and occupational hazards are recognized

as research gab for this study. Specific hypotheses have been framed to investigate these variables to find out the variables affecting quality of life.

Concept of the leather industry

The Indian sub-continent has about 1,600 tanneries with a processing capacity of 23.5 crores of skins and hides yearly (Sandeep Gupta & Sanjeev Gupta, 2014). Considering the Indian leather industry, Tamil Nadu alone has contributed to 40% of India's leather and leather-oriented products exports as it has around 60% Tanning capacity for the year 2008 (The Indo-Italian Chamber of Commerce & Industry, 2008). According to this report, nearly 40 % workforce is women out of the total workforce.

Research Methodology

The research takes on the simple random sampling method. According to the reports of the Department of Economics and Statistics, Chennai, Government of Tamil Nadu, there were 97,268 workers employed in various leather industries in Vellore as of 2015. The sample size of the study comprises 375 married women leather industry workers from the Vellore district of Tamilnadu. The respondents' age should be above 20 and less than 60, they should have lived with their husbands for at least two years, and they should have at least two dependents. The study adopted Cronbach's alpha test of consistency and soundness to find out the reliability and validity of the questionnaire, and the collected data is analyzed using multiple regression analysis.

Table1:Cronbach's alpha test for reliability and validity Analysis

Study factors	N	Cronbach's Alpha
Job Responsibilities & Work Pressure (JR&WP)	10	.886
Rewards and Recognition (RR)	5	.888
Work Atmosphere & Occupational Hazardous (WA&OH)	5	.890
Dependents Care (DC)	5	.888
Employees' health & with that of their family members (EH&FM)	5	.893

The information collected was subjected to a reliability and validity test. The reliability was tested using Cronbach's alpha. The reliability value of all the variables is above 80%. Therefore the questionnaire was designed could be used with at most confidence to assess the variables defined for this study.

Concepts of Variables and Scales

a. Job responsibilities and Work Pressure

The work-related duties for which a worker is accountable at the workplace are known as job responsibilities, and the work pressure is the stress caused to the workers while meeting their job responsibilities. On a seven-point scale, this variable is measured by ten statements like. H1: The job responsibilities and work pressure affect the quality. Increasing job responsibilities will increase work pressure, and growing work pressure will decrease the grade of life

b. Rewards and Recognition

Rewards and recognition refer to the financial & non-financial remuneration the employees were entitled to receive during their work. It is measured through five statements about monetary benefits like salary, Bonus, incentives, and non-monetary benefits like refreshment, ESOPs, recreation, etc. by a seven-point scale. H2: Right amount of rewards and recognition for a proper amount of work could increase the quality of life of leather industry married women employees.

c. Work Atmosphere and Occupational Hazardous

The work atmosphere indicates the surroundings in which every employee conducts their work in the workplace. At the same time, occupational hazards are the harmfulness caused to the workers due to a poor work atmosphere. t is measured using a seven-point scale with five items. H3: Conducive work atmosphere and hazard-free occupation promote quality of life.

e. Dependents care

Dependents include family members, such as children, elderly parents, parents-in-law, younger siblings, and others. When there are several dependents, quality of life will be a downfall. This factor was measured using five items on a seven-point scale. H4: More family dependents lead to poor quality of life.

f. Employees' Health and that of his family members

The sound health of the employees and their family members' could avoid conflict of work-life and provide improved quality of life. The health of employees and their family members will be studied using five items related to the support extended by the organization to its employees to keep their and their family member health in healthy conditions. H5: better support extended by the organization to the employees to maintain their and their family member health in healthy condition help the married women workers to have a better quality of life

Quality of life

It indicates to the positive and negative feelings of the employees towards their work life and personal life. Under this variable, the respondents were asked how above mentioned variables help the employees to have a better quality of life on seven-point Likert scale.

Table 2: Demographic profile of the Respondents

Age	**Frequency**	**Percentage**
20-30 years	190	50.7
31-40 years	116	30.93
41-50 years	53	14.13
51-60 years	16	4.27
Total	**375**	**100.00%**
Educational Qualification	**Frequency**	**Percentage**
Illiterate	12	3.20
Primary schooling (Ith - Vth standard)	14	3.73
High school (VIth to Xthstandard)	145	38.67
Higher Secondary (XIth– XIIthstandard)	114	30.40
Graduate and above (Degree level, UG & PG)	90	24.00
Total	**375**	**100.00%**
Working hours in a day	**Frequency**	**Percentage**
Up to 8 hours	275	73.33
8-9 hours	70	18.67
9-10 hours	15	4.00
10-11 hours	10	2.67
11-12 hours	5	1.33
Total	**375**	**100.00%**
Workers with two dependents	100	26.67
Workers with 2 -5 dependents	260	69.33
Workers with more than five dependents	15	4.00
Total	**375**	**100**
Monthly income	**Frequency**	**Percentage**
Less than 4999	110	29.33
Rs. 5,000 – Rs. 9999	210	56.00
Rs. 10,000-Rs. 14999	33	8.80
Rs. 15,000-Rs. 19999	13	3.47
Rs. 20,000-Rs. 24999	6	1.60
Rs. 25,000 and above	3	0.89
Total	**375**	**100.00**

Source: Primary Data

The above table shows the difference in the demographic profile of the respondents. 26- 30-year-old respondents were predominantly represented by 29.07 %, and 56-60 year aged respondents represented 1.07 %. Under the occupation, office employees are 27.47 %, and the rest of them is factory employees. As far as educational qualification is concerned from 5th standard to 10th standard holders were representing 38.67 % and 24% is graduates.73.33 % employees work only up to 8 hours per day and hardly 1.33 % people work from 11 to 12 hours. Under the family dependents, 69.33 % of workers have only two dependents, and 4 % have had more than five dependents. Regarding income, 85.33 % of workers got less than 10,000 rupees as their monthly income.

Regression Analysis

Table 3: Multiple regression analysis for the relationship among the influencers and quality of life

Study factors	Unstandardized Coefficients	Standard Error of B	Standardized Coefficients	T value	p-value
QOL (Dependent)	30.783	3.114		9.885	.000**
JR&WP (X1)	.183	.092	.069	1.980	.048*
RR (X2)	.132	.107	.047	1.237	.217
WA&OH (X3)	.250	.103	.095	2.422	.016*
DC (X4)	.360	.114	.120	3.152	.002**
EH&FM (X5)	.309	.101	.126	3.055	.002**

Source: Field data

Note 1. ** indicates a significant over 1%.

2. * denotes significant over 5% significance.

Table 3 denotes multiple regression analysis toward significant connection among predictors & quality of life. The R-value is .611 coefficients. It shows a moderate level of the relationship among the factors mentioned above. The R square value is .373 coefficients, and as the p-value (.000) is less than .01, it is significant at a 1% significance level. The multiple regressions equation that formed would be **Y=30.783+.183X1+.132X2+.250X3+.360X4-.309X5**

Based on the above equations, it is apparent that there is a positive level of relationship that exists between the JR&WP and QOL. This shows that the JR and WP would raise QOL by 18.3% for every unit downfall. Since the p-value of the JR&WP (.048 coefficients) was lower than .05, the hypothesis was discarded at 5%. So, it is highlighted that JR&WP has a significant relationship with QOL at 5% significance. This project that reasonable levels of job-related responsibilities and reduced occupational pressure result in enhanced levels of quality of life. RR is positively correlated with QOL, and this exhibits RR can increase the QOL up to 13.2% for every unit increase in RR. As the p-value of RR (.217 coefficients) are not lesser than .05, the hypothesis was accepted at 5%. WA&OH is constructively connected with QOL. This projects that the WA &OH can enhance QOL by 25.0% for every unit rise in the WA and reduce OH. Since the p-value of WA&OH (.016) is lesser than .05, the hypothesis was discarded by over 5%. Therefore, it is concluded that WA&OH was significantly related to QOL at 5% significance. DC is also absolutely linked with QOL, which describes that the DC has the potential to raise QOL by 36% for every unit rise in DC. Since the p values of DC (.002) are lesser than .01, the hypothesis was discarded at 1%. So, it is highlighted as a crucial association amid DC & QOL at 1% significance. EH&FM is positively connected with QOL. This projects that the EH & FM has the power to increase QOL to 30.9% towards every single unit increase over EH&FM. Since the p values of EH&FM (.002) are lower than .001, the hypothesis was discarded by over 1%. Henceforth, a meaningful connection prevails amid EH&FM & QOL at a 1% level.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Decent quality of life is more prominent in the big concern than the MSME; particularly in the leather industry, the quality of life is not very often pronounced. However, it is found that workers less than 30 years, office employees, graduated workers, workers who work 8 hours per day, and who have two dependents find it easier to maintain a decent quality of life. In contrast, people who are above 30 years, work above 8 hours per day, have not graduated, and have more than two dependents find it much harder to maintain a decent quality of life. These workers are prone to asthma, skin diseases, and thyroid problems. The most crucial variable that influences the quality of life is dependent care. In the study profile, there are no workers without dependents, and it is also discovered that 73.33 workers have had more than two dependents, and 85.33 % of workers' monthly income is less than Rs.10,000. Therefore it is much more difficult for the workers to take care of all their dependents with their meager income. Hence it is suggested that the payment of the workers have to be increased, the more flexible time has been provided, and an adequate number of workers have to be appointed by the leather industry to avoid workload over time. All these suggestions could enable the workers to care for their dependents and maintain a decent quality of life. Other three significant relationships were found between Job Responsibilities & Work pressure and quality of life, work atmosphere &occupational hazards, and quality of life and health of employees and family members and quality of life. However, there is no significant relationship between reward, recognition, and quality of life. This finding shows that the leather industry workers never consider that the rewards and recognition matter to them and that there is different opinion among the workers regarding the quality of life. Keeping all these things in mind, the management of the leather industry has to design and execute the policies which can pave the ways for the leather industry married women workers to maintain a decent quality of life. This research recommends that employers give serious attention to this problem for married women workers. Eight hours of work per day, five days a week, support to access affordable and quality dependent care, and flexible working time are policies that help employees maintain a decent quality of life.

ACKNOWLEDGEMENTS

I extend my sincere thanks to the ICSSR (Indian Council of Social Science Research) for funding this research study

REFERENCES

1. Amit Kumar, Pookala Shivaram Bhat, and Sumalatha Ryali(2018)" Study of quality of life among health workers and psychosocial factors influencing it" industrial Psychiatry Journal , Jan-Jun; 27(1): 96–102.
2. AnshulJaiswal, Quality of Work Life", Blue Ocean Research Journals, BORJ, Vol 3, No 2 (2014).
3. Dr.Yogesh Jain &Renil Thomas (2014), A study on quality of work life among the employees of a leading pharmaceuticals limited company of Vadodara district, International Journal of Applied Research 2016; 2(5): 926-934.
4. Greenhaus, J.H., Collins, K.M., & Shaw, J.D. (2003). The relation between work-family balance and quality of life. *Journal of Vocational Behavior, 63,* 510 - 531.
5. Hend Al Muftah and Hanan Lafi(2011), "Impact of QWL on employee satisfaction case of oil and gas industry in Qatar". Advances in Management & Applied Economics, vol.1, no.2, 2011, 107-134.
6. Normala Daud, "Investigating the relationship between quality of work life and organizational commitment amongst employees in Malaysian firms", *Proceedings of the 7th International Conference of the Academy of HRD. Ethics and Quality of Worklife for Sustainable Development*, 2008.
7. Sarang S. Bhola and Jyoti J. Nigade (2012), A Study of Quality of Work Life (QWL) in Small Scale Unionized and Non -Unionized Organization, Vishwakarma Business Review Volume II , Issue 1 (Jan 2012),16-24.
8. Sulbha Wagmare and Vijaykumar Dhole(2017),"Quality of work life and Influencing factors. International Journal of Advanced Research Int. 5(5), 1328-1332.

COVID-19 AND MIGRATION: URBAN AND RURAL CRISIS

Dr. Suchithra S. R.
Assistant Professor – Sociology Government First Grade College Kaup

ABSTRACT:

COVID-19 has made a huge impact on the human population over the last three years. Humans changed their day to day routines and stayed confined inside their homes. The coronavirus pandemic has triggered the worst domestic migration crisis on the Indian subcontinent since Partition in 1947. Workers who came into the urban areas had to migrate back to the countryside due to unemployment provided by the pandemic. The overpopulation of the country added to the huge number of people migrating. People had to migrate without any choice left. People who migrated to foreign countries came back to the country because of loss of business, money etc. This caused a lot of chaos in the country

KEY WORDS: Migration, Forced migration, Unemployment, Internal migration

INTRODUCTION

COVID-19 had made a big difference in everyone's day to day life. People were now forced to stay in their homes for the sake of being healthy and not contracting the virus. Many of the people were also forced to move out from their place of living due to different circumstances. Migration within and out of the country was considered a great hassle. In this article, questions like why did they migrate? Was it necessary? Etc. would be answered through my own opinions about them. Migration could be for a person to move to a place for more opportunities. But in this case it was not. Covid had caused the commotion and shattered dreams of many.

WHAT IS MIGRATION?

Migration refers to movement of people to a new area or country in order to find work or better living conditions. But in the circumstances of COVID 19, people migrated back to their country or hometowns since the jobs they wanted to pursue had been cancelled due to various reasons.Internal migration is defined as changes of usual residence within countries. Migration is considered expensive. The COVID-19 pandemic has impacted migrants throughout the globe. Low-skilled migrants, refugees, and internally-displaced migrants are at a higher risk of contracting the virus. The pandemic has also aggravated the dangers of already-dangerous migration routes.

CAUSES OF MIGRATION

Indian migrant workers during the COVID-19 pandemic have faced multiple hardships. With factories and workplaces shut down due to the lockdown imposed in the country, millions of migrant workers had to deal with the loss of income, food shortages and uncertainty about their future. Following this, many of them and their families went hungry. Thousands of them then began walking back home, with no means of transport due to the lockdown. In response, the Central and State Governments took various measures to help them and later arranged transport for them. 198 migrant workers died due to the lockdown, with reasons of road accidents.

There are an estimated 139 million migrants in the country, according to the World Economic Forum.] The International Labor Organization (ILO) predicted that due to the pandemic and the lockdown, about 400 million workers would be poverty-stricken.] Most migrants in the country originate from Uttar Pradesh and Bihar, followed by Rajasthan and Madhya Pradesh. The cities of Mumbai and Delhi attract the highest number of migrants in India. While most men migrate for work, women migrate due to marriage.

With no work and no money, and lockdown restrictions putting a stop to public transport, thousands of migrant workers were seen walking or bicycling hundreds of kilometers (or even more than a thousand kilometers) to go back to their native villages, some with their families.Many did so while hungry. Social distancing was not possible for these migrants since they travelled together in

large groups. According to some of them, they would rather die from the virus at their own village than starve because of no work in the city.

GOVERNMENT'S RESPONSE FOR MIGRATION

1) Directives
   On 27 March, the Home Ministry ordered the states to ensure that migrants would not move during the lockdown, permitting the states to use the National Disaster Response Fund (NDRF) for providing food and shelter to the migrants on 28 March
2) Relief camps
   Soon after the central government directive in late March, state governments set up thousands of camps to house lakhs of migrants and stop the exodus. Delhi government provided free food to 4 lakh people every day, as of late March. Over 500 hunger relief centers were set up by the Delhi government. By 5 April 75 lakh people were being provided food across the country in food camps run by the government and NGOs. As of 12 April, 37,978 relief camps and 26,225 food camps had been set up.
3) Buses
   In late March, the Uttar Pradesh government decided to arrange buses at Delhi's AnandVihar bus station to take the migrants back to their villages for free. Large crowds then gathered at the bus station. However, with the extension of the lockdown, many remained stranded till the last week of April, when the state governments were permitted by the central government to operate buses, but not trains
4) Relief measures
   Soon after the nationwide lockdown was announced in late March, Finance Minister Nirmala Sitharaman announced a 1.7 lakh crore (US$21 billion) spending plan for the poor. This consisted of cash transfers and steps to ensure food security. By 3 April, the central government had released 11,092 crores to states and UTs under the NDRF, to fund food and shelter arrangements for migrants. To help provide jobs and wages to workers, the average daily wages under the MGNREGA were increased to 202 (US$2.50) from the earlier 182 (US$2.30), as of 1 April.[
5) Labor laws
   The governments of Uttar Pradesh, Madhya Pradesh and Gujarat sought to temporarily revise their labor laws in early May with the purpose of attracting industries and investments. Labor unions criticized this as being harmful to the migrant workers while giving more authority to the employers. Ten of them then wrote to the ILO on 14 May regarding the same, to which the ILO responded by reassuring them that it had contacted Prime Minister Narendra Modi.

CONCLUSION

Thousands of migrants have since protested across the country, for reasons ranging from demanding transport back homequality of food served, not being allowed to cross the border, and against government directives preventing them to walk home. Some of the protests turned violent.

Labor unions organized nationwide protests to protest the changes in labor laws, with the BharatiyaMazdoorSangha organizing one on 20 Mayand the Centre of Indian Trade Unions and the All India Trade Union Congress organizing another on 22 May. Seven left parties wrote to the President to intervene in the issue. Ten labor unions wrote to the International Labor Organization (ILO) regarding the labor laws, on 14 May. In response, the ILO expressed "deep concern" to PM Modi and requested him to instruct the central and state governments to uphold commitments (towards labor laws) made by India.

Negative comparisons have been made between the situation of many domestic migrants and Indians abroad: Shekhar Gupta criticized the media and Modi for focusing on the Vande Bharat Mission and thus the more affluent at the expense of the working class. Some politicians criticized the central government for not focusing enough on migrant workers. NITI Aayog CEO, Amitabh Kant, admitted that the migrant workers could have been better taken care of and stated that it was

the responsibility of the state governments.Economist Jean Drèze stated that the lockdown had been "almost a death sentence" for the underprivileged of the country, further stating, "The policies are made or influenced by a class of people who pay little attention to the consequences for the underprivileged".

In May, ManojMuntashir composed a poem on the plight of migrant workers. Later in June, Javed Akhtar also composed one on the same.

The Supreme Court of India praised the Uttar Pradesh government for the handling of this crisis.

REFERENCES

1. https://en.wikipedia.org
2. COVID-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention - PubMed (nih.gov)
3. India | migrationpolicy.org
4. Data: Migration patterns in India - The Hindu
5. Sociology of Migration - Robin Cohen
6. Sociology of Migration and Urban Settlement – KK Raghunath

INDIA'S FOREIGN TRADE : A STUDY

Dr. Jitendra Pandurangrao Kale
Head Dept. of Economics, Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad Tq.Mukhed Dist.Nanded

INTRODUCTION

International trade and the accompanying financial transactions are generally conducted for the purpose of providing a nation with commodities it lacks in exchange for those that it produces in abundance, such transactions, functioning with other economic policies, tend to improve a nations standard of living. Much of the modern history of international relations concerns efforts to promote a historical overview of the structure of international trade and of the leading institutions that were developed to promote such trade.

Significance of Foreign Trade

Foreign trade is acts as a simulator of economic growth of a country. It also helps in optimal utilization of resources of various centuries. The main reasons which make foreign trade important for economy of a country or the significance of foreign trade are:

It helps in expansion of business and in dissolving monopolistic entities, increasing competition. It also encourages product innovation and brings wider availability goods and services to choose from. The modern techniques adopted in business process help in raising the product quality and standard.

Foreign trade is considered as a simulator of economic growth of a country and helps in optimal utilization of resources of various countries for the perspective of host country. Foreign investment helps in expansion of employment opportunities and enables better utilization of man power and other resource. Multinational companies also help in expansion of domestic suppliers.

The modern techniques adopted in business processes help in raising the product quality and standards alongwith cost-reduction. Foreign investors bring technical and managerial knowledge transfer to under developed and developing nations. It helps in training and development of manpower and adaption of low-cost operation techniques.

Fluctuations in price level of commodities can be controlled by selectively indulging in foreign trade. For example, it price of a certain commodity rises due to short supply, the same can be imported to level down the increase. Similarly, if price of a commodity fall due to increased supply in the domestic market, the surplus can be exported to elevate the prices to optimal level.

Infusion of foreign capital helps in expanding employment sector. It helps in raising income and investment level in the host country. Savings, foreign trade, foreign exchange and technology are critical for economic development. Foreign investment helps in economic development by filling saving gaps, trade and technology gaps.

Foreign investment helps in increasing government revenue in form of corporate taxes. It also helps in reducing trade deficit by increase exports and corresponding decrease in imports.

Foreign trade is considered as an important factor determining relationship between countries. Inversely cordial relationships also help in promoting trade relations and can help in achieving world economic integration and political peace.

International Trade of India

Business with foreign nations is not a new phenomenon in India. India is used to trade with foreign nations even in B.C. The periplus of the Eritrean Sea is a document (written by an anonymous sailor from Alexandria about A.D. 100) describing trade between countries, including India. Since 1498, Europeans did trade with the rulers of India using the sea route. The main export items then were spices like pepper, ginger, cinnamon, cardamom, nutmeg, mace and cloves. From 1947-1991, the Indian economy remained largely as a closed economy. High taxes were levied on import of items. Foreign investments like FDI were restricted. However, after the liberalization in 1991, foreign trade improved significantly. Now, India exports around 7500 commodities to about

190 countries and imports around 6000 commodities from 140 countries, export and imports are not only restricted to commodities. Service is also a major export/import item.

In today's global economy, consumers are used to seeing products from every corner of the world in their local grocery stores and retail shops. These overseas products or imports provide more choices to consumer and because they are usually manufactured more cheaply than any domestically product equivalent imports help consumers mange their strain the strained household budgets.

CONCLUSION

The slow but steady economic activity of India domestically is expected to push up both and exports and imports, in the post-reform period. The improvements would be higher and faster of exports and imports. However, for India to emerge as an important assembly and other import restrictions, especially on parts and components, will need to be negligible. Governments should therefore strengthen the industries where our advantage lie and continue to import where there is no immediate advantage.

REFERENCES

1) International Trade, Theory and Policy-by Paul Krugman
2) International Economics, Trade and Finance, by Dominick Salvatore
3) International Economics-by Robert Carbaugh
4) International Economics –by Bo Sodersten
5) https://en.wikipedia.org/wiki/foreign trade of India.

'हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में चित्रित नारी जीवन'

डॉ. समयलाल प्रजापति
सह प्राध्यापक,
ठाकुर रणमत सिंह महाविद्यालय,
रीवा जिला रीवा (म.प्र.)

विनीता ठकरेले लोधी
शोधार्थी
एम.ए., एम.पी. सेट (हिन्दी)
अवधेश प्रताप सिंह, वि.वि. रीवा जिला रीवा (म.प्र.)

प्रस्तावना

हमारा भारतीय समाज आंचलिकता से भरा पड़ा है। सभी समुदाय के लोगों का जीवन यापन अधिकांश ग्रामीण अंचल क्षेत्र में ही हुआ है। देश की लगभग 80 प्रति. जनसंख्या अंचल में ही निवास करती है। अंचल में विभिन्न धर्म, जाति, वर्ग, समुदाय के लोग निवास करते हैं। उनका जीवन स्तर निम्नता तथा समस्याओं को लिए रहता है। अंचल क्षेत्र का उत्तरोत्तर विकास ही भारत का उत्तरोत्तर विकास माना जाता रहा है, क्योंकि इन क्षेत्रों में अधिकांश जनसंख्या अपने जीवनयापन के लिए कृषि पर निर्भर रहती है। इन सब में पुरुषों के साथ- साथ नारियों का भी योगदान अहम रहा है। आंचलिक उपन्यासों में नारी विभिन्न रूपों में शोषित हुई है, जिसका विस्तृत उल्लेख विभिन्न आंचलिक उपन्यासों में प्रतिबिंबित किया गया है।

अंचल शब्द का अर्थ:- 'अंचल शब्द संस्कृत के अच् धातु से 'अलच' प्रत्यय लगाने से बना है। अंचल शब्द का अर्थ 'वस्त्र', 'साड़ी का पल्ला' या 'छोर, 'किनारा', 'तट', सीमा के समवर्ती , भू-भाग, 'जनपद', 'प्रदेश', 'देश का', 'प्रांतर' भाग है।1

'हलयुध' कोष में अंचल शब्द की व्युत्पत्ति और व्याख्या इस प्रकार दी है-

'अंचलः पु. (अंचति प्रांत भागं गच्छति अंच$अलच्)
वस्त्र प्रांत भागः अंचल इति भाषा
उरु कुरड.ग का दृशश्चकंचलचेलांचलो भाति''
इति साहित्य दर्पणे।
कर्पास वादरं प्रोक्तं वस्त्रयान्तों मतेऽअंचल''

डॉ. आदर्श सक्सेना - अंचल को एक इकाई मानते हुए लिखते हैं- ''कोई भी विशेष भाग जिसकी अपनी संस्कृति हा,े अपनी एक भाषा हो, अपनी एक समस्याएँ हो, संक्षेप सामान्य देश भी जहाँ विशिष्टता का आभास दे, अंचल कहा जा सकता है।'' अंचल में सामाजिक मान्यताएँ, , प्रथाएँ, परम्पराएँ, उत्सव, लोकनृत्य, लोक-गीत का चित्रण होता है, जिसमें अंचल की भाषा होती है। आंचलिक समाज पुरुष प्रधान समाज है जिसमें नारी जीवन अस्मिता से भरा होता है। नारी की विभिन्न समस्याएँ होती हैं, जिनमें विधवा समस्या, अवैध यौन संबंध, बलात्कार, वेश्यावृत्ति, नारी शोषण, नारी परित्यक्ता, अंधविश्वास प्रमुख है।

अंचल' में नारी का स्वरूप - प्राचीन काल में नारी शिक्षा क्षेत्र से वंचित थी, विभिन्न चुनौतियों से भरी पड़ी थी। नारी को गुलाम बनाना प्रमुख प्रवृत्तियॉ रही हैं, जिसे अंधकार युग कहा जाता है, क्योंकि समाज में नारी का शोषण अधिक हुआ है। ग्रामांचलिक नारी जीवन शोषित एवं प्रताड़ित रही है। समाज के उच्च कुलीन जमींदार तथा अमीर वर्ग सताते रहे हैं।

संजीव द्वारा रचित 'धार' उपन्यास में आदिवासी स्त्रियाँ अमीरांे के हवस का शिकार बनती रही। जेल से छूटते ही मैना मंगर को बताती है- ''आपको विश्वास न होता हो तो जेल भी चलने को तैयार है, जेल में जेलर ने हमरा साथ जबर्दस्ती किया, उसी खातिर बच्चा उसका मुँह पर मार के हम चला आया''

'अल्मा कबूतरी' मैत्र्ोयी जी द्वारा लिखित उपन्यास में कबूतरा जनजाति की स्ि्त्रयों का शोषण सभ्य समाज के लोग करते हैं, वे लोग औरतों पर अपना अधिकार समझते हैं। मंसाराम कदम बाई को अपनी हवस का शिकार बनाता है, कमजोर स्त्रियॉ विरोध नहीं कर पाती है, इसका वर्णन करती हुई लेखिका डॉ शीला पटेल लिखती है कि ''हाय, सदा घाघरा उतारता आता था।''

'कसप' मनोहर श्याम जोशी द्वारा रचित उपन्यास में बेबी गुलनार , बबली-दी, शास्त्राणी दया और गुडिया आदि नारी पात्र है। गुलनार अपने सौतेले पिता से शोषित है। वह अपनी शोषित कथा सुनाती हुई कहती है- ''मैं जानती हूँ कि इस नुस्खे का मर्द किस तरह उपयोग करते हुए आये हैं, औरत के शोषण के लिए''। इस प्रकार की घटना समाचार पत्रों एवं संचार माध्यमों में पढ़ने तथा सुनने में आती है, सौतेले पिता या भाई अपनी बहु-बेटियों के साथ शारीरिक शोषण करते हैं, इसकी प्राथमिकी भी कई थानें में दर्ज हुई है।

क्याप' उपन्यास में मनोहर जोशी लिखते है कि एक भोली लड़की एक दलित युवक से प्रेम करती है। वह अपने प्रेमी के साथ भाग जाना चाहती है। वह युवक उसकी भावना के साथ खेलता रहता है, किंतु भागने के लिए तैयार नही होता है, तब वह लड़की आत्महत्या करने के लिए मजबूर हो जाती है, इस प्रकार नारी का कई रूपों में शोषण तथा धोखा हुआ है।

''पहाड़ चोर' सुभाषपंत द्वारा रचित उपन्यास में नारी शोषण को वर्णित किया है, जिसमें पुनिया का छोटा भाई जीत्ते, रधिया को चोट पहुँचाते हुए भाग जाता है। गाँव में पुलिस आती है, पुनिया के प्रति दरोगा जी सहानुभूति दिखाते हैं। तलाशी लेने के बहाने पनिया को घर के अंदर बुलाते हैं। इस प्रकार यहाँ शोषण का इरादा स्पष्ट होता है-

''वहीं तो नहीं छिपा बैठा हरामी''?

मैं तलाशी लेकर आता हूँ , वहीं छिपा होगा। चल लड़की किधर है तेरा घर?'' इस प्रकार दरोगा की ओछी नियत प्रदर्शित होती है। नारी हमेशा भारतीय समाज में उपेक्षित रही है तथा शोषित हुई है।

अवैध यौन सम्बंध

ग्रामांचलिक जीवन में सबल वर्ग का व्यक्ति दुर्बल वर्ग की औरतांे से अवैध सम्बंध रखते हैं, जबकि सजातीय विवाह आदर्श माना जाता है, किंतु इसका उल्लंघन करते हें। जमीदारों द्वारा दुर्बल नारी को रखैल रखने की प्रवृत्ति पाई जाती रही है। डॉ. विमलाशंकर नागर लिखते हैं कि -''जो पुरुष अथवा महिला सजातीय विवाह का पालन न कर विजातीय महिला अथवा पुरुष से यौन सम्बंध स्थापित करता है, उसे समाज दण्डित करता है तथा कभी -कभी शारीरिक एवं आर्थिक दण्ड भी दिया जाता है।'' आंचलिक जनजीवन में अवैध यौन सम्बंधों की समस्या उभर रही है। स्त्री -पुरुष के सम्बंधों को लेकर नैतिकता का ह्रास ग्राम चित्र नए कथा साहित्य में अंकित हुए हैं। ग्रामांचल में गरीबी के कारण यह काम मजबूरी में करना पड़ता है जो उपन्यास में चित्रित हुआ है।

नारी शोषण की समस्या

ग्रामांचल में नारी शोषण की ज्वलंत समस्या रही है। भारतीय समाज पुरुष प्रधान होने के कारण स्त्री का स्थान गौण है। भारतीय संविधान में नारी को समान अधिकार उपलब्ध करा दिया है किंतु इसका लाभ अधिकांश केवल शहरी नारियों को ही मिलता है। ग्रामीण और मजदूर स्त्रियॉ इससे उपेक्षित रही हैं। नारी शिक्षा का प्रचार प्रसार का लाभ भी सामान्य नारियों को नहीं मिल सका है। भारतीय समाज में नारी का जीवन घर से बाहर तक शोषित एवं प्रताड़ित रहा है। आज नारी का शोषण घर से लेकर बाहर तक सभी स्तरों पर दिखाई दे रहा है। समाज का उच्चकुलीन जमीदार और अमीर वर्ग सताता है। इस संदर्भ में श्री गोपालराय का मत है कि-

''बलात्कार, पति द्वारा पत्नी का मानसिक-शारीरिक उत्पीड़न परम्परागत नारी संहिता को स्वीकार करने की स्त्री की मजबूरी स्त्री को आर्थिक- राजनीतिक अविष्कारों से वंचित रखने की साजिश आदि नारी शोषण और दमन के प्रमुख रूप है।' इस प्रकार नारी का शोषण होता रहा है, उसका प्रतिफल वह अत्याचार, अनाचर और वासना का शिकार बनती रही। हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में नारी शोषण की स्थिति ने घर से बाहर तक अशान्ति और बेचैनी का माहौल बना दिया है। यह आंचलिक उपन्यासों में प्रतिबिम्बित होता है।

मैत्रेयी पुष्पा कृत 'चाक' उपन्यास में स्त्रियों के शोषण को प्रदर्शित किया है। यहाँ धर्म और संस्कृति के नाम पर नारी शोषण के माध्यम से नारी की दयनीय स्थिति पर प्रकाश डाला है। रूकमणि का फाँसी लगना, रामदेई का कुएँ में कूदना, नारायणी का करबन नदी में कूदना, नारी शोषण के अनेक उदाहरण मिलते हैं। ''इस गॉव के इतिहास में दर्ज दास्ताने बोलती हैं, रस्सी के फंदे पर झूलती रूक्मणी, कुएँ में कूदने वाली रामदेई, करबन नदी में समाधिस्थ नारायणी......ये बेबस औरतें सीता मइया की तरह 'भूमि प्रवेश' कर अपने शील-सतीत्व के लिए कुरबान हो गई। ये ही नही, और न जाने कितनी।''

बाल विवाह की समस्या

देश के विभिन्न क्षेत्रों में बसे पिछड़े अंचलों में बाल विवाह का अत्यधिक प्रचलन पाया जाता है। ''राजस्थान में आखातीज पर 30-40 हजार बालविवाह एक दिन में सम्पन्न हो जाते हैं। मजेदार बात यह है कि इन बाल विवाहों में मंत्री और सरकारी अधिकारी भी उपस्थित होकर बाल विवाह के नासूर को बढ़ाते हैं।'' सोनामाटी उपन्यास में करइल की अंचल की निम्न जाति के लोगों में बाल विवाह आम बात है। हलवाहा दिपवा, गरीब, अशीक्षित और अज्ञानी है। यही कारण है कि अपनी लड़की भंगरी की शादी बचपन मे ही सम्पन्न कराकर उत्तरदायित्व से मुक्त होता है।

''इसकी शादी तब हो गयी जब यह माँ की गोद मे थी'' बचपन मे ही माता-पिता अपने बच्चों के सपने तथा जीवन को कैद कर देते हैं। यह सभी अज्ञानता के कारण होता है। नाबालिक ससुराल में समायोजन करने में असमर्थ पायी जाती है तथा उनका जीवन अंधकारमय हो जाता है। आंचलिक जीवन में अशिक्षा, परंपरा, अज्ञानता अनेक मानसिकताओं के कारण बाल विवाह किये जाते हैं, जिससे नारियां शोषित हो जाती हैं। वर्तमान में शिक्षा के प्रचार प्रसार से बाल विवाह करने में कुछ कमी आई है।

विधवा विवाह

प्रारंभिक भारतीय जीवन में विधवा का पुनर्विवाह निषिद्ध था। यदि बचपन में विधवा हो जाए तो नारी को सती होना पड़ता था या आजीवन उपेक्षित अभिशप्त जीवन जीना पड़ता था। 'विकल्प' उपन्यास में सुरती चौबे का विधवा, राजपूतानी से प्रेम हो जाता है। अपनी जाति एवं बिरादरी के बंधनों से आंतकित है। इसी कारण से पलायन कर विधवा के साथ शादी करते हैं। ''राजपूत परिववार की जवान विधवा से चौबे की आसनाई हो गई। दोनों कहीं भाग गये।'13 वे अपनी पहली पत्नी को त्याग देते हैं। इस प्रकार नारी के साथ धोखा तथा शोषण होता है।

दहेज प्रथा

भारतीय समाज विभिन्न कुरीतियों से भरा पड़ा है। उनमें से एक ज्वलंत समस्या है- दहेज प्रथा। इसी कारण से बालिका के जन्म लेते ही उसे परिवार के लोग आगे की दहेज सम्बन्धी समस्या को देखते हुए बालिका के जीवन का अंत करने का दुष्कृत्य कर देते है। यह नही सोचते कि उस बालिका का जीवन कितना महत्वपूर्ण है। ''आज के युग में दहेज ने सुरसा का मुँह बना लिया है।, वर्तमान में यह एक सौदा हो गया है।'' शिक्षित युवा दहेज का विरोध करने के बजाय किसी अन्य बहाने से दहेज लेने के पक्ष में होते हैं। लड़कियों की शादी अच्छे परिवार में न होने के कारण कई लड़कियां आत्महत्या तक कर लेती हैं। यह प्रथा सभी धर्म एवं जातियों में विद्यमान है। कहीं इसका रूप प्रकट होता है तो कहीं छिपा हुआ है। इसमें अमीर-गरीब, शिक्षित-अशिक्षित,

हिन्दू मुसलमान सभी शामिल हैं। उच्च वर्गीय परिवार 'धारा' उपन्यास में महेन्द्र बाबू अपनी लड़की मनोरमा की शादी अच्छे सम्पन्न परिवार के एक एस.पी. लड़के से करना चाहते हैं। दहेज में दस लाख रुपये की मांग होती है। यह सुनकर महेन्द्र बाबू की पत्नी स्तब्ध होकर कहती है-''दस लाख! बाप ना देखलस, आजा ना देखलस! ई देखी जमाता के हाल! दस-दस लाख तिलक दहेज! अ काल्हिए लड़की के जरा के मार डाले तो .....''?

आंचलिक समाज में नारी का स्थान निम्न कोटि का रहा है। हमेशा नारियाँ प्रताड़ित होती रही हैं। घर संभालने के बावजूद उसे कोई अधिकार प्राप्त नहीं है। नारी का जीवन अतिशोचनीय तथा असुरक्षित है। ''शोषण के विरूद्ध आवाज उठा सकना भी उसके बस की बात नहीं है।'' अन्याय एवं अत्याचार सहना उसकी नियति है। 'महर ठाकुरों का गांव' उपन्यास में पहाड़ी अंचल में रूग्ण मानसिकता के कारण नारी का स्थान निम्न है। इनकी दुनिया घर एवं कृषि तक ही सीमित है। बरसों से नारी को अबला और असहाय समझकर शोषित करते रहे हैं। गांव एवं अंचलों में इसके भयावह दर्शन होते हैं। ''भारत के सरकारी आंकड़े बताते हैं कि हर 51 मिनट में एक औरत के साथ बलात्कार होता है, हर 54 मिनट में एक औरत के साथ अपराधिक जघन्य कुकृत्य होता है और हर 21 मिनट में एक औरत दहेज के कारण जलाकर मार दी जाती है या उसे आत्महत्या के लिए प्रेरित किया जाता है।'' यह सत्य है कि नारी चाहते हुये भी अपने आपको सुरक्षित नहीं रख पाती है।

नारी जीवन में चेतना का संचार

नारी की प्रकृति हमेशा से ही सहनशील रही है जहाँ तक हो वह पीड़ा सहती रहती है बर्दाश्त के बाहर होने पर उसकी प्रतिक्रिया का ज्वालामुखी प्रस्फुटित होता है। वर्तमान नारी अपने अस्तित्व एवं अधिकार के प्रति सजग हो गई है। शिक्षा ने उसे नई मानसिकता प्रदान की है। उसकी दशा में परिवर्तन और दुनिया में विस्तार हो गया है। परंपरागत और शोषित जीवन को वह अब नहीं मानती बल्कि उसका विरोध करने लगी है। गांव तथा पिछड़े अंचलों की नारी भी अपने अधिकार एवं अस्तित्व के प्रति संचेत हो रही है।'' ''ग्रामीण नारी अपने कार्य व्यवहार एवं वैचारिक चिंतन में नई मानसिकता लिए हुए हैं। परंपराओं के सारहीन संदर्भ आज उसे मान्य नहीं। वह जीवन के विविध क्षेत्रों में अपनी निजता का अहसास निरंतर जगा रही है। भारत के वज्र देहातों या उन जनजातियों की नारियाॅ भी जहाँ शैक्षणिक चेतना का प्रसार अभी नहीं हो पाया है, अपने मानवीय अधिकारों के प्रति जागरूक द्दष्टिगत होती हैं।''

अंचलों में नारी शिक्षा की गति अत्यंत धीमी है। उच्च वर्ग एवं उच्च जातियों में परिवर्तन पाया जाता है लेकिन निम्न वर्ग और आदिवासी नारी शिक्षा से अछूती पाई जाती हैं। अशिक्षा के कारण उसे अनेक समस्याओं से जूझना पड़ता है।

निष्कर्ष

आंचलिक उपन्यासों में प्रदर्शित नारी का जीवन बहुत यातना भरा रहा है। नारी की अस्मिता की धज्जियां विभिन्न रूपों में धनी वर्ग, जमींदार, बड़े अफसर, पुलिस प्रशासन आदि के द्वारा उड़ाई गई है, किंतु आज की नारी के हृदय में समानता की भावना पायी जाती है। आधुनिक युग में अंचल की नारियों में अपने अधिकारों के प्रति जागृति आ गई है तथा वह पुरुष के समान ही आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक तथा राजनीतिक क्षेत्रों में समानता की माँग करने लगी है। आज उसका जीवन क्षेत्र विशाल और व्यापक हो गया है। ग्रामीण महिला विभिन्न क्षेत्रों में विकास करना चाहती है, डॉक्टर, इंजीनियर, टीचर बनना ही नही यहाँ तक कि विमान चालक, रेल चालक, मोटर, बस चालक और कंडक्टर भी बनना चाहती हैं। जागरूक नारी जटिल परिस्थितियों में पूर्ववर्ती नारी के समान घुटने टेकने की बजाय अपार बल एवं शक्ति से उसका निराकरण करते हुए अपने जीवन को सुखमय बनाने में प्रयासरत है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. उपाध्याय, मृत्युंजय, हिन्दी के आंचलिक उपन्यास, पृष्ठ 996
2. जोशी, जयशंकर, हलायुध कोश, पृ. 11

3. सक्सेना, डॉ. आदर्श, हिंदी के आंचलिक उपन्यास और उनकी शिल्प विधि, पृ. 20
4. संजीव 'धार' उपन्यास पृष्ठ 12
5. पटेल, डॉ. शीला, हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों में युगबोध पृ. 28
6. जोशी, मनोहर श्याम 'कसप' पृष्ठ 159
7. पंत सुभाष 'पहाड़ चोर' पृ. 194
8. नागर, डॉ.विमलाशंकर, हिन्दी के आँचलिक उपन्यास: सामाजिक एवं सांस्कृतिक सन्दर्भ।
9. अक्षय, गोपालराय, बीसवीं सदी के अंतिम दशक में हिन्दी उपन्यास, मार्च-अप्रैल, 2003
10.पुष्पा, मैत्रेयी , चाक उपन्यास, पृ. 7
11.माहेश्वरी, रामगोपाल, नवभारत बुधवार,14अप्रैल 1999 (सुरुचि)(18 अप्रैल अक्षय तृतीया पर, सुशील कुमार वर्मा)
12. विवेकीराय, सोनामाटी उपन्यास, पृष्ठ 268
13. शुक्ल, रामदेव, विकल्प उपन्यास
14. आहूजा, डॉ. राम, भारतीय सामाजिक व्यवस्था, पृष्ठ 180
15. संजीव, धार उपन्यास, पृष्ठ 166
16. डॉ. निरूपमा
17. यादव, डॉ. कालीचरण, मड़ई-11 पृ. 141 (लोक में नारी जीवन की व्यथा-कथा, डॉ. सूरज पालीवाल)
18. गुप्त, डॉ. ज्ञानचंद, स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास और ग्राम चेतना, पृ. 133

गोस्वामी तुलसीदास के साहित्य में दलित चित्रण :

प्रा. डॉ. रमेश विठोबा कांबळे

अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी ता. जि. उस्मानाबाद

गोस्वामी तुलसीदास महर्षि वाल्मिकी, व्यास, बुद्ध और शंकराचार्य के बाद इस देश के सर्वश्रेष्ठ कवि तथा लोकनायक है। वे महान् मर्यादावादी तथा समन्यववादी पुरोहित कवि है। लोकप्रियता की कसौटी पर वे संसार के श्रेष्ठ कवियों की अग्रिम श्रेणी में विराजमान है। इस देश की मनीषा ने जिन आदर्शों की कल्पना की है, उन सबका समावेश करने का प्रयास उन्होंने रामचरित मानस में किया है।

नागरी-प्रचारिणी सभा, वाराणसी से प्रकाशित 'तुलसी-गंथावली' (तृतीय खण्ड, मूल्यांकन) में डॉ रामजी राय ने तुलसी का सम्पक मूल्यांकन करते हुए लिखा है-" तुलसीदास अपने समय के सबसे अधिक उपेक्षित, संघर्षी और साहसी व्यक्ति थे। उपेक्षित इसलिए कि बचपन से ही वे 'वर्तमानजीवी' बने रहे, अभागे बनकर भटकते रहे और एक-एक दिन कष्ट में काटते रहे। पिता, माता ने त्यागा ही, समाज ने भी लांक्षना दी और अन्त में पत्नी ने भी उपदेश किया। संघर्षी इसलिए की तुलसीदास को व्यक्ति और समाज दोनों स्तरों पर जूझना पड़ा। समाज-स्तर पर जूझकर तो वे टूट ही गये व्यक्ति-स्तर पर भी अपनी वासनाओं से अन्तिम समय तक जूझते रहे। साहसी इसलिए कि उन्होंने समाज की भी चुनौती स्वीकार की।"1

गोस्वामी तुलसीदास हिन्दी का सबसे बड़ा शक्तिशाली और प्रभावशाली कवि है। ऐसे विरत शोषितों के प्रति सच्ची सहानुभूति रखने के बावजूद गोस्वामी तुलसीदास पर उनकी कुछ पंक्तियों के आधार पर ब्राह्मणवाद एवं दलित-प्रताड़ना के आक्षेप लगाये जाते है, शंकराचार्य के बाद ब्राह्मणवाद का सबसे बड़ा पोषक माना जा रहा है। किन्तु इस विरक्त सन्त को जातियता से कुछ लेना-देना नहीं था। जातियता का पोषक सिद्ध करने के लिए उनको दो कसौटियों पर परखना आवश्यक है। पहली कसौटी है कि जिस ब्राह्मणवाद को प्रश्रय, पोषण एवं प्रोत्साहन देने का आक्षेप उन पर लगता है, क्या उस ब्राह्मणवादी व्यवस्था से उन्हें कोई लाभ मिला था। दूसरी कसौटी है कि यदि सचमुच उन्होंने ब्राह्मणवाद का झण्डा फहराया होता, तो ब्राह्मणों ने उन्हें अपना नायक माना होता, उनका जय-जयकार किया होता, किन्तु यहाँ प्रस्तुत साक्ष्यों के अलोक मे पाठक पायेंगे की तुलसीदास की प्रारंभिक सामाजिक स्थिति दलितों जैसी दारूण थी। काशी के ब्राह्मणों का विरोध उन्हें बार-बार झेलना पड़ा था। अपनी कविताओं में तुलसीदासने जातियता का प्रखर विरोध किया था। 'कवितावली' में वे स्पष्ट रूप से कहते है-

"मेरे जाति-पाँति न चहौं, काहू की जाति-पाँति
मेरे कोऊ कामको न हौं काहूके काम को।
लोक परलोक रघुनाथ ही के हाथ सब,
भारी है भरोसा तुलसी एक नाम को।।
अति ही अयाने उपखानों नहि बूझै लोग,
साह ही को गोतु गोतु होत है गुलामको।
साधु कै असाधु, कै भलो के पोच सोचु कहा
का काहूके द्वार परौ, जो हौं सो हौं राम को।।"2

इस से स्पष्ट होता है कि मेरी कोई जाति-पांति नहीं है और न ही मुझे किसी की जाति-पाँति से कोई

मतलब है। कोई व्यक्ति मेरे काम का नहीं है और न ही मैं किसी के काम का हूँ। मेरा लोक-परलोक सब रघुनाथजी के हाथ में है। किसी लौकिक पुरुष से मेरा कोई सम्बन्ध नहीं है।

"मातु-पिताँ जग जाई तज्यो बिधिहूँ न लिखी कछु भाल भलाई ।
नीच निरादार भाजन, कादर कूकर-टूकन लागि ललाई।।"3

अर्थात् जन्म के साथ ही माता-पिता ने उन्हें छोड दिया था। तुलसीदास कहते है कि विधाता ने उनके कपाल में कल्याण की कोई रेखा नहीं लिखी थी। वे नीच और अनादर का कातर पात्र बनकर श्वान के मुख में पड़ी हुई रोटी को टकटकी निगाहों से देखते थे कि कब रोटी का टुकड़ा उसके मुँह से गिरे और उससे अपनी भूख मिटायें। अपने जीवन के बालपन और जवानी के अभाव में बितानेवाला महाकवि इस कष्ट को आजीवन भूला नहीं। विनयपत्रिका, कवितावाली, हनुमान-बाहुक कवि के जीवन के अन्तिम चरण की रचना है। उस समय के कष्ट के वर्णन में वह संकोच नहीं करता। दारिद्रय एवं दुत्कार का दारुण दंश जो उसने झेला, वह उसे दलित की श्रेणी में ला देता है। साथ ही उनके काव्य में ऐसे अनेक दलित-प्रसंग आते है - भरत -निषादराज मिलन प्रसंग, वसिष्ठ-निषादराज मिलन प्रसंग,

केवट प्रसंग, शबरी प्रसंग इन सभी प्रसंगों को पढ़ने के बाद क्या जात- पात में विश्यास करनेवाला और ब्राह्मणवाद को प्रश्रय देनेवाला कोई कवि इतनी श्रद्धा एवं उत्साह के साथ दलित-वर्ग के इन पात्रों का इतना भाव विभोर होकर चित्रण कर सकता है। 'गोसाई-चरित्र' में जो' ।सुपच-प्रसंग' है, वह भी तुलसी की उदार विचारधारा का द्योतक है। तुलसीदास के बारे में यह विख्यात कथा है कि एक बार काशी में गंगा स्नान करने के क्रम में उनकी मुलाकात एक चाण्डाल से हुई और जब तुलसीदास को यह पता चला कि वह चाण्डाल अयोध्या का है, तब उससे गले लगाकर मिले और उसका हाथ पकड़कर घर ले गये। वहाँ उन्होंने उसका आतिथ्य-सत्कार किया और उसे इतना द्रव्य दान में दिया कि वे सारे ऋणों से उऋण हो गया।

एक ब्राह्मणवाद के पक्षपात के परीक्षण की, तीसरी कसोटी यह हो सकती है कि तुलसीदास ने अपनी रचनाओं में नायक और खलनायक किस-किसको बनाया ? यदि तुलसीदास ब्राह्मणवाद के पोषक होते, तो वे परशुराम को नायक मानकर काव्य की रचना करते। परंतु उन्होंने ऐसा नही किया, बल्कि लक्ष्मण के साथ संवाद में गोस्वामी तुलसीदास ने इस अवतार-पुरूष को प्रहसन का पात्र बना दिया है। तुलसीदास के काव्य में खलनायक की बात करें तो वेदों का प्रकाण्ड पंडित रावण ब्राह्मण था। यदि गोस्वामी तुलसीदास में लेशमात्र भी ब्राह्मणवाद होता, तो वे ब्राह्मण रावण को खालनायक नहीं चुनते। उनकी दृष्टि यदि लोकाभिमुख नहीं होती तो केवट, निषादराज और शबरी के आख्यानों का विशद वर्णन कभी नहीं करते। शुद्रों के अधिकारों के प्रति उन्हें थोड़ी भी आपत्ति होती, तो शम्बूक की कथा का विशद वर्णन वे' रामचरितमानस' में न करते।

'रामचरितमानस' के सुन्दरकाण्ड की निम्नलिखित चौपाई के कारण तुलसीदास पर दलित-विरोधी होने का सबसे प्रखर आक्षेप लगाया जा रहा है-

"ढोल गँवार सूद्र पसु नारी। सकल ताड़ना के अधिकारी।"4 इसका सामान्य अर्थ यह लगाया जाता है कि ढोल, गँवार व्यक्ति, शूद्र, जानवर और स्त्री - ये सभी पिटने के पात्र है। पहले इसी सामान्य अर्थ की ही व्याख्या की जाती है। इसके अनुसार भी पिटने की बात शूद्रों तक ही सीमित नहीं है, क्योंकि इसमें एक शब्द 'गँवार' भी है, जो ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या शूद्र हो सकता है। 'गँवार' का अर्थ ग्रामवासी या अल्प-बुद्धिवाला व्यक्ति लें, किसी भी अर्थ में सवर्णों का भी समावेश पिटने की पात्रता में होता है। सभी वर्णों की नारियों में भी पिटने की यह पात्रता बतलायी गयी है। अतः सामान्य अर्थ लेने पर भी तुलसीदास केवल दलित-विरोधी नहीं प्रतीत होते, बल्कि नारी-विरोधी भी और सभी वर्णों के गँवारों के विरोधी भी। अत: इस चौपाई से तुलसी पर

पुराणपंथी या अनेक वर्गों का विद्वेषी होने का आरोप लग सकता है, किन्तु केवल दलित-विरोधी होने का नहीं। तुलसीदास परदुःख से द्रवित होनेवाले सन्त थे। वे दलित-अहित की बात सोच भी नहीं सकते थे। यदि वे ब्राह्मणवाद के पोषक होते, तो काशी के ब्राह्मण उन्हें अपना महानायक मानते। किन्तु काशी के ब्राह्मणों ने तुलसीदास का विरोध सदैव किया।

गोस्वामी तुलसीदास के ग्रंथों में से भेद-परक वाक्य केवल 'रामचरितमानस' में पाये जाते है, किसी अन्य ग्रंथ में नहीं। 'रामचरित रचना''के बाद उन्होंने विनय-पत्रिका, दोहावली, कवितावली, हनुमान-बाहुक, आदि ग्रन्थों की रचना की, जिसमें एक पंक्ति भी विषमता पोषक नहीं है। इन ग्रन्थों में वे आदर्श के आकाश से उत्तर कर यथार्थ के धरातल पर विराजमान दिखाई देते है, जहाँ उन्होंने

अपने दुःख-दर्दों की शिकायत सामान्य जनता की तरह करते है। निर्धन जनता की दरिद्रता, दुःख, दर्द पीड़ा को देखकर द्रवित होकर लिखते रहे है।

अतः अन्त में यह कहा जा सकता है कि, गोस्वामी तुलसीदास एक भक्त सुधारक, महात्मा, कवि, राजनीतिज्ञ,लोकनायक है। उनके समग्र काव्य का दृष्टिकोण बहुत ही उदारवादी तथा व्यापक है। इनके काव्य में भक्ति के साथ-साथ लोकनीति तथा राजनीति भी है। वे एक मर्यादावादी, लोकमंगलवादी महान समन्वयवादी कवि है।

सन्दर्भ ग्रंथ :

1) कवितावली, उत्तरकाण्ड-तुलसीदास

2) विनय-पत्रिका,तुलसीदास

३) तुलसी ग्रंथावली, डॉ रामजी राय

4) रामचरितमानस, सुन्दरकाण्ड - तुलसीदास

5)हनुमान-बाहुक, तुलसीदास

कविवर्य रेणापुरकर के काव्यों में विवेचित देशप्रेम

डॉ. अखिलेशा अ. शर्मा

सहायक प्राध्यापक, मूलजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जलगांव, महाराष्ट्र.

शोध सारांश ---

तत्कालीन हैदराबाद संस्थान (निजाम राज्य) में मराठवाड़ा के उस्मानाबाद जिला अंतर्गत रेणापुर ग्राम के अत्यंत निर्धन परिवार में कविवर्य हरिश्चंद्ररेणापुरकर का जन्म सन १९२४ हुआ। निजाम शासन के विरोध में आप लातूर (महाराष्ट्र) आर्यसमाज के संपर्क मे आए,तथा वहीं से संस्कृत भाषा तथा राष्ट्र प्रेम की भावना आप में प्रज्वलित हुई। इसी के परिणाम स्वरूप आपने **'कालेज छोड़ो आंदोलन'** में सक्रिय रूप से भूमिगत कार्य किया। हैदराबाद भारत गणराज्य मे विलीन होने पर भारत सरकार ने स्वतंत्रता आंदोलन में आपके सहभाग को देखते हुए आपको स्वतंत्रता सेनानी घोषित किया। कविवर्य रेणापुरकर ने केवल स्वाधीनता संग्राम मे भाग ही नहीं लिया अपितु अपने साहित्य के माध्यम से भी देश सेवा की है।

उस समय के दक्षिण भारतीय कवियों या स्वतंत्रता सेनानियों मे से शायद ही किसी ने संस्कृत भाषा को माध्यम बना कर साहित्य रचना की हो तथा देश भक्ति से ओतप्रोत रचनाएं लिखीं हों, अतः ऐसे कवि ऐसे स्वतंत्रता सेनानी जो अधिक परिचित नहीं है तथा जो भूमिगत थेका परिचय कराना इस लेख का मुख्य उद्देश्य है।

कविवर्य रेणापुरकर के काव्यों में विवेचित देशप्रेम

तत्कालीन हैदराबाद संस्थान (निजाम राज्य) में मराठवाडा के उस्मानाबाद जिला अंतर्गत रेणापुर ग्राम के अत्यंत निर्धन परिवार में कविवर्य प्रो.हरिश्चंद्र रेणापुरकर का जन्म सन १९२४ में हुआ। निजाम शासन के विरोध में आप लातूर आर्यसमाज के संपर्क मे आए,तथा वहीं से संस्कृत भाषा तथा राष्ट्र प्रेम की भावना आप में प्रज्वलित हुई। इसी के परिणाम स्वरूप आपने **'कालेज छोड़ो आंदोलन'** में सक्रिय रूप से भूमिगत कार्य किया। हैदराबाद भारत गणराज्य मे विलीन होने पर भारत सरकार ने स्वतंत्रता आंदोलन में आपके सहभाग को देखते हुए आपको स्वतंत्रता सेनानी घोषित किया। कविवर्य रेणापुरकर ने केवल स्वाधीनता संग्राम मे भाग ही नहीं लिया अपितु अपने साहित्य के माध्यम से भी देश सेवा की है। उस समय के दक्षिण भारतीय कवियों मे शायद ही किसी कवि ने संस्कृत भाषा को माध्यम बना कर साहित्य रचना की हो। आपने संस्कृत भाषा मे काव्य, महाकाव्य के माध्यम से विभिन्न विषयों पर बीस हजार श्लोक रचे हैं,जिनमे देश प्रेम एवं देश भक्ति का वर्णन विपुलता से प्राप्त होता है। संस्कृत भाषा के आधुनिक कवियों में रेणापुरकर जी का स्थान भी अन्यतम है। अन्य कवियों ने बड़े बड़े काव्य या नाटक संस्कृत में लिखे होंगे परंतु राष्ट्रीयता की झलक आप जैसी अन्य कवियों के काव्यों में कम ही देखने को मिलती है। कवि के काव्यों में आये हुए राष्ट्र विषयक संदर्भों को हम निम्नलिखित भागों में विभक्त कर सकते है।

(१) रेणापुरकर जी के काव्यों में राष्ट्रीयता की व्याख्या:-

(२) रेणापुरकर जी के काव्यों में गौरवशाली राष्ट्र भारत:-

(३) रेणापुरकर जी के काव्यों में भारतीय स्वतंत्रता संग्राम:-

(४) रेणापुरकर जी के काव्यों मे स्वातंत्र्योत्तर भारत:-

(५) रेणापुरकर जी के काव्यों में राष्ट्रोन्नति के उपाय:-

१.१ रेणापुरकर जी के काव्यों मे राष्ट्रीयता की व्याख्या:

कविवर्य अपनी राष्ट्रीयता की व्याख्या करते हुए लिखते है –

"देशस्य सांस्कृतिक रिक्त परम्पराभि स्तस्येतिहासजनरीति विभूतिभिश्च व्युत्पन्न पौरजन भाव गतैक्यभावो, राष्ट्रीयतेति बिबुधैरवधारणीयः ॥

लोका यदा प्रवर राष्ट्रीयमानबिन्दून् भू-धर्म-भूधर-नदीवन-पर्वतीर्थान् सम्मानयन्त्यनुगुणं च समाचरन्ति राष्ट्रीयता विलसतीह तदेव तेषु || १

देश की सांस्कृतिक परम्पराओं को, इतिहास को, महापुरुषों को जहाँ के लोग मानते है, अपने आप को उससे जोड़ते हैं यही उस राष्ट्र की राष्ट्रीयता कहलाती है। नदियाँ, पर्वत, तीर्थस्थान इत्यादि का सम्मान जहाँ समान रूप से होता है यही उस राष्ट्र की राष्ट्रीयता है। कवि का भाव यह है कि किसी भी राष्ट्र की राष्ट्रीयता तभी सिध्द हो सकती है जब उस राष्ट्र के लोग वहाँ की प्रत्येक वस्तु को अपना मानते है। आज जब हमारे देश के लोगों को पुनः राष्ट्रीयता सीखाने की बात की जा रही है तो उसके मूल में यही भाव है कि इस देश से सभी प्रेम करना सीखें कवि भी इस बात से विशेष चिंतित हैं और ये कहते हैं ----

"सन्त्यद्य तादृश जनाः प्रचुराः स्वदेशे, देशे वसन्त इह नागरिककत्वमाप्ताः ।
सन्तोऽपि राष्ट्रीयताद् बहुशो वियुक्ता स्तिष्ठन्ति नूनमिह राष्ट्रीयता विहीना ॥२

हिंदी भाषा की एक उक्ति बड़ी प्रसिध्द है- 'खाते यहाँ का हैं और गाते वहाँ का हैं यह राष्ट्र के साथ बड़ा धोका है। यदि इस प्रकार के लोगों की संख्या किसी राष्ट्र में बढ़ जाये तो उसे नष्ट होने से कोई भी बचा नही सकता है। अतः हम जिस राष्ट्र में रहते है वहाँ के विषय में सोचना, जानना तथा उसे आगे ले जाने के लिए समय पर प्राणों की आहुति दे देना ही राष्ट्रीयता है ।कवि का भाव यह है कि राम, कृष्ण बुद्ध,महावीर, नानक, शिवाजी, महाराणाप्रताप इत्यादि सबके प्रति श्रध्दा का भाव रखना ही राष्ट्रीयता है।

१.२ रेणापुरकर जी के काव्यों में गौरवशाली राष्ट्र भारतः

वास्तव में भारत एक गौरवशाली राष्ट्र अपने प्राचीन काल में रहा है, परंतु विदेशीय आक्रमणकारियों ने इस देश को अपने अत्याचारों से पीड़ित करते हुए इसका नामो निशान मिटाने का प्रयत्न किया है। अंग्रेजों ने तो झूठा इतिहास लिखकर गौरवशाली राष्ट्र को जंगली, अशिक्षित तक कहने का कुत्सित प्रयत्न किया है। रेणापुरकर जी इन सबसे अत्यधिक व्याकुलदिखाई देते है और अपने काव्यों मे गौरवशाली इतिहास को उत्साह से वर्णित करते है –

आदिमनुष्यो यत्र बभूव
यत्र च गीतं ह्यादिमगीतम्
ज्ञानमरीचिर्यत्र दिदीपे
सा खलु धन्या भारत भूमिः || ३

आज विद्वानों में इस विषय पर अनेक मतभेद पाये जाते हैं कि सृष्टि कैसे उत्पन्न हुई? कहाँ उत्पन्न हुई ? हाँ वेदों के अनुसार हम कह सकते हैं विश्व की प्रथम संस्कृति ही वैदिक संस्कृति है, इसी वैदिक परम्परा का अनुसरण करते हुए कवि ने उपरोक्त श्लोक भारत देश के लिए लिखा है। सृष्टि का प्रथम मनुष्य जहाँ जन्मा हो, जहाँ सर्व प्रथम वेदों की गीत गाये गये हों, ज्ञान का सर्व प्रथम स्फुटन जहाँ हुआ हो ऐसी पवित्र भारत भूमि धन्य है। यही देश भूमण्डल पर एकमात्र देश है जहाँ देव,दानव सभी जन्म लेने को लालायित रहते है। तीनों लोकों में कीर्ति इसी देश की थी यहाँ के धन, धान्य, वैभव को देखकर ही विदेशी आकर्षित होकर यहाँ आये थे महाराजा अश्वपती का उदाहरण देते हुए कवि कहते है-

"पूर्व यत्राश्वपतिरिति विख्यातभूपो जुघोष यन्मे राज्ये भवति नही चोरो न दस्युः कदर्यः ।
नैवायज्वा दुरितचरितः पान शौण्डो न कश्चिन् नैव स्वैरी कुत इह भवेत् स्वैरिणी भो! मुनीन्द्राः" ॥४

यहाँ के राजाओं को अपने राज्य पर इतना अधिक गर्व होता था कि वे समाज के समक्ष उच्चैर्घोष करते हुए कहतेथे हमारे राज्य में चोर, व्यभिचारी, व्यसनी, अयाज्ञिक कोई भी नही है। यही इस देश की महानता थी। आगे कहते है- "प्राचीन काल में इस पृथ्वी पर ग्रीक, रोमन, असीरियन, मिश्र, चीन, सुमेरियन, खल्डियन इत्यादि अनेक शक्तिशाली संस्कृतियाँ और सभ्यताएँ हो गई हैं। विशाल भूखण्डों के निवासियों पर दीर्घकाल तक शासन करनेवाली उन भव्य और ऊज्ज्वल संस्कृतियों का नाम भी आज लोगों को मालूम नहीं है। ग्रीक और रोमनादि संस्कृतियाँ जो काल के अंतराल में लुप्त हो चुकी है। अनेक साम्राज्यों के बड़े बड़े आक्रमणों को तथा उग्र और क्रूर आततायियों के कठोर प्रहारों को सहन करके भी हमारी अनश्वर वैदिक संस्कृति आज भी जीवित

है। आधुनिक आक्रमणकारियों चंगेजखान, तैमूर, सिकंदर, नादिरशहा और मुगलों आदि के क्रूर आक्रमणों के होते हुए भी महामृत्युंजय भारतीय संस्कृति आज भी अपनी पताका फहरा रही है"।५ इस गौरवशाली राष्ट्र का विकास जिन कारणों से हुआ था वे थे अध्यात्म और विज्ञान अतः कवि कहते है कि विज्ञान के बिना धर्म एवं धर्म के बिना विज्ञान अधुरा है। कुछ लोग तो यहाँ तक आरोप लगाते हुए देखे जाते है कि प्राचीन काल में केवल अध्यात्मिकता ही थी,

भौतिक ज्ञान का थोड़ा सा भी उत्कर्ष नही था सामान्य रूप से आज भी लोगों मे यही भावना विद्यमान है परंतु कविवर इन सबका खण्डन करते हैं।

"किन्त्वेतत् प्रतिभाति पूर्ण वितथा मिथ्यैव सा भावना | **६**

ऐसे लोगो का विचार उनकी धारणायें पूर्णतया मिथ्या और असत्य है। कविवर केवल उनकी धारणाओं को मिथ्या ही नही कहते है अपितु अपने इन विचारो को सिध्द करने हेतु प्रमाण भी देते है । वे कहते है भौतिक उन्नति में गणित विज्ञान, ज्योतिर्विज्ञान, आयुर्विज्ञान, नाडीविज्ञान, नौ विज्ञान, विमान विज्ञान, जैसे सभी प्रमुख विज्ञान यहाँ विद्यामान थे। इनमें प्रमुख वैज्ञानिकों का नामोल्लेख भी आपने किया है जैसे गणित के महर्षि गृत्समद, आचार्य भास्कर, ज्योतिष के आर्यभट्ट, आयुर्विज्ञान के च्यवन, इन्द्र, अग्निवेश, चरक सुश्रुत, धन्वन्तरि इत्यादि । नौ विज्ञान के विषय में आप विदेशियों का उदाहरण देकर यह प्रस्थापित करते हैं कि "मार्को, पोलो, साल्विन्स जैसे प्रसिध्द विद्वानों ने अपने यात्रा प्रसंगों एवं ग्रंथों में लिखा है कि नौका निर्माण में भारत सर्व देशों में अग्रणी था।"७

इस प्रकार हम कह सकते है हमारे देश को जो सोने की चिड़िया कहा गया था वह सत्य ही था। भारत में बाहर से विशेष कुछ नही आया अपितु यहाँ से सब कुछ बाहर गया है ऐसा गौरवशाली राष्ट्र हमारा था।

१.३ रेणापुरकरजी के काव्यों में भारतीय स्वतंत्रता संग्रामः

कविवर ने अपने काव्यों में जहाँ गौरवशाली भारत का वर्णन किया है वहीं स्वतंत्रता संग्राम तो आपका प्रिय विषय रहा है। कवि ने जिस काल को देखा है उसका प्रतिबिम्ब निश्चित रूप से साहित्य पर दिखेगा ही, वैसे भी आप स्वयं एक स्वतंत्रता सेनानी है। संसार में सदा सर्वदा एक जैसी परिस्थिति किसी की भी नही रहती है कवि भास अपने स्वप्नवासवदत्तम् नाटक में लिखते हैं

"चक्रार पङ्क्तिरिव गच्छति भाग्य पङ्क्तिः" ८

इसी पंक्ति को भारतवर्ष के सुख दुःख से जोड़कर कवि बड़ी ही मधुर 'वैदर्भी' रीति का अनुसरणकरते हुए लिखते हैं—

"श्रीमद्देशस्त्रिभुवन गुरुर्भारतं भूललाम
काम्यो देवैरपि किमु नरैः स्वर्गलोकातिशायी |
दास्याबध्दो हतविधिवशात् कालनेमिक्रमेण
को वा लोके भवति सुखभाग्, दुःखभाग वा सदैव ॥"९

यह भारत देश जो कभी सारी पृथ्वी पर स्वर्गसमान था, देवता लोग भी जिसकी सदा सर्वदा कामना करते थे, जिसकी सीमाओं में कभी सूर्यास्त या सूर्योदय नही होता था वह दुर्दैव से आज परतंत्रता के बन्धन में बंध गया है। सदा सर्वदा यहाँ कौन सुखी या दुःखी रहता है। इस प्रकार देश पर आये हुए संकटों का संदेश देते है। स्वतंत्रता संग्राम के वीरों का वर्णन करते हुए ऐसा प्रतीत होता है कि कवि को कुछ स्वतंत्रता सेनानियों से अधिक ही स्नेह है। या हम यह भी कह सकते है कि कविने प्रातिनिधिक रूप से कुछ विशेष क्रांन्तिकारियों, समाजसुधारकों, राष्ट्रभक्तों के ही नाम लिये है। जिन्हें हम कवि की भाषा मे निम्नप्रकार से वर्णित कर सकते है –

स्वामी दयानंद सरस्वती उन्नीसवी शताब्दी में स्वतंत्रता आंदोलन के प्रबल समर्थको में कविने सर्वप्रथम दयानंद सरस्वती को याद करते हुए लिखा है- **"स्वराज्योद्घोषं यः प्रथममकरोद्भारत भुवि "१०** स्वराज्य के सर्वप्रथम उद्घोषक के रुप में दयानंद ही थे जिन्होने अपने सत्यार्थ प्रकाश नामक ग्रंथ के ११ वें समुल्लास में यह घोषित किया कि विदेशी राज्य पिता के समान पालक होने पर भी योग्य नहीं है स्वराज्य सदैव उससे बढ़कर ही होता है। स्वामी जी ने स्वराज्य उन्नति की शंख ध्वनि के साथ ही सामाजिक कुरीतियों, पाखण्डो पर भी कठोर प्रहार किया।

स्वामी विवेकानंद अंग्रेजो के राज्य में अमरीका का उदाहरण देकर कवि है जिस समय हिन्दू संस्कृति या धर्म की बात करना तो दूर उसे तिरस्कृत समझा जाता था उस समय स्वामीविवेकानंद ने शिकागो के सर्व धर्म सम्मेलन में भारत का प्रतिनिधित्व करते हुए प्राचीन वैदिकसंस्कृति के महत्त्व को पुर्नस्थापित किया

"समृद्धाम्रीकाया: सुविदित शिकागोऽभिध प्रसिद्वायां तस्यां सकलजगतो धर्मसदसि"११

लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक:

चाफेकर बंधुओ के बलिदान के समय आपने सर्वप्रथम प्रण लिया की अंग्रेजों से इस देशको मुक्त कराऊँगा । आपने ही सर्वप्रथम विदेशी वस्तुओं और वस्त्रों की होली की प्रेरणा विद्यार्थियों को दी कवि की भाषा में..

"वैदेशिकानि वसनानि विदाह्य तेन,
प्रक्षोभकानि हि विधाय सुभाषितानि ।" १२

ऐसे श्रेष्ठ वीर वाणीश्वर, साहित्यिक, समाजसुधारक ने अपने जीवन की आहुति इस स्वातंत्र्य यज्ञ में सहर्ष दी। इसी प्रकार कविवर के काव्यों में प्रसिध्द स्वतंत्रता सेनानियों जैसे लाला लाजपतराय, वीर सावरकर, दामोदर सातवलेकर, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरु जैसे देश पर अपना सर्वस्व बलिदान करने वाले अन्य वीरों का भी स्मरण एवं कार्य का वर्णन आपने किया है ।

१.४ रेणापुरकर जी के काव्यों में स्वातंत्र्योत्तर भारत:

कविने अपनी जिस लेखनी से इस देश के गौरवशाली इतिहास का वर्णन किया है उसी लेखनी से स्वातंत्र्योत्तर भारत में भारतीय संस्कृति सभ्यता के ह्रास, दंगो, भ्रष्टाचार, नेताओ के चरित्र, बंब विस्फोट, इत्यादि पर कठोर प्रहार करते हुए भारत कहाँ जा रहा है? इस पर भी चिन्ता भी व्यक्त की है। स्वतंत्रता के समय चहुँ ओर जहाँ स्वदेश स्वभाषा, स्वसंस्कृति रक्षा की प्रतिज्ञाये ली जा रही थी, वही आज अंग्रेजी भाषा को सिरमोर बनाया जा रहा है इससे दुःखी होकर आप लिखते है—

"आङलाधिपैरपि च यद्भुविसार्व भौमैः
शक्यं बभूव नहि सार्ध शताब्दकाले।
आङ्ग्ली प्रचार करणस्य तदेव कार्यम्
संपाद्यतेऽ तरसा बतभारतीयैः" ॥ १३

"जिस कार्य को २५० वर्ष राज्य करने के बाद भी अंग्रेज लोक नही कर सके थे उसे स्वतंत्रता के पश्चात् भारतीय लोगों ने अंग्रेजी भाषा को अनिवार्य करके कर दिखाया। कवि इजराईल का उदाहरण देकर कहते है कि उन्होने 'हिब्रू' जैसी लुप्त प्राय भाषा को भी अपनी राष्ट्रभाषा बनाकर अपने देश में अपनी भाषा लागू कर दी"।१४

भारतीय दीन दुःखी जन जो स्वतंत्रता से बहुत आशा लगाये हुए थे उन्हे घोर निराशा हुई। जहाँ एक ओर गरीब और गरीब हो रहे हैं तो धनवान और अधिक धनवान बन रहे हैं। यह खाई दिनोदिन बढ़ती ही जा रही हैं। इससे दुःखी कविवर्य लिखते है –

"देशे दीना अनुदिनमहो दीनदीना भवन्ति
सम्पन्नाश्चाम्यधिक सधना: शक्तिमन्तश्च नित्यम् ।
सम्पन्ना किञ्चनजनगणाभ्यन्तरे वर्धमानम्
क्षेमाकाङ्क्षैः सपदिपरिहर्तव्यमेवान्तरालम् ||**१५**

किसी न किसी प्रकार से यह सब बदलना चाहिए यही इच्छा यहाँ दिखाई देती है। रेणापुरकर आधुनिक संस्कृत कवि हैं इसीलिए वे मजदूर, किसान, दलित, पददलित सबके उत्थान को ही देश का उत्थान मानते है। बड़े बड़े बाँध बांधना देश केलिए अच्छा है, कारखाने हमारे यश कीर्ति के साथ आम आदमी को उपजीविका प्रदान करते है यह भी ठीक है, परंतु यह सब कुछ जिसके लिए किया जा रहा है यदि व ठीक नहीं है, तो यह सब भौतिक उन्नति व्यर्थ है। जिस देश के लोग चरित्र युक्त होते है उनकी उन्नति अपने आप ही हो जाती है -

"इमानि सर्वाणि बहि शरीरं,

राष्ट्रान्तरात्मा तदीयलोकाः।
चारित्र्यवन्तो निजदेश भक्ता
मानुष्य धर्मेण परेण युक्ताः"।।१६

ऊँचा चरित्र न होने से ही भ्रष्टाचार पनपा है। श्री राजीव गांधी एवं श्री स्व. नरसिंहराव के प्रधानमंत्री रहते हुए जो भ्रष्टाचार हुआ उस विषय पर आपने अनेक श्लोक लिखकर करारा प्रहार किया है----

"बोफोर्स काण्डपरिवाद कलङ्कितं सत्
तस्मात्सहस्त्रगुणितात्प्रतिभूति काण्डात्
भ्रष्टत्व काण्डवशतोऽद्य बभूव शून्यम् ॥
राष्ट्रं विगर्हितचरं च महाप्रधान
देशं प्रतार्य शतशोऽर्बुदरुप्येकेभ्यो
वित्तं ह्यदायि खलु कोटि मितं मयेति
रावाय मंत्रिपरमाय गृहे तदीये ।
स्पष्टं जुघोष ननु हर्षदमेहताऽसौ" ॥१७

ऐसी आजादी हमारे स्वातंत्र्यवीरो ने नहीं चाही थी । भ्रष्टाचार को समाप्त करने के संकल्प के साथ समाचार पत्रों की घटनाओ को देख सुनकर भी सहृदय कवि व्यथित हो जाते है । "प्रतिदिन समाचार पत्र खोलते ही ऐसी भयानक घटनाएं सामने आती है, जिनमे नर राक्षसों के द्वारा नारियों पर बलात्कार करके उनकी हत्या की जाती है। भ्रष्ट अधिकारियों और जननायक कहे जानेवाले सत्ता के मद में अन्धे तथा पद और धन के पीछे पागल नेताओं के द्वारा चरित्र तथा शील से रहित युवको के द्वारा आज सचमुच देश को घोर विनाश के कगार पद खड़ा कर दिया है।"१८ आतंकवाद को भी आप एक बहुत बड़ी समस्या मानते है चाहे वह पाकिस्तान प्रयोजित आतंकवाद हो या खालिस्तान के नाम पर पंजाब में किया गया हो। सिख्खों के साथ साथ कश्मीर के अलगाववादियों को भी वे समझाते हुए कहते है कि इस देश के साथ रहनें मेंही तुम्हारी भलाई है। कवि मुंबई के बंबविस्फोट के विषय में भी विस्फोटक विचार व्यक्त करते है दाउद औरमेमन को दोष देते हुए नेताओं को केवल घोषणावीर करार देते है –

"अस्माकं तु प्रमुखमुखरा शान्तिमन्त्रं जपन्तः
पाक प्रोत्साहित मतितरांभीषणातङ्कवादम्
स्पष्टं दृष्टवा ह्यपि कथयितुं नोत्सहन्ते
भयार्ताः दैवायत्ता भवति सुतरां भारतस्याद्य रक्षा ||"१९

जब तक दुष्टोंको उनकी भाषा में उत्तर नहीं देंगे तब तक वे शान्त नही होते है, इस प्रकार '**शठे शाठ्यं समाचरेत्**'के भावों को जाग्रत करते हैं। संस्कृत भाषा के कवियों में इस प्रकार की देशभक्ति की पराकाष्ठा कम ही देखने को मिलती है

१.५ रेणापुरकरजी के काव्यों मे राष्ट्रोन्नति के उपाय:

महापुरुषों की एक बड़ी विशेषता होती है कि यदि वे किसी की त्रुटी बताते है तो उसके समाधान का उपाय भी साथ ही देते है रेणापुरकर भी जहाँ राष्ट्र, समाज, राजनीति की कमियाँ बुराईयां गिनाते है वहीं एक नई दिशा भी दे रहे है। आपका मत है कि धन बढ़ाने से या केवल सुख समृध्दि बढ़ाने से कोई भी राष्ट्र महान नही बनता है—

"राष्ट्रस्य निर्माण विधातुकामै
र्मनुष्य निर्माण विधा वश्यम्
कार्यः प्रयत्नः प्रथमं धुरीण
नों चेद्भवेनिष्फलमेव सर्वम् ॥
ऐश्वर्य सम्पन्न समृध्दराष्ट्रे
जना यदि स्युर्न चरित्रवन्तः ।
भ्रष्टाः शठा बञ्चकमायिनश्चेत्

को वा गुणास्तस्य धनाव्यतायाः"||२०

किसी भी राष्ट्र की वास्तविक संपत्ति यहाँ के युवा होते है। यदि वे व्यसनी, दुराचारी हों तो वह राष्ट्र कभी भी उन्नति को प्राप्त नही कर सकता है। आज हम बड़ी बड़ी मिसाईले, नये नये कारखाने, अस्पताल बना रहे परंतु यह सब जिनके लिए है यदि उनका निर्माण हम नही करते है तो यह सब व्यर्थ है। जब हिंसा, ईर्ष्या, द्वेष नही होंगे तब ही वास्तविक उन्नति होगी आज देश जिन सांसदों एवं विधायकों के हाथ में है जो वास्तव में अपने आपको राष्ट्र का निर्माता मानते और कहते है उनकी ओर अभिमुख होते हुवे कवि ने लिखा है –

"भो!भो!लोक सभाविधानपरिषन्निर्वाचिता: पार्षदाः।
आदर्शों जनतन्त्र सभ्यसरणीमुल्लङ्घ्य तां सम्मताम्
स्वैरोद्दण्डनिरङ्कुशं प्रतिदिनं युष्माभिराचर्यते,
तस्मैवानुकृति जनान् विदधतः सर्वत्र वीक्षामहे"||२१

संस्कृत में एक बडी सुंदर उक्ति है- 'यथा राजा तथा प्रजा' गीता में भगवान कृष्ण इस बात को और अधिक स्पष्ट करते हुए कहते है –

"यद् यद् आचरति श्रेष्ठः तदेतदितरो जनः
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते"।।२२

यदि हमारे देश के उच्च पदों पर बैठे हुए नेता अपने जीवन को आदर्श नहीं बनायेंगे तो प्रजा मे भी वे आदर्श नहीं आ सकते। अतः शासन कर्ताओं का आचरण मर्यादित हो ऐसा संदेश कवि देनाचाह रहे हैं।

निष्कर्ष-

सामान्यत:भारत की सभी भाषाओं मेंकम अधिक मात्रा में देश प्रेम ,देश भक्ति विषयक साहित्य विद्यमान है। परंतु पुरातन भाषा संस्कृत में दक्षिण भारतीय किसी कवि द्वारा देश भक्ति परक काव्य लिखना अद्वितीय ही है। भाषा भावाभिव्यक्ति का सशक्त साधन है । निश्चितरूप से जब तक देश के नवयुवकों कोअपने देश अपनी सभ्यता तथा अपनी सांस्कृतिक विरासत का महत्व पता नहीं होगा तब तक देश प्रेम आ पाना असंभव है ।अपने देश की समस्याओं को जानना समझना और उन्हे कैसे दूर किया जा सकता है इस हेतु प्रयत्न करना ही इस लेख का प्रमुख उद्देश्य है ।

संदर्भ - सूची

1. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*काव्योद्यानम्* श्लोक क्र.१.२. पृ.क्र.६३ प्रा.हरिश्चंद्र रेणापुरकर,गुलबर्गा-५८५१०१ (कर्नाटक), प्रथमावृत्तिः- मार्च-२००६,
2. उपरोक्त श्लोक क्र. १३. पृ.क्र.३
3. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*काव्योन्मेष*, श्लोक क्र.२०. पृ.क्र.३६, भारतीय विद्या भवनम्,प्रथमावृत्तिःमुंबई - ७,१९८९.
4. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*काव्यनिष्यन्दः*, श्लोक क्र. ३. पृ.क्र.६, प्रा.हरिश्चंद्र रेणापुरकर,गुलबर्गा-५८५१०१ (कर्नाटक), प्रथमावृत्ति: -मई -२००६
5. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*प्राचीन भारतीय संस्कृतीयम्*,श्लोक क्र.२ से ६ तक, पृ. क्र. १३.१४,भारतीय विद्या भवनम्,मुंबई - प्रथमावृत्तिः१९८९.
6. उपरोक्त श्लोक क्र.०७. पृ.क्र.३१२ ।
7. उपरोक्त श्लोक क्र.३१-३२. पृ.क्र.३२७ ।
8. भास,*स्वप्नवासवदत्तम्*,आचार्य शेषराज शर्मा चीख सुप्र वाराणसी-२०१३, अंक १ १, श्लोकक्र. ४. पृ.क्र.११,चौखंभा सु.प्र.वाराणसी-२०१३
9. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*इंदिरापतनोत्थानम्*, श्लोक क्र.०१. पृ.क्र.०, प्रा.हरिश्चंद्र रेणापुरकर,गुलबर्गा-५८५१०१ (कर्नाटक), प्रथमावृत्तिः- मार्च-२००६
10. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*काव्योद्यानम्*, श्लोक क्र. ३-४, पृ. क्र.१०३, प्रा.हरिश्चंद्र रेणापुरकर,गुलबर्गा-५८५१०१ (कर्नाटक), प्रथमावृत्ति :-मार्च-२००६

11. उपरोक्त; श्लोक क्र. ७-८, पृ.क्र. ११३-११४
12. उपरोक्त,श्लोक क्र.२६, पृ.क्र.९७,
13. हरिश्चंद्र रेणापुरकर,*काव्योन्मेष*, श्लोक क्र. १३-१४, पृ.क्र.८६,भारतीय विद्या भवनम्, मुंबई -७,सन-१९८९.
14. उपरोक्त, श्लोक क्र.११, पृ.क्र. ७३,
15. संपा. स्वामी रामसुखदास, *भगवद्गीता* अ.३,श्लोक.२१,पृ.क्र.९५,गीताप्रेस गोरखपुर,पंचदश संस्करण -१९७१

स्त्री रूपे मांडणारी कविता : प्रतिबिंब

डॉ. मदकुंटे पी. एम.
स. प्राध्यापक, श्री रेणुकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, माहूर जि. नांदेड

'प्रतिबिंब', कवितासंग्रह शाहीदा सय्यद यांचा आहे. हा संग्रह राजमुद्रा प्रकाशन लि. परभणी यांनी सन 2018 मध्ये प्रकाशित केला. यात 55 कविता आहेत.

कवी आणि कविता यांचे नाते अतूट असते. दोघे ही एकमेकापासून वेगळे असूच शकत नाहीत. कवी कविता जगत असतो; आणि कवी कवितेला जन्म देत असतो. शहीदा सय्यद यांनी असाच कवितेला जन्म दिला. जगण्याच्या प्रदीर्घ कालखंडात त्यांना त्यांच्या अनुभवाने कविता शब्दरूप होऊन लेखणीतून कागदावर उतरवू लागल्या.

या कविता संग्रहातील काही कविता स्त्री ला जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहण्याची उर्मी निर्माण करणाऱ्या आहेत. या काही कविता पैकी 'आई', 'आईचे हृदय' या सारखे अन्य कविता महत्त्वाच्या आहेत. 'आई', या कवितेत कवयित्री जगात सर्वात सुंदर असे काय आहे? ते म्हणजे फक्त आई असे म्हणते.

आई शब्दातून प्रेम पाझरते
आई दिसली की मनमोहरते
किती सुंदर जग आहे
सर्वात सुंदर आई आहे

यापुढे कवयित्री म्हणते,

आईला त्याला ही धर्म नाही
आईला त्याला जात नाही

आई या नात्यात किती मोठी विश्व व्यापकता अर्थ सामावलेले आहे. धर्म, जात, पंथ, श्रीमंत-गरीब स्वरूप व कुरूप असे काहीही याना त्यात नसते. आई विना सृष्टी जगूच शकणार नाही आणि तिचे ऋण कधी फिटणार नाही.

"आईचे हृदय" या कवितेत कवयित्री म्हणते,

बाळाच्या आगमनाची चाहूल
मनमोहरून गेले
साऱ्या जगाचे ऐश्वर्य
जसे पदर झाकले

बाळ जन्माला येणार म्हणून जेव्हा आईला समजते, तेव्हा तिचे मन मोहरून जाते एवढेच काय तर सगळ्या जगाचे ऐश्वर्य सुख, समृद्धी तिच्या पदरी झाकले. तसे बाळ होण्याच्या खुशीत कळा तिने विसरून गेले. तळ हाताचा पाळणा करून बाळाला जो जविली. त्याच्या आजारपणात रात्र रात्र जागली. दीर्घायुष्य मिळावे म्हणून देवाकडे प्रार्थना केली. त्याच्या भविष्यासाठी किती स्वप्ने पाहिली होती. परंतु तारुण्याच्या धुंदीत मात्र आईचे काळीज घेऊन गेला. त्याला त्याची क्रूरता कळलीच नाही, आईचे हृदय मात्र कसे कळणार? आपल्याला अनेक ठिकाणी अशी पुत्र पाहायला मिळतात.

"कोष' या कवितेत स्त्री स्वतः अस्तित्व बंधनाच्या कोषात गुरफटून घेतलेली आहे. संसाररुपी रेशमी तलम वस्त्र विणण्यात. आयुष्यतिने पूर्ण केले. कधी कधी तिला खुल्या जगात वावरावे स्वातंत्र्याचा आस्वाद घ्यावा वाटत होते, परंतु तिने लगेचच मनाला आवर घालून मर्यादांच्या पिंजऱ्यात कोंडून घेतले. पडले थकले तरि ही चालणे सोडले नाही. स्त्री मध्ये असलेला चिवटपणा पाहायला मिळतो.

'कोष' कविते प्रमाणेच 'पिंजरा' कवितेत स्त्री मुक्त होऊ शकली नाही. तर ती पिंजऱ्यात बंद झाली आहे. तिचे स्वातंत्र्य बंदिस्त झाले आहे. खरे तर ती मुक्त स्वातंत्र्याचा आस्वाद घेण्यासाठी पिंजऱ्यातून मुक्त होऊ पहात आहे. पण तिला फसवले गेले. त्यामुळे तिच्या वाट्याला गुदमरून जगणे आले. पंखात किती ही बळ असून उपयोगाचे नाही. कारण आता ते नाहीसे झाले आहे. तिच्या इच्छा आकांक्षा कोणी ही पूर्ण करणार नाही. कारण ही व्यवस्था तशी बनवली आहे.

'कोंडमारा 'कवितेत कवयित्री म्हणते,

कोंडमारा भावनांचा
सोसता सोसवेना

कवीला आता कोंडमारा सोसवत नाही श्वास गुदमरला आहे. या पुढे जाऊन म्हणते,

"वाटते जावे कोठे तरी
पण मार्ग काही सापडेना
वैशाखातील वणव्या समान
सोसाव्या किती यातना
जीवन जगावे तरी कसे आता
भार दुःखांचा सोसता सोसवेना
यातना फार मोठे आहेत
दुःखाचा डोंगर
आता नकोसे वाटत आहे
मार्ग सापडणे कठीण झाले आहे

यापुढे कवी धीट होताना दिसते.

अग्नि परीक्षेच्या दिव्यातून
जात आहे मी एकटी
माघार नाही घेणार आता
मिळाली मलाही आत्मशक्ती

"स्वप्नपूर्ती' या कवितेत ही कवी आत्मविश्वासाने बोलत आहे.

नको आता कोणाची सहानुभूती
नको कोणाची खोटी प्रीती
बनून मी चरण रागिनी
देईन झुंज अन्यायाशी
तोडून बंधनाच्या पिंजरा आता
मारणार भरारी आकाशी"

कवीला आता कोणाची सहानुभूती मिळवून जगायचं नाही. खोटं प्रेम ही नाकारले आहे. स्वतः रणरागिनी बनवून अन्यायाला झुंज देऊ पाहात आहे. अन्यायाचे बंधनं झुगारून उंच आकाशात भरारी मारण्यासाठी ती तयार झाली आहे. या कवितेत स्त्री ची आत्मशक्ती जागृत होताना दिसते.

'स्त्री तुझे रूप' या कवितेतील स्त्रीचे विविध रूपे व्यक्त झालेली आहेत. स्त्री ला पूर्वी पासूनच अष्टांगी म्हणतात. तिच्यामध्ये असलेली माया, प्रेम, ममत्व हे कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. यापुढील ओळीत आलेले वर्णन कर्तृत्वाचे आहे.

कधी शौर्य सहास दाखवताना
झाशीची राणी बनतेस तू
दया करुणा दाखवताना
मदर टेरेसा बनतेस तू
कधी मानिनी कधी रागिनी
कधी रणरागिनी कधी शालिनी
कधी लक्ष्मी कधी सरस्वती
कधी सितादुर्गा कधी पार्वती
विविध रूपात प्रकट होतेस तू
अन्नपूर्णेच्या ही रुपात भूमी आहे
मानवाला जन्म देऊन पालन करणारी
सृष्टीच क्रातील महान शक्ति आहेस तू

कवी म्हणते स्त्री तू सर्वसामान्य नाहीस, कधी तूझाशीची राणी बनतेस, तर कधी मदर टेरेसा बनतेस. मानिनी, रागिनी, रणरागिनी व शालिनी हे सगळे रूप धारण करून कर्तव्य पारपाडतेस. या शिवाय देवीच्याही रुपात म्हणजे लक्ष्मी, सरस्वती, शितादुर्गा, पार्वती एवढेच नव्हेतर अन्नपुर्णाचा ही रूपात भूमीवर आवतरली आहेस. तू कुठे कमी आहेस असा सवाल कवी करते. जे सृष्टिचक्र सुरू आहे ते स्त्री मुळेच! असेही म्हणते.

'माझी सखी' या कवितेत कवयित्रीला सखी भेटल्यामुळे आनंदाला तिच्या पारावार राहिला नाही. स्त्री शक्ती ही वंदनीय पूजनीय आहे, असा भाव व्यक्त व्यक्त झाला आहे.

'रण रागिनी, या कवितेत कवयत्री स्त्रीला म्हणते, तू आता मागे राहू नको, हो पुढे, घाबरू नको, जीवन चक्र सदोदित चालते, यापुढे म्हणते,

मन पाखराचा उघडूनी पिंजरा
मस्त गगनात मुक्त उडवूनदे
अंतरी वेदनाचा हूनी
जीवनाशी हार मानू नये
जीवन का हे जगणे झाले
हे तर क्षणाक्षणा मरणे झाले
गत स्मृतीच्या कटू आठवणी
जाशील त्यात तू गुदमरूनी
मात करून आव्हानाला
जा सामोरी संघर्षाला
मार्ग कठीण असला तरी
मागे नाही आता फिरायचे
वाहणाऱ्या सरिते समान
पुढेपुढे जायचे....

पाखरू रुपी मनाचा पिंजरा उघडा आणि आकाशात मुक्त उडूदे. कोणत्याही वेदना दुःख पचवण्याची शक्ती तुझ्यात आहे. मागील आठवणी स्मरत बसू नको. या सगळ्या गोष्टीला विसरून जाऊन संघर्षाला सामोरे

जाण्यासाठी तयार हो. मागे कधी हटायचे नाही. वाहणाऱ्या नदी सारखे सदैव प्रवाहित असले पाहिजे. म्हणजे पुढे आणि पुढेच गेले पाहिजे यापुढे म्हणते-

भविष्याच्या चिंतेत
वर्तमान का सोडायचे
मांडू नको कोणापुढे ही
आता दुःख आणि वेदना
येऊ नको देऊ डोळ्यात अश्रुंना
सफल होईल आता तुझी साधना
हो मानिनी तू दामिनी
तूच तुझ्या नशिबाची हो रणरागिनी

गेलेल्या गोष्टींचा काळाचा विचार करून वर्तमानातील आनंद का घालवावे? त्यामुळे कुणा पुढे ही दुःख वेदना मांडून उपयोग नाही. डोळ्यात अश्रू देखील येऊ देऊ नकोस. उगाच स्वतःच खच्चीकरण करून घेऊ नकोस. तुझी वेळ आलेली आहे आणि तुझी साधना यशस्वी होईलच. तू दामिनि आहेस... घाबरू नकोस, उठ आता तुझ्या नशिबाची हो रणरागिनी!

अशा प्रकारे स्त्रीला दुःख पचवून जीवनात यशस्वीरीतीने जगण्यासाठी कवयित्री सकारात्मक ऊर्जा निर्माण करू पाहते. कोणती ही स्त्री बाई म्हणून जन्माला येत नाही. ती माणूस आहे आणि तिला माणसा सारखी वागणूक मिळाली पाहिजे. आणि जिथे कुठे तिला वाटते माणूस पणा हरवला, म्हणून तिने तिथे रणरागिनी होऊन अन्यायाशी लढा दिली पाहिजे. असा भाव बहुतांश कवितेत व्यक्त झालेला आहे.

प्रस्तुत कविता संग्रहाची कवयित्री निवृत्त शिक्षिका आहे. भारतीय स्त्री विसाव्याशतका पासून बोलू लागली, लिहू लागली, नोकरी करू लागली; परंतु मुस्लीम स्त्री तर आता कुठे तरी बाहेर पडताना दिसते. फारच कमी म्हणजे बोटावर मोजण्या इतपत. त्यापैकी शाहिद मॅडम एक आहेत. त्यांच्यातील अभ्यासूवृत्ती, विवेकीवृत्ती, प्रामाणिकपणा प्रेरणीय आहे. त्यांच्या कविता स्त्रियांना जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहायला लावणाऱ्या आहेत. या शिवाय अन्यायाला वाचाफोडून संघर्ष करायला लावणाऱ्या आहेत.

एकूणच शहीदा सय्यद मॅडमच्या कविता म्हणजे सुजाण, विवेकी समाज निर्मिती करणाऱ्या आहेत. एक स्त्री सुजाण आणि विवेक जगण्यासाठी पुढे आले की, पूर्ण कुटुंब संस्कारित बनते. कुटुंबानंतर गाव, तालुका, जिल्हा, सबंध देशाची प्रगती होते. आणि पर्यायाने संस्कारित विश्वाची निर्मिती होण्यासाठी वेळ लागणार नाही.

स्त्री ही सृष्टीची निर्माती आहे . सर्जक आहे. ती विविध रूपे धारण करून मोकळा श्वास घेण्यासाठी आणि बऱ्याच वर्षापासून हरवलेले माणूसपण मिळवण्यासाठी आता पुढे येणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ :

१) सय्यद शाहिदा, 'प्रतिबिंब', राजमुद्रा प्रकाशन लि. परभणी, प्रथमावृत्ती 2018

स्त्रीधन धर्मशास्त्रातील कायदे व वर्तमानातील कायदे यांचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. वृषाली भोसले

सहाय्यक प्राध्यापिका संस्कृत आणि कोशशास्त्र विभाग, डेक्कन कॉलेज, पुणे.

भारतीय समाज व्यवस्था ही कायमच पुरुष प्रधानच राहिलेली आहे. निरूक्तात पण यास्काने तेच वर्णन केलेले आहे. तस्मात्पुमान् दायादोदायादा (निरूक्त 3.4) वैदिक साहित्याच्या सुरुवातीच्या काळातील साहित्यातही हेच वर्णन आढळून येते. स्त्रीयो निरिन्द्रिया अदायादीरपि (तैत्तिरीय संहिता 6.5.8.2),परंतु धर्मशास्त्राच्या सुरुवातीच्या साहित्यात स्त्रियांच्या मालमत्तेविषयी, वारसा हक्कांविषयीच्या अधिकारांबाबत स्मृतींमध्ये त्यांचे मत सुधारलेले दिसून येते. तरीही त्या सर्व बाबतीत पुरुषांवरच अवलंबून आहे असेच वर्णन दिसून येते. परंतु धर्मशास्त्रात विशेषतः याज्ञवल्क स्मृतीमध्ये (2.143) आलेले स्त्रीधनाविषयी अधिकार अधिक व्यापक दिसून येतात. प्रस्तुत निबंधात तत्कालीन अधिकार काय सांगतात व वर्तमानातील स्त्रीयांचे वडिलोपार्जित संपत्तीतील अधिकारांविषयी कायदे काय सांगतात यांचा तौलनिक अभ्यास येथे करण्याचा प्रयत्न करणार आहे .

प्राचीन काळी भारतीय समाजात पुरुषांच्या वर्चस्वासह स्त्रियांच्या पूजेला सार्वत्रिक मान्यता मिळाली आहे. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवता:'[1] मनुस्मृतीची ही ओळ स्मृती काळातील स्त्रियांचे आदरणीय स्थान दर्शवते. त्या काळात स्त्रियांना भेदभाव आणि अत्याचारी वागणूक दिली जात नव्हती, तर त्यांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार होता. - चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा[2] स्त्रियांशी गैरवर्तन केल्याबद्दल पुरुषाला शिक्षा होत होती[3]. स्त्रियांना विकण्यास बंदी होती[4] आणि वधूला 'वर' निवडण्यास स्वतंत्रता होती[5]. मुलगी आणि मुलगा याबद्दल स्मृतीकारांनी म्हटले आहे: यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।[6]

आर्थिक विभाजनाचे नियम तयार करताना याज्ञवल्क्यांनी स्त्रियांना विशेष अधिकार दिलेले दिसून योतात. उदाहरणार्थ, वडिलांच्या मृत्यूनंतर मुलांसहसह आईलाही स्त्रीध म्हणून समान वाटा मिळतो. वडिलांच्या मृत्यूनंतर मुलीच्या लग्नासाठी सर्व भावांना त्यांच्या हिश्श्यातून एक चतुर्थांश रक्कम देणे बंधनकारक होते. भविष्य निर्वाह निधीच्या रूपात महिलांसाठी 'सौदायिक धनाची विशेष व्यवस्था होती. मुलगा नसताना वडिलांच्या संपत्तीवर मुलींचा अधिकार होता आणि आईच्या संपत्तीवर पहिला अधिकार स्त्रीयांचाच होता. स्मृती काळात स्त्रियांची स्थिती केवळ सामाजिकच नव्हे तर आर्थिक बाजूनेही चांगली आणि भक्कम होती हे स्पष्ट होते. पण त्यांचे अधिकारक्षेत्र पुरुषांपेक्षा कमी होते.

सर्व स्मृतिंमध्ये स्त्रीचे स्थान वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातुनचित्रित केलेले आहे. याज्ञवल्क्य स्मृतीमध्येही स्त्रीला न्यायिक संरक्षणाबरोबरच स्त्रीधनाचा विशेषाधिकार देण्यात आलेला आहे. याज्ञवल्क्यांनी स्त्रीधनाचा समावेश दाय विभागांतर्गत केलेला आहे. स्त्रीधनचा शाब्दिक अर्थ 'स्त्रीची संपत्ती' असा होतो. ही अशी संपत्ती किंवा धन आहे जे स्त्रीला विशिष्ट प्रसंगी किंवा जीवनातील विविध घटनांमध्ये भेट मेहणून प्राप्त झालेले असते. याज्ञवल्क्यांनी स्त्रीधनाची व्याख्या अशी केली आहे –

पितृमातपतिभ्रातृदत्तमध्यग्र्युपगतम् ।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

---

[1] मनुस्मृति अ.३श्लो.५६
[2] मनुस्मृति अ.८श्लो.३५९
[3] मनुस्मृति अ.८श्लो.३६४
[4] मनुस्मृति अ.३श्लो.५१
[5] मनुस्मृति अ.९श्लो.९०
[6] मनुस्मृति अ.९श्लो.१३०

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।। [7]

(वडील, आई, पती, भाऊ किंवा बहीण यांच्याद्वारे दिले गेलेले धन आणि विवाहाच्या वेळी अग्नीच्या साक्षीने मिळालेले धन, पतीच्या दुसर्या विवाहच्या वेळी मिळालेले धन, आई-वडील व भावांद्वारे मिळालेले धन, विवाहाच्या शुल्करूपात मिळालेले धन तसेच विवाहानंतर पती आणि वडीलांकडून प्राप्त झालेल्या धनाला स्त्रीधन म्हणतात.)

हे स्त्रीधन ६ प्रकारचे आहेत-

१. अध्यग्नि स्त्रीधन – लग्नाच्या वेळी अग्नीसमोर जे धन स्त्रीला दिले जाते त्याला अध्यग्नि स्त्रीधन म्हणतात.
२. आध्यावहनिका स्त्रीधन - स्त्रीला तिच्या वडिलांच्या घरून पतीच्या घरी जाताना जे काही धन मिळते त्याला आध्यावहनिका स्त्रीधन म्हणतात.
३. प्रीतिदत्त स्त्रीधन – सासू ,सासरे आणि जेष्ठांकडून जे नमस्काराच्यावेळी जे प्राप्त होते त्याला प्रीतिदत्त स्त्रीधन म्हणतात.
४. शुल्क स्त्रीधन - ज्यामध्ये भांडी, गुरेढोरे, दुभती जनावरे, दागिने आणि गुलाम या स्वरूपात प्राप्त होते त्याला शुल्क स्त्रीधन म्हणतात.
५. अन्वाधेय स्त्रीधन - विवाहानंतर सासरच्या आणि माहेरच्या भावडांकडून जे काही प्राप्त होते त्याला अन्वाधेय स्त्रीधन म्हणतात.
६. आधिवेदनिक स्त्रीधन - पतीच्या दुसऱ्या लग्नात पतीने पहिल्या पत्नीला दिलेले धन त्याला आधिवेदनिक स्त्रीधन म्हणतात. याशिवाय 'सौदयिक स्त्रीधन' देखील आहे जो विवाहित स्त्री किंवा कुमारिकेला तिच्या पतीच्या किंवा वडिलांच्या घरात भावाकडून किंवा पालकांकडून प्राप्त होतो. भविष्याचा विचार करीन हे स्त्रीधन देण्यात येते.

महिलेने आपल्या कष्टातून कमावलेल्या पैशाचा स्मृतीमध्ये मान्यताप्राप्त 'स्त्रीधन' अंतर्गत समावेश करण्यात आलेला नाही. याचे कारण तत्कालीन समाजव्यवस्था असू शकते, कारण त्या काळात स्त्रिया स्वतंत्रपणे कमावत नसून पुरुषांच्या प्रभावाखाली काम करत असत. सध्या, हिंदू उत्तराधिकार कायद्याच्या कलम 14 अन्वये, 6 प्रकारच्या पैशांव्यतिरिक्त, जर त्याने अशी मालमत्ता त्याच्या कौशल्याने किंवा श्रमाने, किंवा विक्रीद्वारे किंवा चर्चद्वारे किंवा इतर कोणत्याही धोरणाद्वारे प्राप्त केली असेल, मग ती काहीही असो. अशी मालमत्ता त्याला 'स्त्रीधन' म्हणतात.

स्त्रीधनावर स्त्रीचा अधिकार पुढील तीन गोष्टींवर आधारित असतो -

पहिला -वरील 6 प्रकारच्या संपत्तीच्या ठिकाणाहून प्राप्त झालेल्या मालमत्तेवर स्त्रीचाच हक्क असतो.

दुसरा- हा हक्क कुमारिका किंवा साधवा किंवा विधवा झाल्यावर कदाचित परिवर्तित होऊ शकतो.

तिसरा- यानुसार, ज्या स्मृतीखाली त्यांचा संप्रदाय येत असे, त्यानुसार स्त्रीधनावर महिलांचे हक्क ठरलेले होते.

- अविवाहित हिंदू स्त्री तिच्या इच्छेनुसार सर्व प्रकारचे स्त्रीधन वापरू शकते. सध्या, कलम 14(2) मधील अपवाद वगळता, अविवाहित महिला स्त्रीधन वर पूर्ण मालकी मिळते. विधवा स्त्री पतीने दिलेल्या स्थावर मालमत्तेशिवाय स्त्रीधनाचे सर्व प्रकारचे व्यवहार करू शकते. सध्याच्या काळात, तिला कलम 14(2) च्या अपवादात्मक नियमांशिवाय, स्थावर मालमत्तेच्या संदर्भात व्यवहार करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.
- कमावलेले पैसे आणि इतर लोकांकडून मिळालेल्या देणग्या इत्यादी पतीच्या परवानगीशिवाय खर्च करता येत नसे. मात्र सध्या ती तिच्या इच्छेनुसार हे पैसे खर्च करू शकते. सौदयिक स्त्रीधनाच्या संदर्भात पतीला काही अधिकार देणे, असे याज्ञवल्क्य स्मृतीमध्ये म्हटले आहे.

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधो संप्रतिरोधके ।
गृहितं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ।।[8]

[7] याज्ञवल्कस्मृति अ.२ श्लो. १४३,१४४

म्हणजेच पतीने एखाद्या विवाहित स्त्रीचे पैसे दुष्काळात, धार्मिक कार्यात, रोगराईत खर्च केले किंवा राजा किंवा शत्रूने कैद केले तर त्याला ते परत करण्याची सक्ती करता येत नाही.

जर त्याच काळात एखाद्या महिलेचा पतीने, मुलने, आईने किंवा भावाने जबरदस्तीने स्त्रीचे धन हिसकावून घेतल्यास ते व्याजासह परत करावे लागत होते. जर पतीने पहिल्या स्त्रीच्या उपस्थितीत दुसरे लग्न केले तर पहिल्या स्त्रीला दुसऱ्या लग्नात खर्च केलेल्या पैशाइतके पैसे दिले जात होते. जर त्याला स्त्रीधन मिळाले असेल तर दुसऱ्या लग्नाच्या खर्चाचा अर्धा भाग देण्याचा नियम होता[9].

स्त्रीधनाच्या उत्तराधिकाराबाबत स्मृतींमध्ये चर्चा उपलब्ध आहे. स्त्रीधनावर पहिला हक्क मुलींचाच असतो असे सांगण्यात आलेले आहे. हा नियम जवळजवळ सर्व स्मृतीकारांनी मान्य केलेला दिसून येतो. 'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्'[10] याज्ञवल्क्यस्मृतीत त्यालाअनिसरूनच हा श्लोक आलेला आहे..

याज्ञवल्क्य स्मृतीनुसार सर्व प्रथम मुलींना आईची संपत्ती मिळते आणि ती नसताना पुत्रांना अधिकार प्राप्त होतात. स्त्री नि:संतान मरण पावली तर परिस्थितीनुसार पती आणि आई-वडिलांना संपत्ती मिळते, असे म्हटले आहे.

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।
दुहुतृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ।।[11]

ब्रह्मा, दैव, आर्ष आणि प्रजापत्य या पद्धतींनुसार विवाह झाला तर संपत्ती पतीकडे जाते आणि या चार सोडून इतर विधीने विवाह झाल्यास संपत्ती आई-वडिलांकडे जाते.

वर्तमानातले कायदे -सर्वोच्च न्यायालयाने २०२२ जानेवारी रोजी दिलेल्या एका महत्त्वाच्या निकालानुसार, एखाद्या हिंदू पुरुषाने मृत्युपत्र केलेलं नसेल आणि तशा स्थितीत तो मरण पावला तर त्याच्या मुलींना त्यांच्या वडिलांच्या स्वकष्टार्जित व इतर मालमत्तेमध्ये समान वाटा मिळेल आणि मालमत्तेच्या विभागणीमध्ये इतर दुय्यम कुटुंबसदस्यांपेक्षा त्यांना प्राधान्य मिळेल.

त्यामुळे, एखादा हिंदू पुरुष मृत्युपत्र तयार न करताच मरण पावला, तर त्याच्या मुलींना स्वतःच्या वडिलांच्या स्वकष्टार्जित व इतर मालमत्तांवर हक्क सांगता येईल. तसंच चुलते वा चुलतभाऊ यांच्याऐवजी संबंधित मृताच्या मुलींना मालमत्तेच्या विभाजनामध्ये प्राधान्य दिलं जाईल.

न्यायमूर्ती एस. अब्दुल नाझीर व कृष्ण मुरारी यांच्या खंडपीठासमोर या प्रकरणाची सुनावणी झाली आणि त्यांनी ५१ पानी निकाल दिला. त्यात हिंदू वारसाहक्काचे कायदे आणि विविध न्यायालयांनी या संदर्भात दिलेले निकाल, यांचा संदर्भाचा निकाल देण्यात आला आहे.

"हिंदू पुरुष मृत्युपत्र न करताच मरण पावला, तर त्याला संयुक्त वारसाहक्कात मिळालेल्या मालमत्तेमध्ये किंवा त्याच्या स्वकष्टार्जित मालमत्तेमध्ये समान वाटा मिळण्याचा अधिकार विधवेला किंवा मुलीला आहे, अशी मान्यता परंपरागत जुन्या हिंदू कायद्यामध्ये आहेच, शिवाय विविध न्यायालयांनी निकालांमध्येसुद्धा हा अधिकार मान्य करण्यात आला आहे," असं खंडपीठाने म्हटलं.

निकालातले 3 महत्त्वाचे मुद्दे

1. मृत्युपत्र न करता मरण पावलेल्या हिंदू पुरुषाच्या मुलींना त्या पुरुषाला त्याच्या वडिलांकडून विभाजित वारसाहक्काद्वारे मिळालेल्या मालमत्तेमध्ये व त्या पुरुषाने (म्हणजे संबंधित मुलींच्या वडिलांनी) मिळवलेल्या स्वकष्टार्जित मालमत्तेमध्ये वारसाहक्क असेल. तसंच या मालमत्तेच्या वाटपामध्ये मृत पुरुषाच्या मुलींना दुय्यम कुटुंबसदस्यांपेक्षा प्राधान्य दिलं जाईल.

2. 1956 पूर्वीच्या मालमत्तांचा वारसाहक्क निश्चित करतानासुद्धा मुलींच्या अधिकाराचा विचार केला जाईल.

---

[8] याज्ञवल्कस्मृति अ.२ श्लो. १४७
[9] याज्ञवल्कस्मृति अ.२ श्लो. १४८
[10] याज्ञवल्कस्मृति अ.२ श्लो. ११७
[11] याज्ञवल्कस्मृति अ.२ श्लो. १४५

3. मृत्युपत्र न करता एखादी हिंदू स्त्री मरण पावली आणि तिला मूल नसेल, तर तिच्याकडे तिच्या वडिलांकडून वा आईकडून वारसाहक्काने आलेली मालमत्ता तिच्या वडिलांच्या वारसांकडे जाईल, तर पतीकडून वा सासऱ्याकडून वारसाहक्काने तिच्याकडे आलेली मालमत्ता तिच्या नवऱ्याच्या वारसांकडे जाईल.

हिंदू वारसाहक्क अधिनियम 1956 साली करण्यात आला. हिंदूंच्या मालमत्तेशीसंबंधित वारसाहक्कांची प्रकरणं या कायद्यानुसार हाताळली जात होती.

हिंदू वारसाहक्क (दुरुस्ती) अधिनियम, 2005'अनुसार, एखादा हिंदू पुरुष मृत्युपत्र न करताच मरण पावला, तर त्याच्या स्वकष्टार्जित मालमत्तेवर त्याच्या मुलग्यांइतकाच मुलींचाही हक्क असेल. यात मुलगी विवाहित आहे अथवा नाही, याचा विचार करण्याची गरज नाही.

1956 सालातील हिंदू कायद्यांच्या संहितांनुसार, मुलींना वडिलांच्या, आजोबांच्या व पणजोबांच्या मालमत्तांमध्ये मुलग्यांइतकाच वारसाहक्क आहे, असा निकाल सर्वोच्च न्यायालयाने ऑगस्ट 20202मध्ये दिला. या निकालाने महिलांना वडिलांच्या स्वकष्टार्जित व इतर मालमत्तांमध्ये समान वाट्याचा हक्क दिला. या संदर्भात काही वाद उद्भवल्यास आता महिलांना दिवाणी न्यायालयात दाद मागता येईल.

हा निकाल महिला सबलीकरणाच्या दिशेने एक महत्त्वाचं पाऊल टाकणारा असला, तरी वास्तव विपरित आहे, असं तज्ज्ञांना वाटतं.

पुणेस्थित वकील रमा सरोदे म्हणतात, "स्त्रीला काय हवं आहे, त्याचा विचार क्वचितच होतो. एक तर, तिला सरळ अधिकार नाकारला जातो, मग तिच्यावर मानसिक दबाव आणला जातो. वडिलांच्या मालमत्तेबाबत हक्कसोड प्रमाणपत्रावर तिने सही करावी, यासाठी भाऊ तिचं मन वळवतात. आता कदाचित माहेरच्या मालमत्तेत तिला वाटा मिळावा यासाठी तक्रार करायला तिच्यावर नवरा दबाव आणेल. अशा परिस्थिती पुरुष निर्णय घेतात."

तरीसुद्धा न्यायालयाचा हा निकाल महत्त्वाचा आहे, असं सरोदे म्हणतात. समान वारसाहक्क असणाऱ्यांना 'सहदायाद' असं म्हणतात.

1994 पूर्वी लग्न झालेल्या महिलांना आधी सहदायाद मानलं जात नव्हतं. पण आता न्यायालयाने 1994पूर्वी लग्न झालेल्या महिलांचाही अधिकार मान्य केला आहे. याचा अर्थ, 1956पूर्वीच्या प्रकरणांमध्येही महिलांना स्वतःचा अधिकार बजावता येईल."

सर्वोच्च न्यायालयाने या संदर्भातील व्याख्या सुलभ केली असून विवाहाची योग्य कागदपत्रं नसलेल्या महिलांनासुद्धा मदत होईल, अशी तजवीज सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाने झाली आहे, असं सरोदे म्हणतात.

याचा खाजगी संबंधांवर कोणता परिणाम होईल**?**

सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयामुळे संबंधित महिलांच्या वारसांनाही दिवाणी खटले दाखल करून मालमत्तांवर दावा करता येईल. सरोदे म्हणतात, "याबाबतीत निर्णय महिलांनी घ्यायला हवेत. परंतु, असे निर्णय घेण्यासाठी महिलांचं सबलीकरण झालेलं आहे का? नवऱ्याने किंवा सासूसासऱ्यांनी दबाव आणल्यामुळे माहेरच्या मालमत्तेत वाटा मागावा लागतो. अशा वेळी त्यांना स्वतःच्या भावासोबतचे नातेसंबंधही तोडावे लागतात."

आपण समाज म्हणून किती जागृत आहोत आणि महिलांकडे निर्णयाची धुरा किती प्रमाणात आहे, यावर या निर्णयाचे परिणाम अवलंबून असणार आहेत. न्यायालयाने महिलांना स्वतःचे अधिकार बजावण्यासाठीचा मार्ग उपलब्ध करून दिला आहे, असं सरोदे म्हणतात.

हा निर्णय चांगला असून आपल्या समाजावर त्याचा दीर्घकालीन परिणाम होईल, असंही तज्ज्ञ मानतात. भारतीय अभ्यासक व कायदेपंडीत फैझन मुस्तफा हैदराबादस्थित नाल्सर विधी विद्यापीठाचे कुलगुरू आहेत. ते म्हणतात, "सर्वोच्च न्यायालयाचा हा निर्णय अतिशय विवेकी आहे. त्यांनी अपत्य नसलेल्या हिंदू स्त्रियांचीही दखल घेतली आहे. अशा महिलांना त्यांच्या वडिलांकडून वारशात मिळालेल्या मालमत्तेचाही विचार या

निकालात करण्यात आला. अशी महिला मृत्युपत्र न करता मरण पावली, तर तिची मालमत्ता उगमस्थानी असणाऱ्या कुटुंबाकडे परत जाईल."

ही एक प्रक्रिया आहे, असं ते म्हणतात. "पहिला निकाल 2005 साली देण्यात आला. तेव्हा वडिलांच्या मालमत्तेत मुलींनाही समान वाटा मिळाला. पण मुलींच्या जन्मतारखेसंदर्भातील अटीवरून वाद निर्माण झाला. कोणत्या तारखेला जन्म झालेल्या मुलींना हा अधिकार बजावता येईल, याबाबतची तरतूद वादग्रस्त ठरली. हा वाद गेल्या वर्षी सुटला आणि आता हा निकाल आला आहे.

1956 पूर्वी, मिताक्षरा आणि दयाभाग कायद्यानुसार विभागणी आणि उत्तराधिकार प्राप्त झाले. 16 जून 1956 नंतर हिंदू उत्तराधिकार कायदा अस्तित्वात आला, ज्यामध्ये पूर्वीच्या नियमांचा आधार घेऊन आधुनिक काळानुसार अनेक फेरबदल करण्यात आले. उपरोक्त वस्तुस्थितींच्या आधारे असे म्हणता येईल की स्मृती काळात बनवलेले 'स्त्रीधन' संबंधित नियम आणि तरतुदी सध्याच्या कायदेशीर व्यवस्थेचा आधार आणि कणा आहेत आणि आजही तितकेच व्यावहारिक आणि प्रासंगिक आहेत यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ

1. सरूप लक्ष्मण, (सं.) 1967, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, दुसरे पुनर्मुद्रण.
2. पंडित समस्रामी सत्यव्रत, (सं.)शास्त्र डॉ.श्रीकृष्ण शर्मा आणि डॉ.धरमचंद जैन
3. स्मृतींमध्ये स्त्रीधनाच्या अधिकाराची संकल्पना वधूकडून भेटवस्तू आणि स्त्रियांच्या संपत्तीचा स्वीकार करतो. रविवर्मा L.A., (सं.) 1940, त्रिवेंद्रम संस्कृत मालिका CXLIV, त्रिवेंद्रम, 5. आचार्य नारायण राम, (सं.).प्रकाशक, दिल्ली.
4. Pandit Sharma Visnuprasada, (Ed.) 1987, Chaukhamba Sanskrit Series, क्रमांक ३०, वाराणसी. 8. केन पी.व्ही., (सं.) 1926, बॉम्बे संस्कृत आणि प्राकृत मालिका, बॉम्बे. p.160. 9. मांडलिक व्ही.एन., (सं.) 1992, मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.
5. झा गंगानाथा, (सं.) 1932-1939, भारतीय ग्रंथालय, क्र. 256, कलकत्ता. 10. शास्त्री, टी. गणपती (सं.) 1921, त्रिवेंद्रम संस्कृत मालिका क्र.७९ त्रिवेंद्रम 11.
6. केन पी.व्ही., (सं.) 1941, ओरिएंटल बुकएजन्सी, पुणे. 12. श्रीनिवासाचार्य एल., (सं.) 1988.Vyavaharakända. Nag Publishers.दिल्ली. p.653.
7. घारपुरे जे.आर. (सं.) 1914,बालमभट्टी, पुस्तक II, हिंदू कायद्याच्या ग्रंथांचे संकलन, क्रमांक 6, बॉम्बे. p.252.
8. पणशीकर व्ही.एल.. (सं.) 1933 निर्मयसागर प्रेस, बॉम्बे 15. ibid.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात मनुष्यबळ विकास

प्रा. टि. डी. समरीत

ग्रंथपाल, स्व.निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय एकोडी.जि.भंडारा.

सारांश :

वाचकांच्या प्रचलित आणि भविष्यकालीन गरजा पूर्ण करण्यासाठी अलीकडच्या काळामध्ये ग्रंथालयीन सेवेमध्ये आमुलाग्र बदल होत आहे. या बदलांना समर्थपणे सामोरे जाता यावे यासाठी ग्रंथालय सेवकांच्या कौशल्यामध्ये सुधारणा होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे. आधुनिक काळामध्ये संगणक आणि दूरसंचार माध्यमांचा वापर करून ग्रंथालय सेवकांना वेळोवेळी प्रशिक्षण देणे शक्य झाले आहे. सेवांतर्गत प्रशिक्षणामुळे ग्रंथालय सेवकांचा व्यावसायीक विकास होतो. पर्यायाने ग्रंथालय व्यवसायांचा विकास होवून त्यातून कार्यक्षम ग्रंथालये निर्माण करणे शक्य होते.

मुळशब्द - मनुष्यबळ विकास, ग्रंथालय सेवा, सेवक भरती.

प्रस्तावना

प्रत्येक संस्था काही सेवा पुरवित असते. किंवा काही वस्तूंचे उत्पादन असते. सेवा देण्याचे किंवा वस्तू उत्पादनाचे कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडण्यासाठी संस्था सेवकांची नेमणूक असते. आवश्यक असेल तर सेवकांना प्रशिक्षणही देते. ग्रंथालय ही संस्था यशस्वीपणे चालविण्यासाठी सेवकांची आवश्यकता असते. कोणत्याही ग्रंथालयाचे यशापयश त्या ग्रंथालयीन सेवकांच्या दर्जावर अवलंबून असते. म्हणून प्रत्येक शैक्षणिक ग्रंथालयाने कार्यक्षम व्यक्तींची ग्रंथालय सेवक म्हणून नेमणूक केली पाहिजे. नेमणूक केलेल्या सेवकांना योग्य असे प्रशिक्षण दिले पाहिजे. तसेच कार्य करण्यासाठी मुक्त व उत्साही वातावरण उपलब्ध करून दिले पाहिजे. त्याकरीता खालील बाबी महत्वाच्या असतात.

मनुष्यबळ नियोजन :

ग्रंथालयाचे कामकाज व्यवस्थित चालविण्यासाठी किंवा त्याची उद्दिष्ट्ये, ध्येयधोरणे साध्य करण्यासाठी मनुष्यबळाची गरज असते. योग्य मनुष्यबळाची नेमणूक करण्यासाठी सर्वप्रथम ग्रंथालयाला किती मनुष्यबळाची गरज आहे याचा अंदाज घ्यावा लागतो व त्यानुसार मनुष्यबळाचे नियोजन करावे लागते. तसेच वेगवेगळ्या स्तरावर कार्य करणाऱ्या कुशल कार्यक्षम किंवा अकुशल, अकार्यक्षम सेवकांचाही अंदाज घ्यावा लागतो. त्यानुसार प्रत्येक कार्यांचे विश्लेषण व मूल्यमापन करून त्यावर आधारित मनुष्यबळाची संख्यात्मक व स्तरनिहाय गरज निश्चित करणे गरजेचे असते.

कार्यरचना :

मनुष्यबळाची कार्यरचना करतांना काही मार्गदर्शक तत्वांचा विचार करावा लागतो. उदा. एकाच कामामध्ये पुनरावृत्ती न करणे, कार्य योग्य त्या ठिकाणीच करावे, एखाद्या सेवकाचे कार्य कौशल्यपूर्ण असेल तर त्याची स्तुती करणे. जेणेकरून त्याचा परिणाम इतर सेवकांवर कशाप्रकारे होवू शकेल याची पडताळणी व अवलंब करणे हेच कार्यरचनेचे वैशिष्ट्य असते.

कार्यविश्लेषण :

कार्यविश्लेषण करत असतांना पुढील पद्धती विचारात घ्यावा लागतात. (१) प्रत्यक्ष पाहणी (२) प्रश्नावलीद्वारा माहिती मिळविणे (३) सेवकांच्या मुलाखतीमधून माहिती मिळविणे (४) तज्ञांचा सल्ला घेणे (५) सेवकांचा दैनंदिन कार्याचा नोंदवह्या तपासून माहिती प्राप्त करणे इत्यादी..

कार्यमूल्यमापन :

एखाद्या कार्याचे मूल्यमापन करावयाचे झाल्यास आपल्या कार्याची दुसऱ्या ग्रंथालयाच्या कार्याशी तुलना करून आपले मूल्यमापन करणे शक्य होते. मनुष्यबळाच्या कार्यातील विविधतेचे स्वरूप पाहून त्याचा दर्जा ठरविला जातो. या पद्धतीमुळे त्या मनुष्यबळाच्या पदोन्नतीचा विकास केला जातो.

ग्रंथालयातील मनुष्यबळ :

ग्रंथालय ही एक ना नफा ना तोटा या तत्वावर चालणारी संस्था असते.. ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन हे सामाजिक हिताचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून करावयास पाहिजे. सद्याच्या गतीमान व तंत्रज्ञानाने विकसित अशा जगात ज्ञानाची नवी नवी दालने उघडली जात आहेत. यास्तव ग्रंथालय संस्थेची सर्व कार्ये व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी ग्रंथालयात सेवक व्यवस्थापनास महत्त्वाचे स्थान आहे. हे स्थान दिवसेंदिवस अधिक महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

ग्रंथालयातील सेवक व्यवस्थापनाचे स्वरूप पुढील प्रमाणे : -

१) मुख्य स्तर - ग्रंथपाल

२) मध्य स्तर - उपग्रंथपाल, सहाय्यक ग्रंथपाल , व्यवसायिक प्रशिक्षित वर्ग

३) निम्न स्तर -अर्धशिक्षित ग्रंथालय सहाय्यक- लिपीक, परिचर वा शिपाई

४) इतर प्रशिक्षित वर्ग - यामध्ये नविन तंत्रज्ञान हाताळणारे कर्मचारी जसे संगणक, झेरॉक्स इ. करीता.

५) सर्वसाधारण कर्मचारी वर्ग-सफाई कामगार, सुरक्षा कर्मचारी इ. ग्रंथालयातील कामकाज व्यवस्थितरित्या पार पाडण्यासाठीच्या मनुष्यबळाचे स्वरूप सर्वसाधारणपणे वरीलप्रमाणे असते.

सेवक भरतीचे मार्ग

साधारणतः सेवक भरती ही वृत्तपत्रातून जाहीरात देवून केली जाते. याद्वारे अर्ज मागवून मुलाखतीद्वारे निवड केली जाते व उमेदवारास नेमणूक पत्र देण्यात येते. अशाप्रकारे ग्रंथालयातील मनुष्यबळाची निवड व नियुक्ती केली जाते.

मनुष्य बळाचा विकास :

मनुष्यबळाचा विकास योग्य प्रकारे व्हावा या दृष्टीने प्रत्येक सेवकाच्या कौशल्याचा विकास व्हावा म्हणून त्याला सस्थासेवेतील कामाचे स्वरूप अनुभवी कर्मचारी वर्गाद्वारे समजावून सांगावे, पुढे त्यास कार्यशाळा, चर्चासत्रे, वार्षिक अधिवेशने, प्रदर्शने, उजळणी वर्ग अशा कार्यक्रमात सहभागी होण्यास संस्थेने उत्तेजन द्यावयास हवे. विशेष कायाबइल सेवकास प्रोत्साहनही दिले पाहिजे, जेणेकरून सेवकाला स्वतःचा विकास साध्य करता येतो. तसेच सेवक हा संस्थेचा महत्त्वाचा घटक असल्यामुळे संस्थेचाही विकास होण्यास मदत होवू शकते.

सेवक मूल्यमापन :

महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये सेवकवर्गाचे स्वयंमूल्यमापन अहवाल निर्धारित नमुन्यात तयार करण्यात येते यावर विभागप्रमुख आपले मत वा श्रेणी नोंदवितात. अशा अहवालामुळे सेवक वर्गाच्या कामकाजावर सातत्यपूर्वक लक्ष राहते. यामुळे सेवक वर्ग आपल्या कामाबद्दल जागरूक राहतो. निश्चित कालावधीनंतर त्यास पदोन्नती देतांना हे अहवाल उपयुक्त ठरतात. अशाप्रकारे मूल्यमापन केल्याने सेवकाची कार्यक्षमता, कार्यतत्परता, संस्थेविषयीची निष्ठा, सहकाऱ्यांशी त्याचे असलेले संबंध इ. गोष्टींचा अंदाज घेता येतो. तसेच सेवकांमध्ये काही चांगले गुणही असतात. हे गुण अशा मूल्यमापनातून निदर्शनास येतात.

सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे स्वरूप व आवश्यकता :

आजच्या या माहिति तंत्रज्ञानाच्या युगात माहितीची देवाण-घेवाण अधिक वेगाने होत आहे. वाचकांच्या गरजाही वाढल्या आहेत. वाचकांना योग्य सेवा देवून त्यांच्या गरजा पूर्ण करणे ही ग्रंथालयातील ग्रंथपाल व त्याच्या सहकाऱ्यांची, सर्व सेवकांची जबाबदारी आणि कर्तव्य आहे. ग्रंथालय आणि माहितीसेवा ही क्षेत्र

सातत्यपूर्ण विकसित होत असतांना त्या ग्रंथालयामध्ये कार्य करणाऱ्या सेवकांना वेळोवेळी प्रशिक्षण देणे अत्यावश्यक असते. अशा प्रशिक्षणांमधून ग्रंथालय सेवकांच्या कौशल्यामध्ये सुधारणा होईल व आधुनिक काळामध्ये संगणक, नेटवर्क इ. बरोबरच दूरसंचार सुविधा माध्यमांचा वापर करून वाचकांना व स्वतःला कोणत्या प्रशिक्षणाची गरज आहे हे जाणून घेवून प्रत्येक सेवक वर्गास कोणकोणत्या प्रकारचे प्रशिक्षण द्यावे हे कळेल व ते आवश्यक आहे. अशा प्रशिक्षण प्रक्रियेमुळे ग्रंथालयास प्रभावी स्वरूप देता येणे शक्य होते.

मनुष्यबळ व स्वरूप बदललेल्या सेवा प्रभावी करण्यासाठी प्रशिक्षण देण्याची गरज :

आजकाल ग्रंथालयाचे स्वरूप कालसापेक्ष बदलत आहे. हे स्वरूप लक्षात घेता सेवक अद्ययावत राहण्यासाठी त्याला प्रशिक्षणाची गरज निर्माण होते. आज ग्रंथालायामध्ये संगणकाचा व इंटरनेटचा वापर होत आहे. प्रत्येक काम संगणकाच्या माध्यमातून होत आहे. पत्ररूप तालिकेची जागा संगणकीय तालिकेने घेतली आहे. आज संगणकाच्या माध्यमातून ग्रंथ शोधण्यासाठी अनेक आज्ञावली बाजारात उपलब्ध आहेत अशा आज्ञावली कशाप्रकारे वापरावयाच्या याचे प्रशिक्षण ग्रंथालयातील सेवकांना देणे आवश्यक असते. यामुळे अधिक सहजतेने सेवक ग्रंथालयातील कामकाज करू शकतील शिवाय यामुळे चूकांची संख्याही कमी होईल...

कार्यवातावरण :

ग्रंथालय सेवकांनी उत्तम कार्य करावे त्यांना त्यांच्या कार्याचे समाधान मिळावे यासाठी त्यांना वेतन व पद याबरोबरच कार्य करण्यासाठी योग्य वातावरण मिळणेही आवश्यक असते. पुरेशा भौतिक सुविधा, कामाच्या योग्य वेळा, अभ्यास रजा, आरोग्य सेवा, बढतीच्या संधी, निवृत्तीनंतरचे फायदे इ. च्या योग्य वातावरणामध्ये समावेश होतो.. योग्य वातावरण सेवकांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करते.

संदर्भ :

१) Kumar, P.S.G. (1988), Manpower Planning for College Libraries, in Sewa Singh, ed. Librarianship and Library Science Education, New Delhi, Ess Pub.

२) लाल, सी व के. कुमार (२००७) ग्रंथालय एवम सूचना विज्ञान, नई दिल्ली, Eav Exs.

३) बुवा, जी. ए. (२००७) ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यस्थापनाचे नवे प्रवाह, बांदा, श्री साई प्रकाशन

४) कुंभार, राजेंद्र (२००६) महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालये, नाशिक, यचममुवि.

५)www.bu.edu/library/guides/pml/human.html

६) www.hamntro.org/cornside/library.

शेतीचा विकास आणि बदल..!

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. आशा देशपांडे मॅडम
संशोधक
संदीप रामराव काळे
एमजीएम विद्यापीठ, औरंगाबाद

आर्यांच्या आगमनातनंतर शेती व्यवसायाची प्रतिष्ठा लयाला गेली व शेती समाज शुद्र वर्णीय गुलामगिरीच्या खाईत लोटल्या गेला. पुढे शेती सुधारणा संदर्भातल्या अनेक कल्पना प्रत्यक्षामध्ये साकारल्या. शेतीचा इतिहास पाहता पूर्वी शेतकरी पारंपारिक बी-बियाणे साठवायचा शेणखताचा वापर करायचा. कीटकनाशकांऐवजी फायदेशीर तंबाखुचे औषध फवारायचा. एकविसाव्या शतकात मात्र शेतकरी बाजारावर विसंबून बसला आहे. वाढत्या महागाईमुळे औषधी, बी बियाणे, खते यांचा खर्च वाढला आहे पण पिकाच्या उतायात मात्र प्रत्येकवेळी घट होत आहे. त्यामुळे त्याला कर्जबाजारी व्हावे लागत आहे. हे कर्ज फेडणे शक्य होत नाही आणि आत्महत्याशिवाय शेतकऱ्यांजवळ दुसरा पर्याय नाही. जमीनीतील सूक्ष्म जीवाणूंची संख्या रासायनिक खतांमुळे घटल्यामुळे पिकांचा उतारा कमी येते आहे. जमीनीतील सूक्ष्म जीवाणू पिकांचा उतारा वाढण्यास मदत करतात. गांडुळ हा शेतकऱ्यांचा मित्र आहे. गांडुळ जमीन भुसभुशीत करतो व जमीनीला उत्तम खताचा पुरवठा करतो. जमीन कसदार बनवितो, परिणामी पिकाचा उतारा वाढत जातो. अशा या मित्राला शेतकऱ्यांनी रासायनिक खत व कीटकनाशकांचा मारा करून जमीनीपासून दूर सारले आहे. गांडुळांची संख्या दिवसेंदिवस कमी होत आहे. त्याचबरोबर मधमाशा, फुलपाखरे यांचेही प्रमाण कमी होत आहे. रासायनिक खत कीटकनाशकांनी पीक वाढविणाऱ्या नीवांचा संहार केला. शेतीच्या शोधानंतर माणुस शाकाहारी बनला. पूर्वी तो मांसाहारी होता. शेतीसाठीआवश्यक मशागती करण्यासाठी मानव पूर्वी टोकदार काठीचा वापर करीत असे. परंतु पुढे त्याच्या लक्षात आले की, शेतीसाठी बैल, उंट, घोडा या शक्तीशाली जनावरांचा वापर करता येतो. त्यासाठी मानवाने गाई, उंट, घोडे पाळण्याचे व त्यापासून बैल, उंट, घोड्याबरोबरच शेणखतही मिळविले. शिवाय दुग्धजन्य प्राण्याच्या शोधामुळे पुरक व्यवसायाला याच काळात चालना मिळाली. प्राण्यांप्रमाणेच वनस्पतीलाही शेतकऱ्यांनी महत्त्व दिले. पीक घेणाऱ्या चार हेक्टरपेक्षा जास्त हिस्सेदारी असणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या १९६०-१९६१ मध्ये ६० टक्के होती ती २००२-२००३ साली ३५ टक्केवर आली. शेती कसण्यासाठी मालकीची जमीन छोट्या आकाराची असेल तर उत्पादन घेण्यावर मर्यादा येतातच रिझर्व्ह बँकेच्या अहवालानुसार नव तंत्रज्ञान मिळवणं उत्पन्न वाढीसाठी प्रयत्न करण, कर्ज मिळवणं हे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना अवघड होत गेलं आहे. पण एकविसाव्या शतकात शेतीकडे व्यापार म्हणून पहावयास सुरुवात झाली आणि शेतीचा कायापालट झाला. शेतमालाची व विशेष करून अन्नधान्याची साठेबाजी, नफेबाजी काळाबाजार या गोष्टी होऊ नयेत, म्हणून शासन काही ठोस उपाय योजते. यात परवाने देणे, खेरदी-विक्रीच्या नोंदी तपासणे, प्रत्यक्ष निरीक्षक नेमून बाजारातील शेतमालाच्या वाहतुकीवर व खरेदी-विक्रीवर नियंत्रण ठेवणे इ. गोष्टीचा अंतर्भाव होतो.

हरितक्रांतीच्या शोधानंतर तर शेतीला खरे व्यावसायिक स्वरूप आले. हायब्रीड बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके यांचा वापर सुरु झाला. भाजारातत्यांच्या खरेदी किंमती वाढतच राहिल्या. लागवडीचा खर्चही वाढला शुरुवातीला याचा चांगला परिणाम दिसून आला. पिकांचा उतारा कमालीचा वाढला पण हळूहळू हरितक्रांतीचे दुष्परिणाम जसे जगासमोर दिसू लागले तसे त्याचा फायदाही समोर आला. हरितक्रांतीपूर्वी म्हणजेच १९४७ च्या सुमारास भारतात गव्हाचे उत्पादन सात लाख टनाच्या आसपास होतं आता आपण आठ कोटी टनापेक्षा जास्त गव्हाचं उत्पादन घेतात. देशातील एकुण अन्नधान्य उत्पादन १९५० च्या सुमारास पाच

कोटी टनाच्या आसपास होते ते १९६९-७० मध्ये दहा कोटी टनापर्यंत वाढलं. हरितक्रांतीमुळे अन्नधान्याबाबत भारत स्वयंपूर्ण होऊ शकला. तर दुसरीकडे हरितक्रांतीमुळे पिकांचा पोषक दर्जा घसरला. जमीनीचा कस कमी होऊ लागला. जमीनी कडक झाल्या व मशागती करणे अवघड होत गेले. रासायनिक खतांचा वाढता वापर, नवनवीन बियाणे, कीटकनाशके यांचा वापर वाढत गेला. बियाणांचे नवनवीन वाण आले. नत्र,पोटॅश, फॉस्फरस, युरीया या घटकांची खते जमीनीला दिली गेली. वास्तविक पाहता, पिकांच्या वाढीसाठी चौतीस घटकांची आवश्यकता असल्याचे संशोधन सांगते. पण तीन-चार घटकच जमीनीला मिळत असल्याने जमीनीचा कस कमी होत आहे. कीटकनाशकांच्या फवारणीमुळे पिकांच्या वाढीला मदत करणाऱ्या कीटकांचाही नाश होत आहे. जीवाणूंची संख्या कमी झाली, गांडुळे, मधमाशा,फुलपाखरे व अन्य मित्र कीटक दुरावले, उत्पन्न कमी आणि लागवडीचा खर्च अधिक झाला. कर्जाचा बोजा वाढत गेला. एका बाजुला कृषीप्रधान भारत देश म्हणून स्वाभिमानाने नामोल्लेख होतो तर दुसऱ्या बाजुला शेतकऱ्याच्या शेतमालाला भाव मिळत नसल्याने शेती उत्पन्नासाठी घेतलेले कर्ज फिटत नाही. परिणामी शेतकरी दिवसेंदिवसत कर्जाच्या खाईमध्ये लोटल्या जातो. याला अनेकवेळा कारणीभूत हरितक्रांतीच म्हणावी लागेल. त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाला.

जागतिक शेती एक दृष्टीक्षेप

जागतिक शेतीचा विचार केल्यास विकसित देशांनी विकसनशील देशाच्या तुलनेत फारच थोड्याशा जमीन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात पीक उत्पादन घेतले असल्याचे आढळते. जगाच्या निरनिराळ्या महत्त्वाच्या देशाच्या शेतीचा घेतलेला हा आढावा.

भारत

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने अन्नधान्य व फळ उत्पादनात कमालीची प्रगती केली. पंचवार्षिक योजनेत विशेष कृषी क्षेत्राला महत्व दिले गेले. शिवाय शेतीबरोबरच पुरक व्यवसायालाही चालना मिळाली' यासाठी वेगवेगळ्या योजना अंमलात आणण्यात आल्या. याशिवाय मत्स्यशेती व दूध उत्पादनातही भारताने कमालीची प्रगती केली. त्याचप्रमाणे मुबलक व धनाढ्य असा धान्यसाठा जो की भारताला पुरून जगाला देता येईल याची साठवणूक केली. त्याचप्रमाणे १९५० -२००० या काळात पिकांचे उत्पादन सरासरी दुप्पट किंवा दीडपट वाढले.

वेगवेगळ्या पीक, कडधान्य व अन्य जीवनावश्यक वस्तूंचा विचार केला तर गहू भारतात हजारो वर्षांपासून लागवड केला जातो. स्वातंत्र्य प्राप्त करतांना म्हणजे १९४७ ला भारताचे गव्हाचे उत्पादन जवळपास ६ दशलक्ष टन होते. ते भारताला त्याकाळी अपुरे होते. सन २००१ साली गव्हाचे उत्पादन जवळजवळ ७४ दशलक्ष टनावर गेले. गहू संशोधन कार्यक्रमाअंतर्गत गव्हाचे वेगवेगळ्या उच्च प्रतीचे वाण "बेनजामिन पाल" यांनी शोधून काढल्यानंतर गव्हाचे उत्पादन कमालीचे वाढले तांदूळ उत्पादनाचा विचार केला तर उच्च प्रतीच्या आणि हायब्रीडस् वाणाच्या सहाय्याने तांदळाचे उत्पादन ४० दशलक्ष टनावरून ८० दशलक्ष टनावर गेल्या तीन दशकात पोहोचले आहे. मका आणि ज्वारी, बाजरी सारख्या पीक उत्पादनाबाबत भारत हा जगातील पहिला देश आहे ज्याने ज्वारीची उच्च दर्जाची हायब्रीड वाण अस्तित्त्वात आणली आणि बाजरी, मका, ज्वारी, नाचणी या धान्याचे उत्पादन २.८४ दशलक्ष टनावरून ८७२ दशलक्ष टनावर १९५० - १९९५ या काळात पोहोचले. ऊस उत्पादनाबाबत भारत हा जागतिक संशोधन करणारा महत्त्वाचा देश आहे. ऊसामुळे भारतीय शेतकरी तसेच भारतीय आर्थिक बाजारपेठ बनला आहे. भारतात जगात सर्वाधिक साखरेचे उत्पादन होते. ऊसापासून साखर निर्मिती केली जाते. जवळजवळ १३.४ दशलक्ष टनापेक्षा जास्त साखरेची निर्मिती भारतात ऊसापासून होते. त्याचप्रमाणे कडधान्य आणि गळीतधान्य यांच्या उत्पादनात गेल्या पन्नास वर्षांत २० दशलक्ष टनांनी वाढ झाली आहे. त्यामध्ये शेंगदाणे, सोयाबीन, तीळ, करडी याबरोबरच उडीद, मुग, हरभरा यांसारख्या पिकांचा समावेश आहे. भारताचे सर्वात महत्त्वाचे पीक कापूस आहे. भारतात जगात सर्वप्रथम कापसाचे उच्च प्रतीचे वाण संशोधित करण्यात आले. कापसाच्या बाबतीत ७.५ दशलक्ष टन क्षेत्र लागवडीखाली आहे. पर्यावरणाच्या दृष्टीने उत्तम अशा प्रकारच्या कापसापासून कापडनिर्मिती केली जाते. त्याचप्रमाणे तागाचे कमालीचे उत्पादन ५० वर्षापूर्वी भारतात व्हायचे. आता मात्र त्यामध्ये घट झाली आहे. याशिवाय आंबा, केळी, संत्रा, बटाटा यासारखी नगदी पिकेही भारतात मोठ्या प्रमाणात घेतली जातात. शिवाय साग, चंदन, बाभूळ, कडुनिंब, नीलगिरी तसेच

चहा, तंबाखु, सुपारी व मसाल्याचे पदार्थ इ. प्रकारच्या वनस्पतींचीही मोठ्या प्रमाणात भारतीय शेतकरी लागवड करतो. याशिवाय शेतीवर आधारीत पुरक उद्योगामध्ये भारताने कामलीची प्रगती केली आहे. पशुपालन, मत्स्यपालन, मधुमक्षीकापालन इ. प्रकारच्या पुरक व्यवसायात भारत जगात आघाडीवर आहे. विशेषत: दूध व मासे उत्पादनात भारताने कमालीची प्रगती केली आहे. जनावरांच्या निरनिराळ्या जात, गाई-म्हशींच्या संकरीत जाते यामुळे दूध उत्पादन वाढले आहे. शिवाय मेंढीपालन, शेळीपालन यापासून उत्तम प्रकारचे लेंडीखत व लोकर मिळत आहे. कोंबडी, ससेपालन मोठ्या प्रमाणात विकसित होत आहे. मत्स्यपालनात भारताचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. साधारणतः भारतीय शेतीही विविधरंगी आहे. सर्व प्रकारची पीके भारतात घेतली जातात. इतिहासाकडे पाहिल्यास भारतासारख्या कृषीप्रधान व सुपिक जमीनी असलेला एकमेव समृद्ध देश जगामध्ये असल्याची खात्री होते. असे असेले तरी वाढत्या लोकसंख्येमुळे आजही भारतात एवढे भरघोस पीक उत्पादन होऊनही संपूर्ण देशाची अन्नधान्याची गरज भागवू शकत नाही. उलट वाढती महागाई व आधुनिक शेती यामुळे सामान्य शेतकरी मात्र पुरता भरडला जात असून कर्जबाजारीपणामुळे भारतीय शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग अंगीकारताना दिसत आहे

फ्रान्स

बहुतांश विकसनशील देशात शेती हा आर्थिक कणा आहे. शेती जगातील बहुतांश ग्रामीण जनता करते म्हणून ग्रामीण जनता हो शेतीचा कणा आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे व शहरीकरणामुळे आणि पाण्याच्या कमतरतेमुळे फ्रान्समध्ये उत्पन्न वाढीव परिणाम झाला आहे. वातावरणातील बदल व सुपीक जमीनीचा अभाव याही समस्या फ्रान्सला भेडसावत आहेत. माहिती व देवाणघेवाण यंत्रणमुळे शेती करण्यासाठी इंटरनेट, दूरध्वनी दूरसंचार व भूरचना मापण अशा वेगवेगळ्या सोयी-सुविधा फ्रान्समध्ये शेतकऱ्यांना मदत करीत आहेत. तसेच नवनवीन पीक जातीचा शोध रोगकारक कीटकनाशके व पूर्वसूचना यंत्रणा यामुळे फ्रान्सच्या शेतकी उत्पादनात वाढ झाली आहे. फ्रान्समधील शेतकरी बाजारपेठेतील सद्यःस्थिती व भाव इंटरनेटवर देवाण - घेवाण करतात. यासाठी पूर्वसुचना यंत्रणा व भूगर्भ माहिती प्रणाली फ्रान्समध्ये कार्यरत आहे. शेतकरी विद्यापीठ, संशोधन शाळा, व्यापारी यांचे आकडेवारी व शेती पद्धतीचे संकलन केले जाते. माध्यमांचा उपयोग शेती संवाद साधण्यासाठी केला जातो. इंटरनेटवर शेतीच्या माहितीचेसंकलन व स्वस्त आणि प्रगत संवाद जोडणी ही ग्रामीण भागातील शेतकयांसोबत जोडली गेली आहे. शेतकऱ्यांच्या ज्ञानाचे संकलन करून त्यावर संशोधन करून त्याचा प्रसार केला जातो. याची व बाजारभावाची माहितीही इंटरनेटवर कमी दरात पुरवली जाते. अशा तऱ्हेने फ्रान्समध्ये आधुनिक व सर्वसमावेशक शेती केली जाते. त्यामुळे कमी क्षेत्रात जास्त उत्पादन ही फ्रान्सची ख्याती आहे

अमेरिका

विसाव्या शतकापूर्वी अमेरिकन शेती ही श्रमिक, अल्पभूधारक, विस्कळीत होती व ग्रामीण भागात जास्त लोकसंख्या व कमी जमीनधारणाक्षेत्र अशा प्रकारची स्थिती होती. एकविसाव्या शतकानंतर जास्त जमीन असणारे कमी शेतकरी यांनी ग्रामीण भागाकडे लक्ष दिल्याने विशिष्ट शती पर्याय अस्तित्त्वात आल शेतकऱ्यांचे प्रमाण ६३ टक्के कमी होऊन शेतीची मालकी ६७ टक्के झाली. १९७० मध्ये जनावरांची जागा ट्रॅक्टरने घेतली यंत्राने पेरणी, कापणी, मळणी सुरु झाली. अमेरिकन शेतीला यांत्रिकीकरणाचे स्वरूप आले. याचबरोबर शेतीसोबतच उद्योगधंदे, व्यापार, व्यवसायाला जास्त चालना मिळाल्यामुळे विशिष्ट वर्ग शेतीकडे वळला, त्यांनाही शेतीमध्ये भरपूर मोबदला मिळू लागला. त्याचप्रमाणे आपातकालीन काळातही भरपूर सरकारी योजनांचा लाभ शेतकऱ्यांना मिळत होता. त्याचबरोबर शेतकऱ्यांसाठी किमान मूल्य उत्पन्न वाढीव आधारीत कार्यक्रम शासनाने योजला. माती संवर्धन व बाजारपेठ अशा प्रकारचे निरनिराळे कडक कायदे शासनाने अवलंबविले तसेच शेतीसाठी पुरक असा जोडधंदाही शेतकऱ्यांना शासनाने उपलब्ध करून दिला, त्यामुळे अमेरिकी शेतकरी सुख झाला.

जर्मनी

१९६० या दशकात जर्मन शेती ही युरोपीयन धोरणांवर आधारीत होती. १९९२-२००० च्या धोरणात शेतीमालाला अनुदान व किमान भाव देण्यात आला. अन्नधान्य उत्पन्न वाढीसाठी बाजारपेठ व मालाची वितरण

प्रणाली वाढवून सुधारणा करण्यात आली व शेतकऱ्यास पैसा सरळ देण्यात आला. रासायनिक खत औषधीचे प्रमाण सन २००४ मध्ये कमी केले व त्याचे व्यावसायिक वापराबाबत कायदा केला. कृषी वातावरण सुधारण्यासाठी योजना आखल्या विक्रीचा कायदा केला, ग्राहकांचे हित जोपासले गेले तसेच रासायनिक खत व औषधी यांच्या अती वापरावर घालण्यात आलेल्या निर्बंधामुळे पर्यावरणाचे संवर्धन झाले. शेतीचा लागवडी खर्च कमी झाला. पुढे सेंद्रीय शेतीचे धोरण आखले गेले. मिश्र पद्धतीमुळे पीक घेण्यास सुरुवात केली. रोपांची उगवणीपासून संगोपन केल्यामुळे वनराई बहरली. शेतकरी हे शेतकरी शिक्षण या सर्वांमध्ये यांत्रिकीकरणाचा समावेश करण्यात आला. शेतीसाठी विविध योजना अखल्या गेल्या आर्थिक मदत शेतकऱ्यांना दिली गेली. पाण्याची उपलब्धता, पाण्याच्या बचतीची योजना, त्याला अनुदान, यांत्रिकीकरण आणि गुरुत्त्वाकर्षणाचा उपयोग जर्मन शेतीसाठी १९८९ मध्ये केला गेला. हे जर्मन शेतीचे विशेष म्हणावे लागेल.शिवाय शेतमालाच्या दळणवळणासाठी रस्ते, बाजारपेठ, सिंचन, निवारण प्रणाली योग्य भाव अशा अनेक सुविधा जर्मन सरकारने शेतकयांना पुरविल्या

चीन

चीन ही जगातील एक आर्थिक महासत्ता असून सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. जगातील लोकसंख्येपैकी २१ टक्के लोकसंख्या चीनमध्ये राहते व फक्त १० टक्के जमीन कृषीयोग्य आहे व उपयोगितेतील पाण्याचे प्रमाणही १/४ टक्के आहे. १९७८ मध्ये चीनने कृषी क्षेत्राला नियोजनाच्या केंद्रस्थानी घेऊन वैयक्तिक शेतीच्या ऐवजी सामुहिक शेतीला धोरणात घेऊन ग्रामीण कर्जेचा उपयोगी शेती उद्योगासाठी केला. त्यामुळे शेतीची उत्पादकता, गुणवत्ता व प्रमाण दोन्हींमध्ये लक्षणीय वाढ झाली. मागील २५ वर्षांच्या काळातील चीनच्या आर्थिक प्रगतीत कृषी क्षेत्राचा मोठा हिस्सा आहे. चीनचा मानवी आर्थिक उच्चांक १९९० च्या नंतर जेवढा वाढला त्यात उद्योग, गुंतवणुक, बाजार यांच्यापेक्षा शेतीचा वाटा जास्त आहे. चीनने २००० च्या नंतर अस्तित्त्वात आलेल्या औद्योगिक क्षेत्रात कृपा मजुरांचा उपयोग करून घेतला परंतु त्याचे ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर केले नाही. आर्थिक सुधारणेच्या काळात चीनच्या कृषी क्षेत्रामध्ये चांगली वाढ झालेली होती. गृहोपयोगी वस्तुंच्या प्रणालीत शेतकऱ्यांना सामील करून सामुहिक शेतात धोका पत्कारून करण्यास प्रयत्न केले. सोबतच लागवडीचा खर्च कमी करण्यात आला. १९९० च्या काळात लोकांना गुणवत्तेवर भर देण्यापेक्षा प्रमाणात भर देण्यास सांगण्यात आले. याच दशकात पारंपारिक पीकांपेक्षा फळे, भाजीपाला व मसाले पदार्थांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे शेतकऱ्याचे उत्पन्न व राहणीमान वाढले. परंतु गुणवत्ता ढासळल्यामुळे १९९० - २००० च्या काळात अन्नधान्य पुरवठा वाढला. त्यामुळे किंमती पडल्या, परंतु निर्यात वाढली व चीन सरकारला कृषी धोरणाचा विचार करून बदल करावा लागला. २००५ च्या काळात चीनचे शेतीक्षेत्र छोट्या-छोटया भूधारकाकडे गेले. तेथील रोजगार कमी झाला. उत्पन्न कमी झाले, उत्पन्नातील मोठा भाग हा छोटया-छोटया शेतकऱ्यांकडून आहे ज्यांचे क्षेत्रफळ सर्वसाधारणपणे ०.६५ हेक्टर आहे. त्यांची संख्या २०० दशलक्ष होती. जागतिक प्रमाणात हे उत्पन्न जास्त असले तरी प्रतिरोजगार कमी आहे. कमी शती व जास्त ग्रामीण रोजगार यामुळे रोजगाराला फायदेशिर अशी फळे,भाजीपाला यांना शेतीत प्राधान्य देण्यात आले. शेती योग्य जमीनीचे प्रमाण, पाण्याची उपलब्धता, वातावरणातील बदल, वाहतुक खर्च व बाजारपेठ व प्रादेशिक बाबींवर अवलंबुन आहे. जमीनीच्या विक्रीऐवजी भाडे पद्धतीने जमीन देण्यास चीनने प्राधान्य दिले. २००२ पर्यंत मत्स्य व्यवसायातील प्रगती २००३-२००९ मध्ये पद्धती शेतीविरहित उद्योगापेक्षा शेती व्यतिरिक्त रोजगाराच्या संधीमुळे ग्रामीण दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली. १९७९-२००२ च्या काळात ४०० दशलक्ष लोकसंख्या दारिद्य रेषेच्या वर आली. शेतीतील मजुर शहरी मजुरीकडे वळत असल्याने ही वाढ कायम राहून चीन शेतीक्षेत्राकडून औद्योगिक क्षेत्राकडे पोहोचला. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे व यांत्रिकीकरणामुळे जमीन कमी होऊन रासायनिक खत, औषधी, यांत्रिकी वापर यामुळे जगात सध्या सर्वात जास्त मातीची प्रत चीनमध्ये कमी आली आहे व पाणीही दूषित झाले आहे. अशा तऱ्हेने चीनला पुन्हा एकदा शेती विषयक धोरण बदलण्याची वेळ आली आहे.

समारोप

कृषीप्रधान देशामध्ये एकीकडे हरितक्रांतीमुळे शेतीचा विकास झाला तर, दुसरीकडे शेतीविषयक अनेक समस्यांनाही शेतकऱ्यांना सामोरं जावं लागतं. काही समस्या कितीही सोडवण्याचा प्रयत्न केला तर, सुटत

नाही किंबहुना छोट्या शेतकऱ्यांना यातून अलिकडे नैराश्य यायला लागले. शेतीसंदर्भातला एकुण इतिहास बघितला तर शेती कित्येक जनाच्या जगण्याचं साधन आहे. "अर्थशास्त्रात जमीन या शब्दाचा अर्थ व्यापक दृष्टीने घेतला जातो. निसर्गाने दिलेल्या या सर्व गोष्टींचा समावेश जमीन या संकल्पनेमध्ये केला जातो. जमीन हा घटक निसर्गदत्त व मर्यादित असल्यामुळे त्याला अधिक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. ही जमीन एकीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन बनत असताना दुसरीकडे माणसाला आयुष्यातून उठून जाण्याचं एक कारणही बनल्याचं अलिकडे दिसून येते. ज्या शेतीवर त्याच्या अवघ्या आयुष्याचा गाडा चालतो त्या गाड्याला कधी निसर्गाची साथ मिळत नाही, कधी बी-बियाण्यांची साथ मिळत नाही तर कधी बाजारपेठांची. यामुळे अडचणीत सापडलेल्या शेतकऱ्यांभोवती समस्यांचा विळखा सतत दिसून येतो. हरितक्रांतीमुळे जशी उत्पादनात वाढ झाली तशीच वाढ शेतकऱ्यांच्या मिळणाऱ्या उत्पादनाच्या भावाला देखील मिळाली पाहिजे. अल्पप्रमाणात कर्ज आणि शेती विषयक माहिति उपलब्ध झाली, त्यातून शेतकरी शेती करू लागला तर आत्महत्येसारखे प्रश्न उद्भवणार नाहीत. शेतीचा जसा १८०८ पासूनचा इतिहास आहे त्या इतिहासाला पुन्हा एकदा आधुनिकतेची जोड देऊन शेतकरी सुखी समाधानी कसा होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचं आहे.

संदर्भ :

१. सरलष्कर महेश, "शेतकरी, ग्राहक आणि महागाई", मनोविकास प्रकाशन, पुणे, पृ. १९.

२. मराठी विश्वशब्दकोश खंड १७.

3. लांजेवार नरेंद्र, "शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, चिंतन आणि उपाय", समेरु प्रकाशन, डोंबिवली, मुंबई, पृ. ८०.

४. पी. साईनाथ मुळ लेखक, कर्णिक हेमंत, अनु. "दुष्काळ आवडे सर्वांना", अक्षर प्रकाशन, मुंबई, पृ. ७.

५. कल्याणकर आबासाहेब, "शेत", गोदावरी प्रकाशन, खरबी, पृ. २३.

६. भोसले प्र.बा., पुणे, प्रस्तावना. "आम्ही शेतकरी, आमचा धंदा", कृषीदंत भांडार प्रकाशन,

७. शिंदे बालाजी, "हरितक्रांतीमधील कृषीसंवाद", निर्मल प्रकाशन, नांदेड, पृ.२०.

८. पोहरे प्रकाश, "प्रहार", एन.एस.पी.एन. लिमिटेड पब्लिकेशन डिव्हीजन, नागपूर, पृ. १२.

९. कविमंडल विजय, "कृषी अर्थशास्त्र", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ. ४८.

१०. बंग ठाकुरदास, "भारत काल, आज आणि उद्या", परमधाम प्रकाशन, पवनार, पृ. ३५.

११. अमर हबीब, "आकलन", पृ. १४.

भारतातील स्त्री चळवळ

प्रा. डॉ. विलास कऱ्हाळे
नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आखाडा बाळापूर

प्रस्तावना :

एकोणीसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात सुरू झालेल्या चळवळीचे स्वरुप 'स्त्रीदास्य विमोचनाचे' होते. त्या काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांची जाणीव, अभिव्यक्ती व विचारमंथन असे या चळवळीचे स्वरूप होते. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जाविषयी नकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून स्त्रीला समाजात, घरात तसेच इतर क्षेत्रात मोलाचे स्थान मिळावे यासाठी धडपड केली व हीच खऱ्या अर्थाने स्त्रीमुक्ती चळवळीची सुरूवात होती. म.ज्योतिबा फुले, म.धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या समाजसुधारकांना याची स्पष्ट जाणीव होती की, एवढी मोठी स्त्रीशक्ती दुर्लक्षून स्वातंत्र्य लढा चालविणे केवळ अशक्यच नव्हे, तर अयोग्यदेखील आहे. सामाजिक स्वातंत्र्याशिवाय स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या, त्यांना न्याय हक्कांपासून वंचित करणाऱ्या परंपरागत धार्मिक व सामाजिक रूढीविरूद्धचे आंदोलन स्वातंत्र्यसुद्धा बरोबरच सुरू ठेवले हाते. दीर्घकालीन पंरपरांनी बधिर झालेल्या स्त्रीमनाला चेतना देण्याचे सामर्थ्य स्त्री शिक्षणात आहे हे फुले आणि कर्वे यांनी हेरले होते. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याात स्त्रियांचा सहभाग हाता. पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्री स्वातंत्र्य लढा लढली. याचा एक सुप्त परिणाम असा झाला की, स्त्रियांतील न्यूनगंडाची भावना कमी झाली व आत्मविश्वास वाढला. आरंभीच्या काळातील भक्कम पायावर उभे करण्याचे कार्य याच काळातील आहे. त्यातील स्त्री शिक्षणाची भूमिका फार मोठी व अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. शिक्षणाची संधी मिळाल्यापासून स्त्रीच्या कर्तृत्वास वाव मिळाला. शिक्षणाबरोबरच सामाजिक सुधारणाही वाढीस लागल्या. विविध शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करण्यात आली. स्त्रीला शिक्षण देण्याबरोबरच तिला आर्थिकदृष्ट्याा स्वावलंबी बनविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले व हिच खऱ्या अर्थाने स्त्रीमुक्तीची चळवळ होती.

स्त्री चळवळीचा इतिहास :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारताच्या विविध समाजाच्या पुनर्ररचनेसाठी चळवळी झाल्या. त्यात सतीची चाल नष्ट करण्यापासून ते विधवांचे पुनर्विवाह, स्त्रियांचे शिक्षण इत्यादी अनेक विषय होते. त्यात सतीबंदीचा कायदा – 1832, म.फुले व सावित्रीबाई यांनी 1848 मध्ये भिडेवाड्याात पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. 1855 साली शेतकरी–शेतमजूर, स्त्री–पुरूषांसाठी रात्रीची शाळा सुरू केली. 1853 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह व प्रसूतिगृह सुरू केले. 1 मे 1882 ला पुणे येथे आर्य महिला समाजाची स्थापना झाली. त्याचवर्षी ताराबाई शिंदे लिखित 'स्त्री–पुरूष तुलना' हे जळजळीत भाषेतील पुस्तक प्रकाशित झाले. 1891 मध्ये संमती वयाचा कायदा पास झाला. 1916 मध्ये महर्षी कर्वेद्वारा महिला विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. सर्वप्रथम स्त्री संस्थांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न रमाबाई रानडे यांच्या अध्यक्षतेखाली 1904 मध्ये भरलेल्या मुंबई येथील अखिल भारतीय परिषदेत झाला. ही स्वातंत्र्यासाठी उभारलेली चळवळ होती. दुसरी अखिल भारतीय महिला परिषद 1926 मध्ये पुण्यात स्थापन झाली. सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाध्याय, रामेश्वर नेहरू इत्यादी स्त्रियांनी या स्वातंत्र्य चळवळीची सूत्रे आपल्या हातात घेतली.

स्वतंत्र्य प्राप्तीनंतर आपण प्रौढ मतदान पद्धती स्वीकारली. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरूषांबरोबरचा सामाजिक दर्जा दिला. स्त्रियांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने विविध योजना आखण्यात आल्या. मुख्य म्हणजे हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्री कुटुंबातील स्थान, तिचा वैवाहिक दर्जा यासारख्या बाबींच्या संदर्भात स्पष्ट व पुरोगामी धोरणांचा स्वीकार केला.

आधुनिक काळात महिलांच्या चळवळी वाढल्या. स्त्रीमुक्तीसाठी विविध कायदे करण्यात आले. परंतु ते सर्वार्थाने परिपूर्ण आहेत असे कोणीही म्हणू शकणार नाहीत. कारण त्यातही त्रुटी आहेत. त्यासाठी चळवळीद्वारे प्रयत्न होत आहेत. असे कायदे झाले तरी तेवढ्याानेही स्त्रीजीवन सुकर होणार नाही. या कायद्यामुळे काही प्रमाणात का होईना, संरक्षण मिळाले. निदान न्याय मागण्याचा मार्ग तरी कायद्याने खुला झाला. या कायद्यात पूर्णता यावी व अंमलबजावणी सक्षमपणे व्हावी, यासाठी महिला संघटना चळवळीद्वारे प्रयत्नशील आहेत. स्त्री चळवळींचा विचार करताना त्याचाच एक भाग म्हणून स्त्री–मुक्ती कायद्यांचा आढावा घेणे संयुक्तिक ठरेल.

स्त्री चळवळीची वाटचाल पुढीलप्रमाणे :

मुंबईत 1920 मध्ये 'अखिल भारतीय महिला परिषदे'ची स्थापना झाली. त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात आपले कार्यक्षेत्र बनविले. त्यांनी गृहउद्योगांना प्रोत्साहित केले. त्यांनी महिला शिक्षणालाही प्रोत्साहित केले. 'अखिल भारतीय महिला संमेलना'चे आयोजन केले. 1975 ला 'युनायटेड नेशन'ने आंतरराष्ट्रीय 'महिला वर्ष'

घोषित केले. 1970–80 च्या दशकात संपूर्ण भारतात महिला संघटना अधिक सक्रिय झाल्या. सोबतच अनेक महिला मंच व महिला आघाड्याा स्थापन झाल्या. अशाप्रकारे अनेक चळवळी सुरू केल्या. हुंडा, अपहरण, बलात्कार, विनयभंग, हत्या, हुंड्यााासाठी वधू जाळणे, कौटूंबिक हिंसाचार, स्त्री कामगारांचे शोषण इत्यादींना मुद्दा बनवून आज चळवळी उभारल्या जात आहेत. अशा प्रकारे महिला संघटना, महिला परिषद, महिला मंच, सखी केंद्र, महिला रक्षण समित्या, महिला दक्षता समिती, स्त्रीमुक्ती चळवळ इत्यादींनी महिलांना एकत्र–संघटित करून चळवळीच्या माध्यमाने दबावगट बनविला आहे.

अनेक पुस्तके स्त्री अध्ययनावर लिहिली गेली आहेत. लेखिका व लेखकांचासुद्धा एक वर्ग विशेष स्त्रियांना केंद्रबिंदू मानून स्त्री समस्यांना समाजाच्या पटलावर मांडत आहे. महिला जगतातील समस्या, त्यांचे शारीरिक–मानसिक शोषण, बलात्कार, विनयभंग, अपहरण, सामूहिक बलात्कार, कौटूंगिक अत्याचार, हुंडाबळी, हत्या इत्यादी प्रकाशात आणून श्रेय मिळविण्यात लागला आहे. तसेच प्राथमिक शिक्षणाला त्यांनी प्राधान्य दिले. त्यांनी आपल्या संस्थानात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी आवश्यक ते सर्व प्रयत्न केले.

20 व्या शतकातील जनआंदोलनात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने एक मोठा ठसा उमटविला आहे. आंबेडकर चळवळीने महिलांच्या सुधारणेला कृतिशील बनविले. आंबेडकर चळवळीतील सुरूवातीच्या काळातील महिलांचे कार्य सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने होते. महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीत ठिकठिकाणी जनजागृती, प्रबोधन व चळवळीची अस्मिता म्हणून 14 एप्रिल हा बागासाहेबांचा जन्मदिन जयंतीच्या रूपाने साजरा केला जाऊ लागला. चळवळीतून महिला सहभाग वाढत गेला. नाशिकच्या मंदिर प्रवेश सत्याग्रहात गीताबाई–सीताबाई गायकवाड, रमाबाई जाधव यांनी नेतृत्व केले. पुण्यातील पार्वती सत्याग्रहात ताराबाई शिवराम कांबळे व त्यांची मुलगी शेवंताबाईने नेतृत्व केले. 1935–50 च्या काळात आंबेडकरी महिलांनी त्यांच्या स्वतःच्या संघटना ठिकठिकाणी उभ्या केल्याचे दिसते. 'महिला ह्या परिवर्तनाच्या चळवळीच्या केंद्रबिंदू आहेत' हे चळवळीच्या नेत्यांनी गृहीत धरले होते.

1910 ते 1920 च्या दरम्यान अनेक स्त्री संघटना स्थापन झाल्या. ज्यांनी स्त्रियांसाठी अनेक महत्वपूर्ण कार्य केले. यातील प्रमुख म्हणजे 'महिला समिती', 'विमेन्स क्लब', 'विमेन्स इंडियन असोसिएशन' (1917) या महिला संघटनांच्या मागे सुधारणावादी चळवळींच्या प्रेरणा समाविष्ट होत्या. अखिल भारतीय स्तरावर एक संघटना असली पहिजे की ज्याचे नेतृत्व फक्त महिलाच करतील. त्याच दृष्टीने सरलादेवी चौधरी यांनी भारत स्त्री महामंडळाची स्थापना केली.

स्त्री चळवळीत दोन योग्य शिक्षित व जागृत महिलांचे योगदान फार महत्वपूर्ण राहिले आहे. त्याच्या सक्रियतेमुळेच महिला चळवळींना गती व दिशा प्राप्त झाली. त्यातील सरोज नलिनी दत्त जिने बंगालमध्ये 'महिला समिती'ची स्थापना केली आणि दुसरी प्रसिद्ध महिला सराजिनी नायडू जिची स्वतःची ओळख संपूर्ण भारतात होती ती सामाजिक आणि राजकीय अशा दोन्ही स्तरावर कार्य करीत होती.

1930 मधील कायदेभंग चळवळीत सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, अवंतिकाबाई गोखले, हंसाबेन मेहता, उर्मिलादेवी, कमला नेहरू इत्यादी स्त्रियांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली. म.गांधींच्या दांडीयात्रेत सरोजिनी नायडू सहभागी होत्या. धारासना येथील मिठागारावर झालेल्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडूंनी केले होते. राष्ट्रीय सभेच्या त्या पहिल्या अध्यक्षा होत्या. ऑगस्ट 1929 मध्ये युरोपातील प्राग येथे भरलेल्या 'वुमेन्स लीग फॉर पिस अँड फ्रिडम' यात असे स्पष्ट करण्यासारखे आहे की, स्त्रीला केंद्र मानून स्त्रीच्या बाजूने जेवढ्याा प्रकारचे विचार आणि वैचारिक आंदोलन, अध्ययन आणि रचनात्मक साहित्य उपलब्ध होते ते सर्व महिला अध्ययन अंतर्गत येत असते. प्रथमतः हे सर्व स्त्रियांद्वारेच केले गेले. परंतु पुरूषांद्वारे केल्या गेलेल्या स्त्रियांच्या बाजूचे या प्रकारचे जे काही लिखाणकार्य आहे तेसुद्धा याच श्रेणीत येते.

आज साहित्य क्षेत्रातून मोठी जागृती स्त्रियांमध्ये होत आहे. महाराष्ट्रात शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये जागृती झाली. स्त्रियांसाठी निघालेल्या नियतकालिकांतून त्या लेखन करू लागल्या. खास स्त्रियांसाठी अशी नियतकालिके एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आढळतात. उदा. स्त्रीभूषण, गृहिणी, माधुरी, श्रमिक महिला, स्त्री–शिक्षण इत्यादी अशा अनेक नियतकालिकेतून विचार मांडले जात आहेत. त्यामुळे तोसुद्धा एक महिला चळवळीचाच भाग आहे.

महिला अध्ययनातसुद्धा स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र समान नाही, तर पृथक, वेगवेगळे आहे. जसे काही महिला केवळ आपल्या रचना, कृतीद्वारेच वैचारिक क्रांती घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्यातील काही उच्च कोटीच्या लेखिका आहेत आणि स्त्रियांच्या समस्या सोडविण्यात सक्रिय सहभागीसुद्धा आहेत. जसे ताराबाई शिंदे, छाया दातार, महाश्वेता देवा, मेधा पाटकर, सीमा साखरे, अरूंर्धिती राय इत्यादी. एक स्त्रियांचा वर्ग असा आहे की, तो राजकारणाच्या माध्यमातून महिला जगातील समस्यांवर उपाय योजण्याचा प्रयत्न करतो. जसे, नंदिनी सत्पंथी,

तारकेश्वरी सिन्हा, सुशीला रोहटगी, मेनका गांधी, प्रमिला दंडवते, रोझा देशपांडे, मार्गारिट अल्वा, मृणालिनी गोरे, कु.जयललिता, सोनिया गांधी, डॉ.नजमा हेपतुल्ला, प्रतिभाताई पाटील यांच्यातील अनेक आमदार खासदार व मंत्रीसुद्धा आहेत.

सन 1890 ते 1990 च्या दरम्यान लिंगांसंबंधी विविध पैलूंवर प्रकाश टाकणारे जे स्त्रीविषयक अभ्यास आहेत त्यात स्त्रियांसंबंधी लिखाणात–भाषणात सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील स्त्रियांच्या स्थानावर परिणाम करणारे मुद्दे यामध्ये 'चळवळ' ही संज्ञा स्थूलमानाने वापरण्यात आली. स्त्रियांचा लढा देण्यासाठी एकत्र येणे आणि स्त्रियांची सामुदायिक कृती यांचा फारसा विचार केलेला दिसत नाही. स्त्रियांसंबंधीचे अभ्यास आणि स्त्रियांच्या चळवळी हे समान अर्थाने वापरले जातात.

राजा राममोहन रॉय यांनी सतीबंदीचा कायदा व्हावा म्हणून फार प्रयत्न केलेत. 1829 मध्ये गव्हर्नर जनरल बेटिंगने सतीबंदीचा कायदा संमत केला. तसेच त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला. स्त्री शिक्षणाचे समर्थन केले. समाजातील प्रचलित जातींमधील भेदभाव नष्ट करणे, अस्पृश्यता नष्ट करणे, बहुभार्याविवाह, विधवा विवाह, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी नष्ट करणे इत्यादी अद्वितीय कार्य केले.

ईश्वरचंद्र विद्यासागर (बंगाल) यांनी 35 नवीन बालिका विद्यालये उघडली. विधवा विवाहाचा प्रसार केला. त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांचा प्राधान्य दिले. विधवा पुनर्विवाह कायदा संमत केला. बालविवाहाविरोधी कायदा व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. परिणामी सन 1872 मध्ये बालविवाहविरोधी कायदा संमत झाला. त्या कायद्याने मुलींच्या विवाहाचे वय चौदा वर्षे ठरविण्यात आले. आपल्या मुलाचा विवाह एका बालविधवेशी केला. अशा प्रकारे समाजसुधरणेची सुरूवात त्यांनी स्वतःच्या घरापासून केली. स्त्रियांसाठी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. तांत्रिक शिक्षणाचाही त्यांनी प्रसार केला. स्त्रियांसाठी 'बालकबोधिनी पत्रिका' काढली. सन 1855 मध्ये 'विधवा विवाह' हा ग्रंथ लिहिला.

लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख) यांचा विवाह वयाच्या सातव्या वर्षी झाला. त्या वेळी त्यांच्या पत्नीचे वय केवळ चार वर्षाचे होते. त्यामुळे त्यांनी पुढील आयुष्यात बालविवाहाला प्रखर विरोध केला. शिक्षण संपल्यानंतर नोकरीबरोबरच त्यांनी पुढील आयुष्यात बालविवाहाला प्रखर विरोध केला. शिक्षण संपल्यानंतर नोकरीबरोबरच त्यांनी सामाजिक चळवळी उभारल्या. त्यांनी 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी' ही संस्था स्थापन केली. विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. त्यांनी आपले विचार अनेक वृत्तपत्रांतून मांडले. 'प्रभाकर' वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालेले त्याचे लेख 'शतपत्रे' या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

महात्मा ज्योतिबा फुले (1827 ते 1890) सुरूवातीपासून त्यांचे लक्ष शूद्र व स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे होते. सर्व स्तरावर स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाची त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांसाठी प्रथम शाळा काढल्या. 1848 मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा काढली. त्यांना कनिष्ठ जातीच्या मुलींसाठी शाळेत काम करण्यासाठी, माणसे शिकविण्यासाठी शिक्षक मिळेना. तेव्हा त्यांनी त्यांच्या पत्नीस–सावित्रीबाईस घरी लिहिण्या–वाचण्यास शिकविले आणि तिची शिक्षिका म्हणून त्या शाळेत नेमणूक केली. त्यासाठी समाजाकडून त्यांना मोठा विरोध झाला. महाराष्ट्रात मुलींची पहिली व अस्पृश्यांसाठी पहिली शाळा म.फुले यांनीच स्थापन केली. विधवांचे संगोपन तसेच विधवा पुनर्विवाहाच्या चहवळीस सक्रिय पाठिंबा दिला. स्वतःच्या घरात 'अनाथ बालिकाश्रम' सुरु केले. सर्व माणसे समान आहेत. जातीयता नष्ट व्हावी, तसे झाले तरच समाजाची प्रगती होईल, असे त्यांचे मत होते. विधवांचे केशवपन केले जाऊ नये, म्हणून न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. अनैतिक संबंधातून गरोदर असलेल्या महिलांसाठी त्यांनी प्रसूतिगृह चालविले. त्यांनी 24 सप्टेंबर 1873 ला 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थाना केली.

स्वामी दयानंद सरस्वती स्वामीजींनी मुंबई येथे 1875 मध्ये 'आर्य समाजा'ची स्थापना केली. महिलांच्या उत्थानासाठी त्यांची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. विविध चालीरीती, अंधश्रद्धांचे स्तोम व विकृत गोष्टी नष्ट व्हाव्यात म्हणून प्रयत्न केले. बालविवाह, सतीप्रथा, जातीप्रथा, अस्पृश्यता इत्यादींचा निषेध केला. अनाथालय, विधवाश्रम सुरू केले. त्यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ हाती घेतली होती.

महात्मा गांधींनी स्त्रियांमध्ये विश्वास जागृत केला. त्यामुळे अनेक स्त्रिया चळवळीत सहभागी झाल्या. म. गांधी आपल्या सर्व प्रचारात सातत्याने स्त्रियांची मनोभूमिका सत्याग्रहासाठी विशेष अनुकूल म्हणून त्यांच्या प्रत्यक्ष सहभागाला विशेष महत्व देत होते. प्रत्यक्ष तुरूंगवास, सूतकताई, खादीचा वापर, प्रसार, ग्रामोद्योग हरितसेना इत्यादी उपक्रमांतून त्यांनी आपले विचार आणि चळवळ खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचविली. त्यातून देशासाठी सर्व आयुष्य अर्पण करणारे हजारो पुरूष कार्यकर्ते व शेकडो स्त्री कार्यकर्त्या तयार झाल्या. सरकारी नोकऱ्या, शाळा–महाविद्यालयांचा त्याग करून पुरूषांप्रमाणे स्त्रिया या चळवळीत सामील झाल्या.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाची सोय करून बहूजन समाजाला शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. स्त्रियांच्या शिक्षणाची उच्च शिक्षणापर्यंत सोय केली. सक्तीच्या शिक्षणाचे धोरण त्यांनी अवलंबिले आंतरराष्ट्रीय महिला

परिषदेस कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी भाग घेतला होता. बंगालमध्ये 'नारी सत्याग्रह समिती' ची स्थापना उर्मिलादेवी व इतर महिलांनी केली होती.

स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक महिलांनी भाग घेतला होता. त्यांना या ना त्या प्रकारची दुःखे त्रास जेलमध्ये असताना भोगावा लागला. देशासाठी, स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी ते सर्व सहन केले. कायदेभंगाच्या चळवळीतह पोलिसांचा लाठीमार सोसला. तुरूंर्गिवास भोगला. महाराष्ट्रातूनही यशोदाबाई भट, प्रेमाबाई कंटक, गोदावरी परूळेकर, शांताबाई मुखर्जी (भालेराव) यांसारख्यांच्या रूपाने नवे लढाऊ नेतृत्व समोर आले.

सरोज नलिनी दत्त ह्यांना बंगालमधील ग्रामीण महिलांच्या दुःखाने अंतरमनाला हादरे दिले. अशिक्षित, निर्धनता व त्रासदायक समस्यांमुळे स्त्रिया आपल्याच नशिबाला दोष देत होत्या. त्यामुळे नलिनीने असा निर्णय घेतला की, एका महिला संघटनेची आवश्यकता आहे, ज्यात स्त्रिया एक–दुसरीला समजू शकतील, आपल्या समस्यांवर चर्चा करतील. ही बाब लक्षात घेऊन त्यांनी प्रथम 'महिला समिती'ची स्थापना 1913 मध्ये पबनामध्ये केली. पबनानंतर वीरभूमी (1916), सुलतानपूर (1917), रामपूर हट (1918) आणि बाकुडामध्ये केली. अशाप्रकारे नलिनीने 'महिला समिती' सारख्या संघटना अन्य नगातही स्थापन केल्या.

समारोप :

आजच्या तरूण स्त्रिया मोठ्याा प्रमाणावर स्त्री–पुरूष समानता गृहीत धरीत आहेत. स्वातंत्र्याची आस धरत आहेत. स्त्री चळवळीचा अनेकांगांनी त्यासाठी फायदा झाला आहे. सर्व स्तरातील स्त्रियांच्या विकासासाठी, सत्तेतील सहभागासाठीच्या आकांक्षा वाढल्या आहेत. 'स्त्री चळवळ' अशी एकसंध चळवळ जोमात नसली तरी विशेष आर्थिक क्षेत्रविरोधी लढ्याात, धरणांमुळे, अभयारण्यामुळे विस्थापित झालेल्यांच्या संघर्षात दलित, आदिवासी स्त्रिया मोठ्याा प्रमाणात सहभागी झाल्या आहेत. स्त्रियांचे नेतृत्वही या लढ्याामध्ये लक्षणीय आहे. स्वयंसहाय्यता गट, बचत गट, पंचायतराज व नगरपालिकामधील हजारो–लाखो स्त्रिया घराबाहेर पडून सामाजिक–राजकीय क्षेत्रात दृश्यपणे सहभागी झाल्या आहेत. भारतीय मुस्लीम महिला आंदोलनामुळे मुस्लीम स्त्रीच व्यापक प्रश्न ऐरणीवर आलेले आहेत, ही आशेची बाब आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी आणि पातळ्यांवर चाललेले या प्रश्नांसंदर्भातले संघर्ष आणि सामूहिक प्रश्नांचे आंनदसोहळे यांचे समंजस, दृढ जाळं विणत जात मैत्रभाव स्त्री–पुरूषांमध्येही जोपासत समतावादी, न्याय्य, शांतिपूर्ण समाज स्थिरावण्यासाठी आपण सर्वांनीच हातभार लावायला हवा.

संदर्भ :

1) डॉ.देवळणकर– समकालीन जागतीक राजकारण, विद्या बुक्स, औरंगाबाद.
2) विद्युत भागवत – स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, परिवर्तनाचे दिशेने
3) आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली – डॉ.देवरे पी.टी.
4) भारतीय समाज व्यवस्था – प्रा.रा.ना.घाटोळे
5) मानवी हक्क – पाटील व्ही.बी.
6) स्त्रीसत्तेची पहाट – विजय चोरमारे

स्थानिक शासनात महिलांचा सहभाग

प्रा. डॉ. चावरे एम. व्ही.

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, संभाजी कॉलेज, मुरुड ता.जि.लातूर 413510

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान व खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो त्या काळात भारतीय समाज हा अनेक गावांमध्ये, खेड्यामध्ये, वाडी तांडा वस्तीत राहणारा समाज होता. त्याकाळी भारतीयांची स्वतःची अशी प्रशासकीय व राजकीय यंत्रणा अस्तित्वात होती. या यंत्रणेमार्फतच प्रत्येक गावाचा कारभार नियंत्रित केला जात होता. प्रत्येक गाव पातळीवर ग्रामपंचायतच्या माध्यमातून कारभार चालविला जात होता. पण या ग्रामपंचायतीमध्ये वरिष्ठ जातींच्या लोकांचा सहभाग असायचा यात महिला व इतर कनिष्ठ जातींच्या लोकांना सहभागी होता येत नव्हते. ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे पारंपारिक राजकीय व प्रशासकीय रचनेत बदल होण्यास सुरुवात झाली. 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाला व भारताने अनेक नवनवीन राजकीय व प्रशासकीय पद्धतींचा स्वीकार केला. यामध्ये संसदीय लोकशाही कल्याणकारी राज्य व लिखित राज्यघटना यांचा स्वीकार केला याचाच परिणाम म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात आल्या.

उद्देश :

1) 73 वी घटना दुरुस्ती स्त्रियांसाठी उपयोगी ठरली आहे का याचा शोध घेणे.

2) स्त्रियांचा राजकारणात सहभाग वाढला तर भ्रष्टाचार कमी होतो याचा शोध घेणे.

गृहीत कृत्ये :

1) 73 व्या घटनादुरुस्तीने मिळालेल्या अधिकारामुळे स्त्रियांचा सहभाग व धीटपणा वाढला.

2) स्त्रियांच्या राजकारणातील सहभागामुळे राजकारणातील भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत होते.

73 व्या घटना दुरुस्तीचा इतिहास व परिणाम :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय जनतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी ग्रामीण भागाकडे विशेष लक्ष देण्यात आले भारतीय राज्यघटनेतील राज्यांची मार्गदर्शक तत्वे कलम 40 नुसार प्रत्येक गावासाठी ग्रामपंचायती स्थापन करण्यात आल्या. 1957 मध्ये बलवंतराव मेहता समिती स्थापन केली गेली. त्या समितीच्या शिफारशीनुसार सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून पंचायतराज स्थापन झाले. पंचायतराज हा विषय राज्य सूचित समाविष्ट असल्याने प्रत्येक घटक राज्याने आपल्या सोयीनुसार पंचायतराज निर्माण केली. परंतु या पंचायतराजमध्ये महिलांचा सहभाग नगण्य होता. तसेच संस्थांना घटनात्मक दर्जाही नव्हता भारताचे माजी पंतप्रधान श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी 73 वी घटनादुरुस्ती विधेयक 22 डिसेंबर 1992 ला संसदेत सादर केले व 20 एप्रिल 1993 ला राष्ट्रपतींनी त्यावर स्वाक्षरी केली व पंचायतराज संस्थेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला.

काही स्वागतार्ह बदल :

मागासवर्गीय व महिला वर्गाला नेतृत्वाची संधी 73 व्या घटना दुरुस्तीने जिल्हा परिषद अध्यक्ष, पंचायत समितीचे सभापती, ग्रामपंचायत सरपंच ही पंचायतराज संस्थांमधील प्रमुख पदे यांनाही आरक्षण लागू करण्यात आल्यामुळे या घटना दुरुस्तीच्या अगोदर प्रमुख पदावर असलेली विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी संपुष्टात येऊन महिलांना नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली. म्हणून आज प्रत्येक गावामध्ये, तालुक्यामध्ये, जिल्ह्यामध्ये सरपंच, सभापती, जिल्हा परिषद अध्यक्ष ह्या अनुसूचित जाती, जमाती, ओबीसी आणि खुल्या गटातील महिला या सर्वांना पदाधिकारी होण्याची संधी 73 व्या घटना दुरुस्तीने मिळाली आहे.

महिलांचा सहभाग :

73 व्या घटना दुरुस्तीनंतर पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला. या महिलांच्या सहभागावर घरच्या पुरुष मंडळीचा पगडा असला तरी तो हळूहळू कमी होत आहे आणि महिला सुद्धा आता ग्रामसभेत निर्भीडपणे आपले म्हणणे मांडायला घाबरत नाहीत त्यांच्यामध्ये धीटपणा आलेला आहे.

भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत :

73 व्या घटना दुरुस्तीने स्थानिक संस्थेतील प्रमुख पदावर आरक्षणामुळे महिलांना संधी मिळाली आणि हे पद महिला अतिशय खंबीरपणे सांभाळताना दिसून येतात. महिलांचा राजकीय प्रमुख म्हणून सहभाग वाढल्यामुळे व प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेमध्ये असल्यामुळे आर्थिक बाबतीत विश्वासार्हता वाढल्याचे दिसून येते. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे कार्यालयात जाणे, अर्ज लिहिणे, अधिकाऱ्यांशी बोलणे, ग्रामसभेत बोलणे, आपल्या तक्रारी किंवा समस्या मांडणे, ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद किंवा पंचायत समितीमध्ये चर्चेत भाग घेणे इत्यादी गोष्टींमुळे बोलण्याचा, चर्चा करण्याचा आणि निर्णय प्रक्रियेत धीटपणे सहभागी होण्याचा परिणाम 73 व्या घटना दुरुस्तीने दिसून आला.

निष्कर्ष :

73 व्या घटना दुरुस्तीने स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. तसेच या सहभागामुळे स्थानिक संस्थेतील महिला खंबीरपणे आपली जबाबदारी पार पाडताना त्यांचा आत्मविश्वास व धीटपणा, हजर जबाबीपणा त्यांच्या अंगी आल्याचे दिसून येते तसेच महिला सहभागामुळे बऱ्याच प्रमाणात भ्रष्टाचार कमी झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1) महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी प्रशासन : डाॅ. शाम वाघमारे व डाॅ. सुरेश गजभारे

2) महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वशासन : प्रा डाॅ.टी.एन.गायकवाड

3) पंचायतराज आणि सामूहिक विकास : डॉ. एस. जी. देवगांवकर

महात्मा गांधीच्या सर्वोदय संकल्पनेची वास्तवता

प्रा. डॉ. सच्चिदानंद काशिनाथ तांदळे
लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी ता. वडवणी जि. बीड नॅक- बीग्रेड राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

प्रस्ताविक :

राजकीय आणि अराजकीय समाज ही संकल्पना, समाज व्यक्ती आणि व्यक्ती, व्यक्ती मधील संबंध यावर आधारलेली आहे. व्यक्तीला स्वातंत्र किती प्रमाणात असावे असा प्रश्न राजकीय आणि अराजकीय समाजाच्या बाबतीत निर्माण होतो. समाज म्हटला की, त्यावर नियंत्रण असणे आवश्यक असते. तर अराजकीय विचारवंताच्या मते व्यक्ती वर किंवा समाजावर कुठलेही नियंत्रण असू नये. स्वैराचार आणि मुक्त, जीवन उपभोगूनये. त्याच्या विचार, उच्चार, आचार स्वातंत्र याला कुठल्याही मर्यादा येऊ नयेत असा समाज म्हणजे अराजकीय होय. येथे स्वातंत्र हा शब्दबंधन विरहित असलेला समाज असा अभिप्रेत आहे.

कार्यमार्क्स, एंजल, लेनिन यांनी वर्गविरहित आणि राज्यविरहित समाजरचना अशा संकल्पना मांडल्या आहेत. महात्मा गांधी व विनोबा भावे यांनी सर्वोदय विचारानुसार अराजकीय समाजाच्या निर्मितीची कल्पना मांडली आहे.

महात्मा गांधीची अराजकीय समाजाची संकल्पना व सर्वोदयवाद :

अ) अराजकीय समाजाची संकल्पना :

1) **महात्मा गांधीची अराजकीय समाजाची संकल्पना :-**

महात्मा गांधीनी राज्याच्या वाढत्या शक्तीला विरोध केला आहे. राज्यातील कायदयामुळे जनतेचे शोषण होते. व्यक्तिगत स्वातंत्र संपुष्ठात येते. समाजातील सर्व व्यक्तींना स्वेच्छेने कार्य केले तर नैतिक राहील. राज्याच्या माझे मुळे सर्व कार्य नैतिक राहत नाही. राज्य हे समाजाला त्रास देणारी संस्था आहे. गांधीजीच्या राज्य आत्मारहित यंत्र आहे.

2) **गांधीजीचा राज्याला विरोध :-**

गांधीजी राज्य विरहित समाज रचनेची अपेक्षा व्यक्त करतात. त्यांच्या मते राज्यसंस्था तिव्र हिंसेचे प्रतिक आहे.राज्यसंस्था ही एक प्रकारची आपत्ती आहे. ही आपत्ती गरिबांना आणि सर्वसाधारण समाजाला घातक आहे.

3) **राज्याची उत्पत्ती हिंसेतून :**

गांधीजीच्या मते राज्या उत्पत्ती हिंसेतून निर्माण झाली आहे. त्यामुळे ती शक्तीवर आधारित आहे. अशी समाजरचना निर्माण करता येईल की, कोणताही रक्तपात न करता, हिंसा न करता अंहिसात्मक राज्य विरहित असली पाहिजे.

4) **राज्य हे शक्तीवर आधारित :**

गांधीजीच्या मते राज्य हे शक्तीवर आधारित असल्यामुळे ते हिंसेला अग्रस्थान देते. राज्य हिंसेच्या जोरावर समाजाकडून आज्ञा पालन करुन घेते. मात्र अशी हिंसा सामुहिक स्वरुपाची असेल राज्य हे हिंसेचे प्रतिनिधित्व करेल.

5) **गांधीजी तात्विक अराजकीय समाजाचे नेते :**

गांधीजीच्या मते प्रत्येक व्यक्ती शिस्तबध्द वागली तर राज्याची आवश्यकता वाटणार नाही. म्हणजेच राज्य विरहित समाज रचना प्रस्थापित होईल. समाज सुखी व आनंदी राहील. त्या समाजाला नैतिक बैठक असेल.

आ) सर्वोदयवादी अराजकीय विचारसरणी :

1) **सर्वोदय म्हणजे काय :**

सर्वोदय म्हणजे सामुहिक कल्याण सर्व व्यक्तींना प्रगतीचा लाभ मिळावा सर्वाच हित व्हावे, कल्याण साधावे, सर्वाची सेवा घडावी. सर्वांची उन्नती आणि प्रगती व्हावी, सर्वाचा उध्दार व्हावा असा अर्थ यात अभिप्रेत आहे.

2) **समाजाच्या कल्याणात व्यक्तीचे कल्याण :**

गांधीजींना समाजाच्या कल्याणात व्यक्तीचे कल्याण अभिप्रेत आहे. कारण समाज व्यक्तीपासून बनलेले आहे. अशा समाजात कोणाची पिळवणूक होणार नाही. धर्म, जात व आर्थिक परिस्थिती यांचा विचार न करता सर्वांना समान संधी, समान, वागणूक मिळणे, राज्याच्या संपत्तीवर सर्वाची सत्ता राहील जेवढे उत्पादन होईल तेवढा लाभ सर्वांना मिळेल.

3) **राज्य विरहित समाजरचना :**

सर्वोदयावद्यांचा राज्याला विरोध आहे. राज्य विरहित असा अराजकीय समाज राहील. मानवी समाजाची प्रगती राज्य करु शकणार नाही. व्यक्तीचे स्वातंत्र राज्यमुळे नष्ठ होते. कारण राज्याचे स्वरुप हिंसात्मक आहे. अशा राज्याला स्वत:चा आत्मा नाही. राज्यविरहित समाजरचना निर्माण झाल्यास व्यक्तीचा तसेच समाजाचा सर्वागिण विकास घडून येईल. मानवी समाजाच्या प्रगतीला राज्याची गरज नाही.

4) **प्रातिनिधीक लोकशाहीला आणि पक्ष पध्दतीला विरोध :**

सर्वोदयवादी प्रतिनिधी पाठवून निर्माण केलेल्या लोकशाहीचा विरोध करतात. गांधीजींना मुळातच पक्षविरहित समाजाची आवश्यकता होती. कारण पक्षपध्दतीमुळे समाजात भांडणे होतात. प्रत्यक्षात राजकीय पक्षांच्या हातात सत्ता जाते.

5) **सर्वोदय समाजाची स्थापना अहिंसातत्वावर :**

सर्वोदय समाजाची स्थापना अहिंसातत्वावर असून यात प्रेम, बंधु भाव सहकार्य, सर्वागिण विकास सत्तेचे विकेंद्रीकरण ज्ञानाचा प्रसार इत्यादी बाबी विचारात घेतलेल्या आहेत. जर समाजाची स्थापना अहिंसा तत्वावर झाली. तरच समाजाचे सर्व मूलभूत प्रश्न सुटतील.

सारांश :-

मानवी समाज या अर्थाने येथे राजकीय आणि अराजकीय या दोन बाबींचे विश्लेषण केले आहे. व्यक्ती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक गरजेपोटी समाजात येत असते. नगरात राहणारी, राजकारणात भाग घेणारी व्यक्ती राजकीय स्वरुपाचे वर्तन करत असते.

समाजाने स्वत:च्या वागणूकीसाठी स्वत:हून निर्माण केलेली संस्था आहे. राज्यसंस्था, सामाजिक संस्था असून राजकीय जीवनाशी संबंधित आहे. सहज प्रवृतीला राजकीय समाज निर्माण झाला.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) महात्मा गांधी, रमेश मुधोळकर, बुक गंगा प्रकाशन पुणे, 12 मार्च 2016.

2) महात्मा गांधी, जीवन आणि कार्याकाल, लोईफीशर, मराठी अनुवाद, व्ही. आर. जोळगोर, साधना प्रकाशन मुंबई वर्षे, 1 जानेवारी 2019.

3) महात्मा गांधी एक जीवन दर्शन : शिवकुमार पांडेय, सरस्वती बुक औरंगाबाद, 1 जानेवारी 2019.

4) Relevance of Gandhi an Thoughts in Present Era Dr. PravinBhosle, Published by Centre for Humanities and Cultural Studies, A- 102 Sanghavi Regence, Sahyadrinagar, Kalyan (W) Year 24 March 2017.

"प्रशासन व्यवस्थेत सुशासन निर्मितीसाठी भारताने उचलेले पाऊल,त्याचा परिणाम आणि सुशासनाच्या मार्गातील आव्हाने"

शिंदे प्रकाश ज्योतीराम
(संशोधक विद्यार्थी)
लोकप्रशासन विभाग, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विदयापीठ, औरंगाबाद

गोषवारा:
जगातील सर्वात मोठी लोकशाही ही भारतात आहे. असे आसले तरी गेल्या ७० वर्षांपासून भारत संविधानातील निहीत उद्देशांना वास्तविकतेत बदलण्याचा सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये सुशासनाला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जगभरातील सरकारांनी उत्तरदायी, पारदर्शक आणि जबाबदार प्रशासनाचे महत्त्व समजून घेतले आहे. सुशासनासाठी योग्यता, तत्परता, उत्तरदायित्व, संपर्क, विश्वसनीयता, सुउद्देश, सातत्य ही ती तत्त्वे आहेत ज्यांना आज असाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. भारताकडे विशाल मानव संसाधन उपलब्ध आहे. तसेच जगातील सर्वोत्तम सेवेपैकी एक अशी नागरी सेवा आहे. रचनात्मकता आणि योग्यतेला प्रोत्साहन देणारी, मानव संसाधनाला प्रोत्साहन देणारी व्यवस्था विकसित करण्याची गरज आहे. सातत्यपूर्ण संपर्क हे सुशानाचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. नोकरशाहीतील विविध स्तरांवर सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणार नाही तोपर्यंत लालफितशाही कायम राहील. राजकारणाचे शुद्धीकरण आणि सुशासन हे परस्परांना पूरक आहे. स्थानिक पातळीवर शासन मजबूत बनविण्यासाठी पारदर्शकता कायदा आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्ये स्त्रोतांवर आधारित आहे.

बीजसंज्ञा:- सुशासन, भ्रष्टाचार, प्रशासन व्यवस्था, सरकारी संस्था

प्रस्तावना

लोकशाही राज्यकारभारात कार्यक्षम व प्रभावी प्रशासनाची हमी देणे म्हणजे सुशासन होय. सुशासनाची संकल्पना भ्रष्टाचाराला संस्थात्मक बंधने आणि कामकाजाच्या बाजार अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार परिभाषित केली गेली आहे. लोकशाहीची बांधिलकी, कार्यक्षम आणि खुले प्रशासन, सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील स्पर्धा तसेच बाजारपेठांसह एक वैध राज्य म्हणूनही सुशासनाला परिभाषित केले आहे.स्वतंत्र न्यायपालिका, निपक्षपातीपणा, समानतेवर आधरित कायदे आणि कायद्याचे राज्य ही सुशासनाची वैशिष्ट्ये विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी गृहीत धरली होती. स्वीकार्यता आणि सक्षम सार्वजनिक सेवा,उत्तरदायी निर्णयव्यवस्था या आधारे राजकीय संस्थांनी समाजात विविध हितसंबंध गुंतवून सर्वसाधारण जनमानस प्रभावीपणे प्रोत्साहित केले पाहिजे, मजबूत नागरी समाजाचे महत्व यावर जोर दिला पाहिजे ही सुशासनाकडून अपेक्षा आहे. अर्थसंकल्पीय अनुशासनाला बळकट करणे, गैर सरकारी संघटनाचा वापर करणे, सामाजिक उदिष्ट्ये, न्याय आणि पर्यावरणीय संरक्षणासह इतर संघटनांचा वापर करून सार्वजनिक क्षेत्रात सुधारणा करण्यास प्रोत्साहन द्यावे असेही सुशासनात गृहीत धरले जाते.

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही भारतात असल्याचा सर्व भारतीयांना त्याचा अभिमान आहे. पण गेल्या ७० वर्षांपासून आपण संविधानातील निहीत उद्देशांना वास्तविकतेत बदलण्याचा सातत्याने प्रयत्न करीत आहोत. आपल्याकडे उच्च आदर्श आणि सुशासनाचा समृद्ध वारसा इ.स. १५० पासून आहे. जनतेच्या खुशीत राजाची खुशी असते. जनतेच्या कल्याणातच राजाचे कल्याण असते, असे महान अर्थतज्ज्ञ आचार्य कौटिल्य यांनी आपल्या ग्रंथात म्हटले होते. गेल्या काही दशकांमध्ये सुशासनाला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जगभरातील सरकारांनी उत्तरदायी, पारदर्शक आणि जबाबदार प्रशासनाचे महत्त्व समजून घेतले आहे. रचनात्मकता आणि

योग्यतेला प्रोत्साहन देणारी, मानव संसाधनाला प्रोत्साहन देणारी व्यवस्था विकसित करण्याची गरज आहे. जगभरातील नागरी सेवांमधील चांगली तत्त्वे ग्रहण करण्याची प्रवृत्ती निर्माण व्हावी. अधिकाधिक योग्यता आणि क्षमतेसह योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली जावी. विविध क्षेत्रात केल्या जाणाऱ्या शिफारशी आणि सूचनांच्या माध्यमातून गरीब आणि श्रीमंतामधील दरी संपविण्याचे लक्ष्य असायला हवे. गरीब घटकांची रक्षा करावी लागेल. त्यांचे आरोग्य, शिक्षण आणि निवाऱ्याच्या मुद्द्यांना सर्वोच्च प्राधान्य द्यावे लागेल. भारतामध्ये सुशासनाच्या संदर्भात माहितीचा अधिकार, नागरिकांची सनद, ई-शासन, आधार, मनरेगा ह्या योजना आणि धोरणांच्या माध्यमातून सुशासानाच्या दिशेने महत्वाची पावले टाकलेली आहेत.

संदर्भ साहित्याचा आढावा

भगवद्गीता सुशासन, नेतृत्व, कर्तव्याची निष्ठा आणि आत्मविश्वास अशा अनेक मार्गांनी संदर्भित करते ज्याचा आधुनिक संदर्भात पुनर्व्याख्या केला जाऊ शकतो. *कौटिल्याच्या* अर्थशास्त्रात (इ.स.पू. दुसरे-तिसरे शतक) राजाच्या कार्यात 'लोककल्याण' हे सर्वोत्कृष्ट मानले गेले. महात्मा गांधींनी 'सु-राज' वर भर दिला आहे ज्याचा अर्थ 'सुशासन' असा होतो. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक, तसेच लोकशाही, कायद्याचे राज्य आणि लोकांचे कल्याण यांवर आधारित असलेल्या भारतीय राज्यघटनेत शासनाचे महत्त्व स्पष्टपणे नमूद केले आहे. शाश्वत विकास उद्दिष्टांतर्गत, 'ध्येय १६' हे थेट सुशासनाशी जोडलेले मानले जाऊ शकते कारण ते प्रशासन, समावेश, सहभाग, अधिकार आणि सुरक्षा सुधारण्यासाठी समर्पित आहे. संयुक्त राष्ट्राचे माजी सरचिटणीस कोफी अन्नान यांच्या मते, सुशासन मानवी हक्क आणि कायद्याचे राज्य यांचा आदर सुनिश्चित करते आणि लोकशाही मजबूत करते, सार्वजनिक प्रशासनात पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढवते.

शाश्वत विकास आणि मानवी कल्याण साधण्यासाठी सुशासन ही गुरुकिल्ली मानली जाते. प्रायोगिक अभ्यास दर्शविते की लोकशाहीकरणाच्या विरोधात सुशासनाचा सामाजिक विश्वास, समाधान, शांतता आणि राजकीय वैधतेच्या उपायांवर सकारात्मक प्रभाव पडतो *(घोष आणि सिद्दीक,* ▯▯▯▯*; रोझ-एकरमन,* ▯▯▯▯*; रॉथस्टीन आणि टेओरेल,* ▯▯▯▯*)*. काही अभ्यास हे देखील दर्शवितात की चांगले प्रशासन एकतर थेट जीवन मूल्यमापन सुधारते, कारण लोक चांगल्या सरकारच्या संदर्भात अधिक आनंदी राहतात *(ओट* ▯▯▯▯*)*, कारण चांगले प्रशासन लोकांना त्यांच्या कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या गोष्टीची उच्च पातळी प्राप्त करण्यास सक्षम करते. *(मुंगीउ-पिप्पीडी* ▯▯▯▯*)* यांच्या मतानुसार सुशासन हे विशेषत: भ्रष्टाचाराच्या नियंत्रणाशी संबंधित आहे, ज्याचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे कल्याण प्रभावित करण्यासाठी प्रदर्शित केले गेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. सुशासनाचा भारतीय प्रशासनावर पडलेला प्रभाव याचा आढावा घेणे.
२. भारताने सुशासनासाठी उचललेले विविध पाऊल यांची चर्चा करणे.
३. सुशासनाच्या मार्गातील आव्हानांचे विश्लेषण करणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्ये स्त्रोतांवर आधारित असून या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

भारतात सुशासनासाठी उचललेले पाऊल

- **माहितीचा अधिकार:**

नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय कराराचा पक्ष म्हणून, (ICCPR) च्या कलम १९ नुसार नागरिकांना माहितीच्या अधिकाराची प्रभावीपणे हमी देण्याचे भारताचे आंतरराष्ट्रीय बंधन आहे. महितीचा अधिकार कायदा, २००५ हा भारतीय लोकशाहीतील एक महत्त्वपूर्ण बदल आहे. हे प्रत्येक नागरिकांना सरकारी दस्तयोजाची माहिती मिळवण्याचा अधिकार प्रदान करून देते ज्यामुळे सरकार मोठ्या समुदायाच्या गरजांसाठी जबाबदार बनते.

- **ई-गव्हर्नन्स**

राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना ही 'कॉमन सर्व्हिस डिलिव्हरी आऊटलेट्स' द्वारे सर्व सरकारी सेवा त्यांच्या क्षेत्रातील नागरिकांना उपलब्ध करून देणे आणि परवडणाऱ्या किमतीत अशा सेवांची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता सुनिश्चित करणे आहे. नवीन उदयोन्मुख माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICTs) च्या युगात ई-गव्हर्नन्स प्रभावीपणे चांगले कार्यक्रम आणि सेवा प्रदान करते जे जगभरात जलद सामाजिक आणि आर्थिक बदलासाठी नवीन संधी प्रदान करते.

ई-गव्हर्नन्सचा थेट परिणाम सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या सेवांशी थेट व्यवहार करून लाभ मिळवणाऱ्या नागरिकांवर होतो. ई-गव्हर्नन्स अंतर्गत सुरू केलेले कार्यक्रम: प्रगती, डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, एमसीए २१ (कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाच्या सेवांच्या वितरणात गतिशीलता आणि निश्चितता सुधारणे), पासपोर्ट सेवा केंद्र (PSK) ऑनलाइन प्राप्तिकर रिटर्न इ. सरकारकडून 'किमान सरकार-कमाल शासन' यावर लक्ष केंद्रित करणे हा उद्देश आहे.

- **कायदेशीर सुधारणा**

पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने सुमारे १५०० कालबाह्य नियम आणि कायदे रद्द केले आहेत. कायदेशीर प्रक्रियांच्या अंतर्गत विविध संस्थांद्वारे लवादावर लक्ष केंद्रित करून प्रक्रियात्मक कायद्यांमध्ये सुधारणा केली पाहिजे.

- **व्यवसाय करण्याच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा**

व्यवसाय करण्याच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी सरकारने पावले उचलली आहेत, ज्यात अनेक कायद्यांचा समावेश आहे, ज्याचा उद्देश देशाच्या व्यावसायिक वातावरणाशी आणि धोरणांशी संबंधित इकोसिस्टम सुधारण्यासाठी आहे. जसे- दिवाळखोरी संहिता, वस्तू आणि सेवा कर (जीएसटी) आणि मनी लाँडरिंग विरोधी कायदा इ.

- **विकेंद्रीकरण**

केंद्रीकृत 'नियोजन आयोग' रद्द करण्यात आला आणि त्याच्या जागी 'सहकारी संघराज्यवाद'ला प्रोत्साहन देणारा NITI आयोग नावाचा थिंक टँक स्थापन करण्यात आला. १४ व्या वित्त आयोगाने २०१५ ते २०२० पर्यंत राज्यांसाठी कर वितरण मर्यादा ३२% वरून ४२% पर्यंत वाढवली. यामुळे राज्यांना स्थानिक घटकांवर आधारित योजना सुरू करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य मिळते.

- **पोलीस सुधारणा**

किरकोळ गुन्ह्यांसाठी ई-एफआयआर नोंदणीसह प्रथम माहिती अहवाल (एफआयआर) यंत्रणा सुधारण्यात आली. नागरिकांच्या आपत्कालीन सुरक्षा गरजा पूर्ण करण्यासाठी देशव्यापी आपत्कालीन क्रमांक सुरू करण्यात आला.

- **आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम**

देशातील कमी विकसित भागातील लोकांच्या राहणीमानात बदल घडवून आणण्यासाठी आकांक्षा जिल्हा कार्यक्रम (ADP) जानेवारी २०१८ मध्ये सुरू करण्यात आला. सर्वाधिक मागासलेल्या ११५ जिल्ह्यांमध्ये आरोग्य आणि पोषण, शिक्षण, कृषी आणि जलव्यवस्थापन, आर्थिक समावेशन आणि कौशल्य विकास या क्षेत्रात सकारात्मक बदल घडवून आणणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

भारतातील सुशासन निर्देशांक २०२१

राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील शासनाच्या स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी सुशासन निर्देशांक हा एक व्यापक आणि अंमलबजावणी करण्यायोग्य आराखडा आहे ज्यामुळे राज्ये/जिल्ह्यांची क्रमवारी काढणे शक्य होते. सुशासन निर्देशांक (GGI) २०२१ मध्ये दहा क्षेत्रे आणि ५८ निर्देशक यांचा समावेश आहे. कृषी आणि संलग्न क्षेत्रे, वाणिज्य आणि उद्योग, मनुष्यबळ विकास, सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि सेवा, आर्थिक प्रशासन, सामाजिक कल्याण आणि विकास, न्यायिक आणि सार्वजनिक सुरक्षा, पर्यावरण, आणि नागरिक-केंद्रित शासन ही सुशासन निर्देशांक २०२०-२१ ची क्षेत्रे आहेत. हा निर्देशांक राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे चार श्रेणींमध्ये वर्गीकरणं करते, म्हणजे, (i) इतर राज्ये – गट A; (ii) इतर राज्ये – गट ब; (iii) उत्तर-पूर्व आणि पर्वतीय राज्ये; आणि (iv) केंद्रशासित प्रदेश.

भारतात एकूण २० राज्यांनी २०२१ मध्ये त्यांच्या संमिश्र सुशासन निर्देशांकमध्ये सुधारणा केली आहे. ५८ निर्देशांक क्रमवारीत गुजरात अव्वल स्थानी असून त्याखालोखाल महाराष्ट्र आणि गोवा आहे. उत्तर प्रदेशने २०१९ ते २०२१ या कालावधीत सुशासन निर्देशांकमध्ये ८.९ टक्के सुधारणा नोंदवली. जम्मू आणि काश्मीरने २०१९ ते २०२१ या कालावधीत सुशासन निर्देशांकमध्ये ३.७ टक्के सुधारणा नोंदवली. केंद्रशासित प्रदेश श्रेणीच्या संमिश्र क्रमवारीत दिल्ली अव्वल स्थानी आहे. हे सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांद्वारे शासनाच्या राज्यावरील परिणामाचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक सामान्य साधन म्हणून डिझाइन केले गेले आहे. सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील शासनाची तुलना करण्यासाठी परिमाणात्मक डेटा प्रदान करणे. राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना प्रशासन सुधारण्यासाठी योग्य रणनीती तयार करण्यास आणि अंमलात आणण्यास सक्षम करणे जेणेकरून शासन व्यवस्था अधिक चांगली आणि परिणामाभिमुख करता येईल. हे **सुशासन निर्देशांकाचे** प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

भारतातील सुशासनाच्या मार्गातील आव्हाने

i. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

'असोसिएशन ऑफ डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स' (ADR) च्या अहवालानुसार, २०१९ मध्ये स्थापन झालेल्या लोकसभेच्या एकूण खासदारांपैकी ४३% खासदारांवर गुन्हेगारी खटले आहेत. २०१४ च्या तुलनेत त्यात २६% वाढ झाली आहे. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आणि राजकारणी, नागरी सेवक आणि व्यापारी घराणे यांच्या संगनमताने सार्वजनिक धोरण आणि प्रशासनावर वाईट परिणाम होतो. लोकांमध्ये राजकीय वर्गाबद्दलचा आदर सतत कमी होत असला तरी, त्यामुळे गंभीर आणि जघन्य गुन्हे आणि भ्रष्टाचाराशी संबंधित गुन्हेगारी आरोप प्रलंबित असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला अपात्र ठरवण्यासाठी लोकप्रतिनिधी कायदा, १९५१ च्या कलम ८ मध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

ii. भ्रष्टाचार

राज्य व प्रशासकीय कारभाराचा दर्जा सुधारण्यात भ्रष्टाचार हा मोठा अडथळा आहे. ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलने जारी केलेल्या करप्शन परसेप्शन इंडेक्स-२०१९ नुसार भारताची क्रमवारी ७८ वरून ८० वर घसरली आहे.

iii. लिंगभेद

स्वामी विवेकानंदांच्या मते, "स्त्रियांची स्थिती सुधारल्याशिवाय जगाच्या कल्याणाचा विचार करणे अशक्य आहे. ज्याप्रमाणे पक्ष्याला फक्त एका पंखावर उडणे अशक्य आहे. एखाद्या राष्ट्राच्या स्थितीचे मूल्यांकन करण्याचा एक मार्ग म्हणजे तेथील महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे. एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५०% महिला असल्याने, सरकारी संस्था आणि इतर संबंधित क्षेत्रांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात वाढले पाहिजे. म्हणजेच सुशासन सुनिश्चित करण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण आवश्यक आहे.

iv. हिंसाचाराच्या वाढत्या घटना

बळाचा बेकायदेशीर वापर ही कायदा आणि सुव्यवस्थेची समस्या मानली जाते, परंतु सुशासनाच्या तत्त्वांच्या दृष्टिकोनातून असे दिसते की शांतता आणि सुव्यवस्था ही विकासाची पहिली पायरी आहे.

v. न्यायास विलंब

वेळेवर न्याय मिळणे हा नागरिकाचा हक्क आहे, परंतु अशा अनेक कारणांमुळे सर्वसामान्यांना वेळेवर न्याय मिळत नाही.

vi. प्रशासकीय व्यवस्थेचे केंद्रीकरण

महात्मा गांधींच्या मते, जेव्हा पंचायत राज स्थापन होईल, तेव्हा जनमत अशा अनेक गोष्टी करेल, जिथे हिंसेला थारा नसेल.

पंचायती राज संस्था (PRI) ही भारतातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे. स्थानिक स्वराज्य म्हणजे स्थानिक लोकांकडून निवडून आलेल्या संस्थांमार्फत स्थानिक कारभाराचे व्यवस्थापन. परंतु सध्या ही प्रक्रिया पुरेशा निधीच्या वाटपामुळे सुशासनाच्या मार्गात अडथळा ठरत आहे.

vii. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांचे सीमांकन

विकासाच्या प्रक्रियेत, उपेक्षित समाजातील सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अनेक घटनात्मक तरतुदी आहेत परंतु प्रत्यक्षात ते शिक्षण, आर्थिक इ. अनेक क्षेत्रांमध्ये अजूनही मागे आहेत.

निष्कर्ष

प्रभावी शासन प्रणाली आणि सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी अखंडता आवश्यक आहे. शासन आणि सचोटीचा तात्विक आधार: भगवद्गीता, अर्थशास्त्र, कन्फ्युशियस, प्लेटो, मिल इत्यादी पौर्वात्य आणि पाश्चात्य देशांतील साहित्याने शासनाच्या नैतिक संकल्पना दिल्या आहेत. प्रशासक हे राज्याचे प्रशासकीय पालक आहेत, त्यामुळे त्यांनी लोकांच्या विश्वाचा आदर केला पाहिजे. शासनात सचोटीचे उद्दिष्ट: प्रशासनात जबाबदारीची खात्री करणे. सार्वजनिक सेवेत सचोटी राखणे. प्रक्रियेचे पालन सुनिश्चित करणे. सरकारी प्रक्रियेवर लोकांचा विश्वास कायम ठेवणे. गैरव्यवहार, फसवणूक आणि भ्रष्टाचाराची शक्यता टाळणे. यावर लक्ष केन्द्रित करणे आजही काळाची गरज आहे. सध्या लोकशाही व्यवस्थेवर आधारित राज्ये प्रशासकीय आणि राजकीय कामांव्यतिरिक्त लोककल्याणाची कामेही करतात. ज्यामध्ये सुशासन या संकल्पनेला विशेष महत्त्व आहे. भारतातही लोककल्याण अंतर्गत, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय देण्याबरोबरच जनतेला इतर अनेक महत्त्वाच्या सुविधा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातील एक म्हणजे सुशासन. भारतात सुशासन साधण्याच्या शक्यताही अधिक चांगल्या आहेत. पण आव्हानेही तितक्याच संख्येने आहेत. सुशासनामुळे देशात पोलीस राज ही संकल्पना मागे पडून, पारदर्शकता, सामाजिक न्याय, उत्तरदायित्व, भ्रष्टाचार रोखणे इत्यादीसाठी जबाबदार सरकार या कल्पनेकडे देश पावले टाकत आहे.

शिफारशी

1. विकासाचा लाभ अंतिम घटकातील व्यक्तीपर्यंत पोहोचायला हवा. अनावश्यक योजनांवर पैसा खर्च केला जाऊ नये. उत्तरदायित्व ठरवताना जनतेच्या धनाचा सदुपयोग होण्याचे लक्ष्य ठरविले जावे. जनतेच्या पैशाचा वापर योग्य सेवा आणि स्थायी संपत्तीच्या निर्मितीसाठी केला जावा. विशेषत: गरिबांच्या गरजा लक्षात घेत योजनांची अंमलबजावणी केली जावी. सातत्यपूर्ण संपर्क हे सुशानाचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. सरकारने जनतेशी संपर्क करून विचारांची आदानप्रदान करणारी दळणवळण व्यवस्था निर्माण करायला हवी.

2. सुशासनातील सर्वात मोठा अडसर अधिकारांचे केंद्रीकरण किंवा अतिकेंद्रीकरण हे आहे. नोकरशाहीतील विविध स्तरांवर सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणार नाही तोपर्यंत लालफितशाही कायम राहील. राजकारणाचे शुद्धीकरण आणि सुशासन हे परस्परांना पूरक आहे. जनतेने चारित्र्य, क्षमता, योग्यता आणि आचरणाच्या आधारावर उमेदवारांना मते द्यायला हवी.

3. स्थानिक पातळीवर शासन मजबूत बनविण्यासाठी पारदर्शकता कायदा आवश्यक आहे. संविधानातील कलम ७३ आणि ७४ मधील सुधारणांना तळागाळातील स्तरावर प्रभावीपणे लागू करावे लागेल. पंचायत आणि स्थानिक नागरी संस्थांना पुरेसा निधी आणि अधिकार द्यावे लागतील. विकास आणि सुशासन हातात हात घालून चालतात. शेवटी आपल्याला लोकांचे राज्य स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवे. जेथे भय, भूक, भेदभाव, भ्रष्टाचार आणि अत्याचाराला कोणतेही स्थान असणार नाही.

4. राज्यकारभाराचे प्रभावी कामकाज देशाप्रती नागरिकाशी संबंधित आहे. राज्याकडून पुरविल्या जाणाऱ्या चांगल्या सेवांचा खर्च उचलण्यास नागरिक तयार असतात, पण त्यासाठी पक्षपात आणि पूर्वग्रहांपासून मुक्त अशी पारदर्शक, उत्तरदायी आणि बौद्धिक शासन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. देशात सुशासन पुनर्संचयित करण्यासाठी, 'अंत्योदय' या गांधीवादी तत्त्वाला प्राधान्य देण्यासाठी आपल्या राष्ट्रीय धोरणात सुधारणा करण्याची गरज आहे. भारताने प्रशासनात अखंडतेची संकल्पना विकसित करण्यावरही लक्ष केंद्रित केले पाहिजे जेणेकरून प्रशासन अधिक नैतिक बनवता येईल. सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देणाऱ्या 'सबका साथ, सबका विकास म्हणून चालत नाही तर त्यासाठी सबका विश्वास' या आदर्शावर सरकारने काम करत राहिले पाहिजे.

संदर्भ सूची

१. एम. व्यंकय्या नायडू, (२०१७) सुशासन आणि सुधारणांना हवा मानवी चेहरा लोकमत न्यूज नेटवर्क, प्रकाशित २५, डिसेंबर २०१७ https://www.lokmat.com/national/human-face-air-good-governance-and-reforms/

२. लक्ष्मी कुमारी (२०१८) भारत में सुशासन और चुनौतियाँ, *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education, Multidisciplinary Academic Research* Vol. 15, Issue No.12, Pp 392-395

३. levi,David (Ed).,*The Oxford Handbook of Governance*, Oxford,2012

४. Rao, N. Bhaskara, (2013).Good Governance: Delivering Corruption- free Public Services,New Delhi, Sage Publications.

५. Jarosz, Adam (2014).Good Governance and Civil Society: Selected Issues on the Relations Between State, Economy and Society,Newcastle,Cambridge Scholars Publishing.

६. Jayaram, N. (2005). On Civil Society, Issues and Perspectives, New Delhi ,Sage Publications.

७. Meraj, Qazi. (2020). Role of Civil Society in Promoting Good Governance and Challenges Faced By Civil Society in India. 40. 3169-3177.

८. Raza Khan (2018) Civil society and good governance *Published in The Express Tribune, February 18th, 2018.*

९. Malena, C. (2010). Good Governance and Civil Society. In: Anheier, H.K., Toepler, S. (eds) International Encyclopedia of Civil Society. Springer, New York, NY.

ओले मूळ भेदी: ग्रामीण साहित्य चळवळीस दिशा देणारी कादंबरी

प्रा. डॉ. व्यंकटी पावडे

मराठी विभागप्रमुख, के.आर. एम. महिला वरिष्ठ महाविद्यालय, नांदेड

शेती, शेतकरी आणि गावगाडा हा विषय मराठी ग्रामीण साहित्याला नवीन असा नाही. साठोत्तरी मराठी साहित्यातील प्रवाहामध्ये जी अनेक स्थित्यंतरे झाली. त्यातील मराठी ग्रामीण साहित्य लक्षात घेता मागील आठ दशकांपासून ग्रामीण जीवनातील पेचप्रसंग मराठी ग्रामीण साहित्यिकांनी आपल्या कथा, कविता, कादंबऱ्यांमधून वास्तवपणे मांडले आहे. कोरडवाहू शेती, शेतीमालाला नसणारा हमीभाव, दुष्काळ,महापूर, शेतकरी आत्महत्या, पिढ्यापिढ्यापासून पारंपरिक पद्धतीने शेती करणारा शेतकरी त्याचा दारिद्र्याशी असलेला संघर्ष, कृषीप्रधान असणाऱ्या देशातील कृषी धोरणातील अनिश्चितता या सर्व बाबींचा वेध आजवरच्या मराठी साहित्यिकांनी घेतलेलाआहे. त्यामुळे शेती, शेतकरी आणि कृषी जीवनातील विविध समस्यांचा शोध या लेखकांनी आपल्या लेखणीद्वारे उजागर केलेला दिसून येतो.

या डिजिटल इंडियात आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात शेती, शेतकरी यांना कोणीही वाली नाही. भारताच्या स्वातंत्र्यापासून कित्येक पक्ष आले, सरकारे बदलली परंतु कुणीही शेतकऱ्याच्या मालाला हमीभाव देऊ शकले नाही. इथला कोट्यावधी शेतकरी वर्ग त्यांच्या आस्थेचा विषय होऊ शकले नाहीत; म्हणून या कृषीप्रधान देशातला शेतकरी दिवसेंदिवस कुपोषित बालकासारखा खंगत चालला आहे. जाणीवपूर्वक या वर्गाकडे कोणीही लक्ष देत नाही. या देशातील दारिद्र्यात जगणारा शेतकरी हा असंघटित आहे.त्याच्या अज्ञानीपणाचा फायदा घेऊन, निवडणुकांच्या काळात या देशातील लोकप्रतिनिधींनी त्यांना खोट्या आश्वासनांची खैरात वाटली. भोळा भाबडा अज्ञानी शेतकरी त्या आश्वासनांना वचननामे यांना भुलून त्यांचा बळी झाला परंतु त्यांच्या समस्यांची उकल स्वातंत्र्याच्या पंच्याहत्तर वर्षानंतरही झाली नाही हे वास्तव सत्य आहे. आपल्या जाहीरनाम्यातून खोट्या आश्वासनांची पेरणी करून अनेक पक्ष मोठे पक्षांचे नेते गलेलठ्ठ झाले, पक्ष कार्यकर्ते श्रीमंत झाले; पण या देशातील करोडो शेतकरी पिढ्यानपिढ्यापासून दारिद्र्याच्या खाईतच खितपत पडला आहे. खरंतर बहुसंख्येने असलेल्या या वर्गाला पारंपारिक पद्धतीने शेती करणे सोडावे लागेल. बाजारात जे विकेल तेच आपल्या शेतीत त्याला पिकवावे लागेल. ज्याला हे जमेल तोच काळाच्या प्रवाहात टीकेल नाही तर येणाऱ्या काळात आत्महत्येशिवाय पर्याय राहणार नाही. हे वास्तव सत्य काही ग्रामीण साहित्यिक गंभीरपणाने आपल्या साहित्यात मांडत आहेत. मराठवाड्यातील ग्रामीण लेखक जगदीश कदम हे त्यापैकी एक आहेत.

निरुत्तरित झालेल्या समाजाला आपल्या साहित्यातून जगण्यासाठी नवे बळ प्राप्त करून देणे हे साहित्यिकांचे काम असते. खरंतर त्याच्या साहित्याची धारणा सुद्धा तशीच असावी लागते. समाजाला योग्य दिशा देणे हे साहित्याचे प्रयोजन असते. लेखक जगदीश कदम हे समाजाला दिशा देणारे एक महत्त्वाचे साहित्यिक आहेत. मुडदे, आखर, मुक्कामाला फुटले पाय हे कथासंग्रह. रास आणि गोंडर, झाडमाती, नामदेव शेतकरी, गाव हाकेच्या अंतरावर इत्यादी कवितासंग्रह. बुडत्याचे पाय खोलात, वडगाव लाईव्ह ही नाटके. गांधी समजून घेताना, सहयात्री हे लेखसंग्रह. साहित्य: आकलन आणि आस्वाद हा समीक्षा ग्रंथ. गाडा आणि ओले मूळ भेदी

या कादंबऱ्या आणि महाराष्ट्रातील व इतर राज्यातील काही नामवंत पुरस्कार त्यांच्या नावावर कोरलेले आहेत. ग्रंथ निर्मितीचा ऐवज जसा मोठा तसे निखळ माणूस म्हणून त्यांचे मोठेपण निराळे आहे.

'ओले मूळ भेदी' ही नव्या आणि जुन्या पिढीतील संघर्षावर आधारित असणारी जगदीश कदम यांची कादंबरी आहे. मराठी ग्रामीण शेतकरी जीवनातील एका नव्या विषयाला वाचा फोडणारी ही कादंबरी, ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह गतिमान करणारी आहे. ग्रामीण साहित्य चळवळीने शेतकरी दुःखाच्या खुंट्याभोवती न फिरता शेतकऱ्याच्या मूळ प्रश्नांना समजून घेऊन त्यांच्या समस्येमागील कारणे शोधायला हवीत हा नवा संदेश या कादंबरी निमित्ताने लेखकाने दिला आहे.एकशे बारा पृष्ठांची ही कादंबरी संस्कृती प्रकाशन, पुणे यांनी काही प्रकाशित केली आहे. लेखक प्रदीप पाटील यांचा मलपृष्ठावरील पाठराखण आणि सृजनशील मुखपृष्ठकार संतोष घोंगडे यांचे बोलके मुखपृष्ठ कादंबरीच्या विषयाला न्याय देणारे आहे.

एका खेडेगावातील शेतकऱ्यांच्या पोटी जन्म झालेला उच्च शिक्षित रमेश नावाचा तरुण हा या कादंबरीचा नायक आहे. पारंपरिक पद्धतीने कोरडवाहू शेती करणारा धोंडीबा आणि राबं राबं राबणारी बायजा हे अडाणी आई वडील या कादंबरीमध्ये येतात. अस्मानी, सुलतानी संकटातून झोडपत जाणारा शेतकरी. शेतमालाला हमीभाव नसल्यामुळे अनेक पिढ्यांपासून कसा दारिद्र्याच्या खाईत लोटला जातो हे वास्तव लेखक जगदीश कदम यांनी नेमकेपणाने हेरले आहे. वर्षानुवर्ष आपल्या देहाचे चिपाड होईपर्यंत कष्ट वेचणारा हा वर्ग करोडोंच्या संख्येने आजही आपल्या कृषीप्रधान देशात आहे.आज ना उद्या या अंधारातून निश्चित प्रकाशवाट मिळेल या भाबड्या आशेवर तो जगत आहे. दारिद्र्याच्या काळोखात किती दिवस चाचपडत आयुष्य जगायचे. का…? म्हणून हा कायम तोट्यातला व्यवसाय करायचा. शेतीतून बाहेर पडायला हवे, शेती सोडून उद्योग व्यवसाय करायला पाहिजे. हा खरा सवाल आता या डिजिटल इंडियात शिकलेली शेतकऱ्याची दुसरी पिढी विचारत आहे. प्रत्येक गावातील शेतकरी घरातील हे वास्तव लेखकाने 'ओले मूळ भेदी ' या कादंबरीच्यानिमित्ताने व्यक्त केले आहे. म्हणून ही कादंबरी पारंपारिक विषयाला धरून असणाऱ्या ग्रामीण साहित्य चळवळीला वळसा घालून पुढे निघणारी आणि ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारी आहे.

रमेश आणि धोंडीबा या कादंबरीतील मुख्य व्यक्तिरेखा आहेत. धोंडीबा हा पारंपरिक पद्धतीने विचार करणारा, शेतीवर जीवापाड प्रेम करणारा, दैवत मानणारा असा आहे. त्याचा जीव शेत शिवारात तेथील गुराढोरामध्ये गुंतलेला आहे. भोळा भाबडा धोंडीबा शेतीत रमणारा दारिद्र्यात जीवन व्यतीत करणारा आहे. त्याचा मुलगा रमेश हा दुसऱ्या पिढीतील उच्च विद्याविभूषित आहे. शेतीवर त्याची श्रद्धा आहे परंतु बदलत्या जीवनमानात शेतीवर कायम विसंबून राहणे म्हणजे आपले आयुष्य धोक्यात घालणे आहे. भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करून शेतीवर उदरनिर्वाह करणं अशक्य आहे. हे त्याने अनुभवले आहे. कोरडवाहू शेतकऱ्याच जिण म्हणजे प्रत्येक क्षणाक्षणाला मरण असतं. हे मरण भोगण्यापेक्षा वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध का होईना एक दोन एकर शेती विकू आणि व्यवसाय करू यावर तो ठाम आहे त्यामुळे बापलेकात दररोज भांडण होतं. या दोघांच्या भांडणात निरक्षर आणि समंजस असणारी आई बायजा आणि भोळीभाबडी पारंपारिक विचारांना चिकटून असणारी आजी सखुबाई ह्या सासू सुना नाहक पिचल्या जातात. हे अनेक प्रसंगातून लेखक जगदीश कदम यांनी नेमकेपणाने मांडले आहे.

'ओले मूळ भेदी' या कादंबरीच्या निमित्ताने लेखकाने ग्रामीण शेतकरी जीवनातील नव्या प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. " मला माझ्या वाट्याची जमीन द्या. मला माझ्या मार्गाने जाऊ द्या. शेंबडात माशी अडकल्यावानी

माझी अवस्था झाली. तुमच्या हेकेखोरपणामुळ मला कुठलाही निर्णय घेता येत नाही. तुम्ही तुमच्या पद्धतीने शेती करता. तुमच्या हिशेबानं जीवन जगता. तुमचा हिशेब तुम्हाला जागेवरून हलू देत नाही. वाडवडिलांनी कमावून ठेवलेल्या जमिनीच्या तुकड्यात मुंडक खूपसून तुम्ही आयुष्य घालवता. ते मला जमणार नाही. त्यासाठी मी शिक्षण घेतलं नाही…." असं जेव्हा रमेश आपल्या बापाला धोंडीबास शेती विकू द्या म्हणून भांडतो. तेव्हा शेती न विकू देणारा बाप आणि शेती विकण्यासाठी ठाम असणारा मूलगा यामध्ये संघर्षाची ठिणगी उडायला लागते. शेवटी मुलाचा विजय होतो व शेती विकून आलेल्या पैशातून गाव सोडून शहरात स्वतःचा व्यवसाय उभा करतो आणि उद्योजक म्हणून गावात येतो तेव्हा लग्नासाठी मुलगी न देणारा सुधाकर मामा मुलगी द्यायला तयार होतो. ही बदलत्या काळाची अवस्था नव्या विषयातून लेखकाने मांडली आहे.

शेती विकू द्या..? म्हणून आपल्या शेतकरी बापाला भांडणारा हा नायक मराठी ग्रामीण साहित्याचे चळवळीला नवा आहे यापूर्वीच्या साहित्यात अस धाडस फारसा कोणी केला नाही. या कादंबरीतील हा व्यवस्थेच्या विरोधात बंड करणारा रमेश नावाचा नायक वाचून सुरुवातीला मी अस्वस्थ झालो होतो. कारण असा विषय साहित्य जगतात पचणार नाही. गावाखेड्यात बाई, बाटली, जुगार, रात्रीच्या अंधारात चाललेल्या संगीत मैफिली यासाठी शेती विकून कंगाल झालेले अनेक नायक मी यापूर्वीच्या मराठी ग्रामीण साहित्यात खूप प्रमाणात वाचले आहेत; पण लेखक जगदीश कदम यांनी दाखवलेले हे धाडस नव्या विषयाला जन्म देणारे आहे. गावा खेड्यातील शेतकरी पुत्राच्या मनातील खंत यानिमित्ताने बाहेर पडली आहे. खरंतर या कादंबरीच्या निमित्ताने आपल्या राज्यातील लाखो तरुणांच्या मनातील टाहो लेखकाने फोडला आहे. मराठवाडी हदगाव परिसरातील बोली भाषा, ग्रामीण परिसरातील शब्द,भाषिक संवाद, म्हणी, वाक्प्रचार या भाषिक वैशिष्ट्याने ही कादंबरी सजलेली आहे. जमाना, गाफील, मनसुबा, नड, भोकाड, मावेनाशी, फटफटी असे मराठवाड्यातील बोलीभाषेत वापरले जाणारे असंख्य शब्द येतात. या परिसरातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक अंगांना स्पर्श करते. आबासाहेब हा मतलबी आमदार येतो. शकुराव हा कष्टाळू आणि सुधाकर हा राजकारणाने वेडा झालेला मतलबी मामा येतो. आठवले गुरुजी, नागू कांबळे, तुकाराम गोसावी, पंजी मारवाडी, अब्दुल टेलर, अशोक, काळू भोयर, मोतीराम सरपंच, उमाजी काळू, अवधूत मस्के, महादू सुतार ही वेगवेगळ्या जाती-धर्मातील प्रसंगनुरूप वेगवेगळ्या वृत्ती प्रवृत्तीची माणसे येतात. त्यामुळे एक संघर्षमय वातावरण निर्माण करण्यात ही कादंबरी यशस्वी झाली आहे.

ओले मूळ भेदी या कादंबरीच्या निमित्ताने ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्याच्या वाट्याला आलेले भोग लेखकाने उजागर केले आहेत. बदलत्या वर्तमानाशी सुसंगत राहून विचार करणारा, शेतकऱ्याच्या पोटी जन्म घेतलेला रमेश हा एकटा नाही. असे असंख्य रमेश आपल्या देशातील खेड्यापाड्यात आहेत ज्यांची करून कहाणी वेगवेगळ्या कादंबरीचा विषय होऊ शकते. मराठी ग्रामीण साहित्य चळवळीने या विषयाकडे नव्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे. खरंतर या कादंबरीने शेतकऱ्याच्या जीवनातील केवळ प्रश्न मांडले नाहीत तर इथल्या व्यवस्थेने या देशातील शेतकऱ्याला कोणत्या स्तराचे जीवन जगण्यासाठी भाग पाडले आहे हे अधोरेखित केले आहे; म्हणून ही कादंबरी जुन्या खेड्यातील नव्या प्रश्नांचा वेध घेणारी आहे. जुन्या पद्धतीने विचार करणाऱ्या आणि तेच तेच विषय चघळत बसणाऱ्या ग्रामीण साहित्य चळवळीला नवा विषय बहाल करते.म्हणून ही कादंबरी ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या परंपरेत मैलाचा दगड ठरते. मागील तीन दशकांपासून लिहिल्या जाणाऱ्या ग्रामीण साहित्यात तोच तो पणा येतो आहे का..? असा जेव्हा शिक्का मारला जातो तेव्हा आता ग्रामीण साहित्य नव्या विषयाला वाचा फोडते आहे याचे उत्तर या कादंबरीत सापडते. ग्रामीण जीवनातील प्रश्न,समस्या बदलत आहेत या बदलत्या समस्यांचा वेध लेखक जगदीश कदम यांनी घेतलेला स्पष्टपणे जाणवतो म्हणून ही

कादंबरी ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या रुळलेल्या वाटेने न जाता नवी वाट रुंद करणारी नवे विषय कवीत घेणारी अशी आहे.

मराठी ग्रामीण साहित्य चळवळीला दिशा देणारी ही कादंबरी शेतकऱ्यांच्या दोन पिढ्यातील संघर्षाचे दार ठोठावणारी आहे. निश्चितच वाचक, लेखक, समीक्षक आणि रसिक या कादंबरीचे स्वागत करतील ही आशा आहे.

संदर्भ:

1. डॉ.जगदीश कदम, ओले मूळ भेदी,संस्कृती प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती एप्रिल 2022, पृष्ठ 112, मूल्य 160

यालाच म्हणतात प्रेरणा..!!

शंकर देवराव लेकुळे
प्राथमिक शिक्षक, मायक्रोसोफ्ट इनोव्हेटिव्ह एज्युकेटर एक्सपर्ट 2022-23 जिल्हा परिषद केंद्रीय प्राथमिक शाळा
कोंढुर, ता. कळमनुरी जि.हिंगोली

जिल्हा परिषद केंद्रीय प्राथ शाळा कोंढुर ही ग्रामीण भागातील कयाधू नदीच्या काठावर वसलेली शाळा आहे शाळेची विद्यार्थी संख्या जेमतेम 184 असून शाळेत 7 शिक्षक शाळेमध्ये कार्यरत आहेत. शाळेला गावाचा खूप मोठा आधार असल्याने शाळा प्रगतीपथावर आहे शाळेची टोलेजंग एक मजली इमारत, त्यावर किल्ल्याचे दर्शनी रूप शाळेत सर्व प्रकारच्या सुविधा, शाळेतील सर्वच शिक्षक उपक्रमशील असून ते राबवत असलेले उपक्रम यामुळेच जिल्ह्यातच नव्हे तर राज्यभरात या शाळेचे नाव झालेले आहे, म्हणूनच गावाला शाळेचा अभिमान आहे.

गेल्या चार ते पाच वर्षापासून शाळेत वेगवेगळ्या स्वरूपाचे तंत्रज्ञानावर आधारित प्रयोग चालू असून भविष्यात अशा प्रयोगाची नितांत गरज आहे पण अशा राष्ट्रीय स्वरूपाच्या उपक्रमांचे महत्त्व न जाणल्यानेच त्याचा जसा ऊहापोह व्हायला पाहिजे होता तसा झाला नाही त्यामुळेच खूप मेहनत घेऊनही असे प्रयोग राज्यस्तरावर न गेल्याने शालेय उपक्रमात जसा उत्साह पाहिजे होता तसा उत्साह राहिला नव्हता. अशाच परिस्थितीत शाळेत जे काही उपक्रम राबवत गेलो त्या उपक्रमापैकीच एक कोंढुर अस्ट्रोनॉमी क्लब अंतर्गत गेल्या वर्षी कोरोना-19 च्या काळात इसरोद्वारा स्पेस किड्स इंडिया आणि नीती आयोगाच्या मदतीनेयू ने चे ध्येय प्रत्येक महिला उपग्रहात दिसली पाहिजे तसेच पंत प्रधानांचे ब्रीद वाक्य बेटी पढाओ बेटी बचाओ स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव अशा त्रिवेणी संगमानिमित्त एक आजादीसॅट नावाचा उपग्रह निर्मितीचे काम हाती घेतले होते हा राष्ट्रीय उपक्रम होता. त्यात आमच्या जिल्हा परिषद शाळेतील विद्यार्थ्यांनी कोरोनाच्या काळात सहभागीत झाल्या. आपल्या अंगी असलेल्या नारीशक्तीची उपयुक्तता त्यांनी पुन्हा एकदा सिद्ध केली. संपूर्ण भारत देशातून 75 शाळा 750 मुली त्या सहभागी झाल्या होत्या. आपल्या शिक्षकांच्या मदतीने मेहनत करून त्यांनी पेलोड किट वर प्रोग्रामिंग करून त्यांनी तयार केलेल्या 75 पेलोड किट पासून तो उपग्रह तयार केला गेला होता. त्यात महाराष्ट्र राज्यातून एकमेव जिल्हा परिषदची आमचीच शाळा होती या उक्रमाची आमच्या शाळेवितरित अन्य कुणालाही भणकही नव्हती. या उपक्रमांतर्गत आम्हाला दोन शिक्षक व दहा मुलीना इसरो येथे जायचे होते. पण त्यासाठी दीड लाखापर्यंत येणारा खर्च, पालकांची संमती हे सगळं अशक्यच होतं. पण जुलै 29 जुलै रोजी आमचे शिक्षण विस्तार अधिकारी श्री गंगाधर बिरमवार साहेब यांच्यासोबत त्या विषयावर वार्तालाप केला. त्यांनी या गोष्टीला मनाशी धरत गटशिक्षण अधिकारी साहेबांच्या मदतीने शिक्षणाधिकारी साहेब यांच्या कानावर ही गोष्ट टाकली. शिक्षणाधिकारी साहेब यांनी आमच्या जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी श्री जितेंद्र साहेब, श्री संजय दैने मुख्य कार्यकारी अधिकारी हिंगोली यांना या उपक्रमाची कल्पना दिल्याने त्या सर्वांनी या उपक्रमाचे महत्व जाणत तोंडभरून प्रसंशा केली असून ते लवकरच सत्कार करण्यास येतील असे शिक्षण अधिकारी साहेबांनी फोन करून कळवले आणि अखेर तो दिवस उजाडलाच ३० जुलै 2022 रोजी सकाळी ठीक अकरा वाजता जिल्हा परिषदचा सर्व ताफा पडत्या पावसात, अतिशय खराब रस्त्याने आमच्या शाळेत आला गावच्या मुलांचे व शिक्षकांचा सत्कार करत हे कार्य लहान नसून राष्ट्रीय कार्य आहे असे ते त्यांच्या

भाषणातून बोलले. हा सण क्षण आमच्या शाळेसाठी, गावासाठी सुवर्णाक्षरात कोरण्यासारखा ठरला आणि पालकांनाही यांचे महत्त्व समजले आणि लगेच सर्व दहा मुलींच्या पालकांनी सहमती देत मुलींना यासाठी लागणारा खर्च लोकसहभागातून जमा करून देण्याचे कबूल केले आणि आमचा इसरो दौरा यशस्वी झाला.

एका ग्रामीण भागातील मुलींनी राष्ट्रीय कार्यात योगदान दिल्याने देशपातळीवर नाव झाले जर जिल्हा परिषदेचा ताफा सन्मा. जिल्हाधिकारी, मुख्य कार्यकारी अधिकारी ,शिक्षणाधिकारी, उपशिक्षणाधिकारी, गटविकासअधिकारी, गटशिक्षणाधिकारी आणि केंद्रप्रमुख आले नसते तर हा उपक्रम यशस्वी झालाच नसता आणि गावांपूरताच मर्यादित राहिला असता. हे कार्य ग्रामीण भागातील अन्य मुलींना प्रेरणादायी ठरले म्हणूनच म्हणत आहे यालाच म्हणतात प्रेरणा यामुळे आमचे गाव आमचे काम गाव पातळीवरन राहता आता घोड्याच्या गतीने पळत आहे अधिकारी असावेत तर असेच

"शेतक–यांचा प्रश्न व सरकारची भूमिका: विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य"

संशोधक

पूनम बाबूराव काशीद

प्रस्तावना:-

भारताला कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखले जाते. कारण शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे व अप्रत्यक्षरीत्या शेती व शेतीवर आधारित व्यवसायावर अवलंबून आहेत. आर्थिक महासत्ता बनण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी व्यवसायाबरोबरच औद्योगिकीकरणाचा पुरस्कार केला आणि नवनवीन यंत्र सामग्रीच्या माध्यमातून देशाचा विकास केला.

आज भारताची औद्योगिक क्रांती वेगाने झाली असली तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान वरचढ उत्पन्नातून अर्थव्यवस्थेतील इतर क्षेत्राचा विकास होतो आणि त्यातून आर्थिक विकासाचा दर उंचावतो. परंतु शेतीविषयक शासकीय योजनांचा व हमीभावाचा अभाव असल्याकारणाने शेतक–यांवर आत्महत्या करण्याची वेळ येत आहे. देशाचा अन्नपुरवठादार म्हणून ओळखल्या जाणा–या शेतक–यांच्या वाढत्या आत्महत्या हा समाज, शासन व राज्यकर्त्यांमोर गंभीर स्वरूपाचा प्रश्न आहे. राष्ट्रीय गुन्हे नियंत्रण ब्युरो (NCRB) यांनी 2016 मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतात 11370 शेतकरी व शेतमजुरांनी आत्महत्या केल्या आहेत. यामध्ये सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्या महाराष्ट्रामध्ये (3661), तर त्या खालोखाल (2079) कर्नाटक राज्यात शेतकरी आत्महत्या झाल्या आहेत. यावरून शेतकरी आत्महत्या ह्या समस्येचे स्वरूप ज्वलंत असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाचा उद्देश:-

1) महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या या समस्येचा अभ्यास करणे.
2) महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्येची कारणे शोधणे.
3) महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व:-

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. जगाचा पोशिंदा असलेला शेतकरी वर्ग नापिकीमुळे आत्महत्येकडे वळला आहे. शेतकरी आत्महत्या ही चिंतनीय बाब बनली आहे. म्हणून शेतक–यांच्या आत्महत्या ही चिंतनीय बाब बनली आहे. म्हणून शेतक–यांच्या आत्महत्येची कारणे व सरकारी धोरणे अभ्यासण्यासाठी हा विषय निवडलेला आहे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून, त्यामध्ये संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्र, मासिके, इंटरनेट इ. साधनाचा उपयोग घेतला आहे.

भारतातील शेतक–यांची स्थिती:-

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखल्या जात असला तरी भारतीय शेती ही पूर्णत: निसर्गावर अवलंबून असल्याने व जमिनीचे असमान विभाजन, अनिश्चित पर्जन्यमान, दर्जेदार बी-बियाणे, कीटकनाशके व खते यांचा अभाव तसेच दुबार पेरणीचे संकट इ. कारणांमुळे उत्पादनात घट होवून बहुसंख्य शेतकरी गरिबीतच जगत आहेत. हमीभावाचा अभाव, कृषी उद्योगाला वित्तपुरवठा करणा–या साधनांचा अभाव, शेतमाल विक्रीची चुकीचा पद्धत या कारणांमुळे भारतातील शेती व शेतक–यांची अत्यंत वाईट व अस्थिर परिस्थिती निर्माण झाली आहे. याच्या परिणामातून शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. हे आत्महत्याचे प्रमाण पुढील तक्त्यात दिसून येते.

महाराष्ट्रातील शेतक—यांच्या आत्महत्या (2007 ते 2018)

वर्ष	संख्या	वर्ष	संख्या
2007	4,238	2008	3,802
2009	2,872	2010	3,141
2011	3,337	2012	3,786
2013	3,146	2014	4,004
2015	3,263	2016	3,063
2017	2,971	2018	2,761

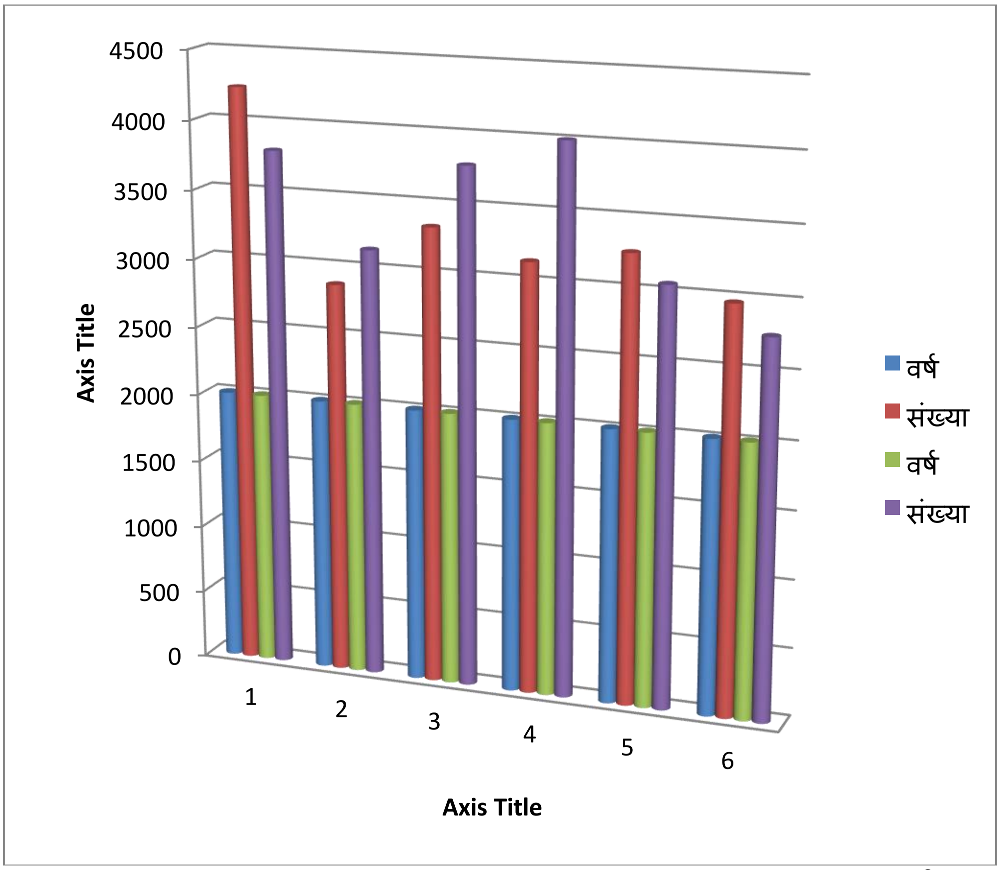

उपरोक्त तक्त्यावरून आपणास असे दिसून येते की, 2015 ते 2018 या तीन वर्षांच्या कालावधीमध्ये राज्यातील तब्बल 12 हजार 58 शेतक—यांनी आत्महत्या करत मरणाला कवटाळले आहे. सन 2018 मध्ये 2 हजार 761 शेतकरी आत्महत्यांची नोंद आहे. यामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील 40 शेतक—यांचा समावेश आहे. ही

माहिती राज्य सरकारच्या मदत व पुनर्वसन विभागाच्या अहवालातून समोर आली आहे. नापिकी, कर्ज, शेतमालाला कमी भाव या प्रमुख कारणांमुळे शेतकरी हतबल होऊन आत्महत्येचे टोकाचे पाऊल उचलत आहेत. याच कारणामुळे 2008 ते 2014 या पाच वर्षांच्या कालावधीमध्ये 9 हजार 599 शेतक–यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.

सरकार शेतक–यांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी व त्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी विविध प्रकारच्या योजना राबवित आहे त्या काही ठळक बाबी खालील प्रमाणे.

छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना:

नैसर्गिक आपत्तीमुळे कर्जाची परतफेड करू न शकणा–या शेतक–यांचे पीककर्ज, कृषी कर्ज माफ करण्यासाठी ही योजना राज्य शासनाने जून 2017 मध्ये सुरू केली आहे.

संत शिरोमणी श्री सावता माळी शेतकरी आठवडे बाजार अभियान:-

राज्य शासनाने शेतक–यांच्या शेतमालाचे काढणीपचात होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी शेतकरी ते ग्राहक थेट शेतमालाच्या विक्रीसाठी ऑगस्ट 2016 पासून हे अभियान सुरू केले आहे. शासनाचे विविध विभाग, नगरपालिका, महानगरपालिका यांना शेतकरी आठवडे बाजारासाठी जागा उपलब्ध करून देण्याबाबत आदेश देण्यात आले आहेत. शेतकरी गट, शेतक–यांना उत्पादक कंपन्या, ग्राहक सहकारी संस्था आणि उत्पादक सहकारी संस्था यांना बाजारात मुभा असून, ग्राहकांनाही ताजा, स्वच्छ, योग्य वजनाचा भाजीपाला वाजवीदरात उपलब्ध होत आहे. शेतक–यांनी थेट ग्राहकांना विनामध्यस्थ फळे आणि भाजीपाल्याची विक्री करणे अपेक्षित आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना:-

या योजनेंतर्गत अनुसूचित जाती व नवबौद्धमधील शेतक–यांना काही निकषानुसार अर्थसहाय्य देण्यात येते.

बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना:-

या योजनेंतर्गत अनुसूचित जातीमधील शेतक–यांना काही निकषांनुसार अर्थसहाय्य देण्यात येते.

जलयुक्त शिवार अभियान:-

सन 2019 पर्यंत पाणीटंचाईमुक्त राज्य या संकल्पनेनुसार पाण्याची टंचाई कायमची दूर करण्यासाठी राज्यात जलयुक्त शिवार अभियान डिसेंबर 2014 पासून राबविण्यात येत आहे. भूजल पातळी वाढविण्यासाठी सिंचन सुविधेच्या निर्मितीमध्ये “पावसाचे पाणी जमिनीत मुरविणे”असा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. दरवर्षी 5000 गावे व पाच वर्षांत 25000 गावे पाणी टंचाईमुक्त करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय कृषी बाजार:-

राष्ट्रीय कृषी बाजार (ई-नाम) हे देशभरात लागू असलेले इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल असून, त्याद्वारे शेतमालासाठी एकत्रित राष्ट्रीय बाजार उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने विद्यमान कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे संलग्नीकरण करण्यात येत आहे. यामुळे कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवा यासाठी शेतमालाची आवक व किंमती, व्यापार संधीस प्रतिसाद देण्याची तरतूद या बाबींचा समावेश आहे. या

पोर्टलद्वारा राज्यातील 30 कृषी उत्पन्न बाजार समित्या जोडण्यात आल्या असून डिसेंबर 2017 पर्यंत केंद्र शासनाकडून मंजुरी देण्यात आलेल्या 30 कृषी उत्पन्न बाजार समित्या जोडण्याचे काम प्रगतीत आहे.

प्रधानमंत्री पीकविमा योजना:-

2016 मध्ये सुरू करण्यात आली. त्याद्वारे पिकांची हानी झाल्यास पुरेशी विमा रक्कम मिळणे आणि शेतक–यांचे उत्पन्न स्थिर करणे हे उद्देश ठेवण्यात आले आहेत. शेतक–यांना आधुनिक कृषी पद्धत स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते. या योजनेमध्ये आतापर्यंत 366.64 लाख शेतक–यांना सामावून घेण्यात आले. एकूण 388.62 लाख हेक्टर क्षेत्राचा 141339 कोटी रुपयांचा विमा याद्वारे उतरविला गेला आहे. पीकविमा योजना या आधीच्या पीक योजनांची सर्वंकष आवृत्ती आहे.

प्रधानमंत्री कृषी विकास योजना:-

माती व पाण्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन कृषी उत्पादन वाढविण्याच्या उद्देशाने ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. यामध्ये सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन दिले जात असून, पन्नास शेतकरी एकत्रित शेती करू शकतात.

उपरोक्त प्रमाणे केंद्र व राज्य सरकारे शेतक–यांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी व त्यांना आर्थिक स्थैर्य येण्यासाठी विविध उपाययोजना करताना दिसून येत आहे. आणि या सर्व कृषी योजनांचा लाभ जास्तीत जास्त निम्नवर्गीय शेतक–यांना झाल्यास निश्चितच त्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाणे कमी होण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष:-

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशामध्ये शेतक–यांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी व त्यांची आर्थिक उन्नती साध्य करण्यासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकार विविध कृषी योजना राबवित आहे. त्याचबरोबर पायभूत सुविधांचा विकास करत आहे. तरी एकत्रितरीत्या विचार करता सरकारच्या सर्व योजना अंतिम शेतक–यांपर्यंत पोहचत नसल्यामुळे प्रत्येक दिवशी देशात वा राज्यात शेतकरी आत्महत्या होताना दिसून येत आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

1. Report on farmers suicides in Maharashtra 2006
2. Economics and political weekly, Dec. 8-14, 2007.
3. डॉ. देसाई, डॉ. सौ. भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था.
4. डॉ. चव्हाण एन. एल., भारतीय अर्थव्यवस्था-1, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव (2015), पृ. क्र. 252-255.
5. योजना अंक - ऑगस्ट, 2007.

A STUDY OF CONSUMER PRECEDENCE FOR ONLINE SHOPPING

CHETALI VED
(Research Scholar)
Department of Commerce, Vikram University, Ujjain (M.P)
Dr. Keshav Mani Sharma
Prof. Govt. Madhav Arts and Commerce College Ujjain (M.P)

ABSTRACT

Our globe has entered an e-generation age with the advancement of the twenty-first century. The power of the internet is growing, and it serves as a foundational instrument for every person's desire and method of operation. E-business has emerged in today's digital world, where the biggest disruptive force is the internet, which connects millions of computer networks globally, and exchanges knowledge, information, photos, etc. Online shopping is a type of electronic commerce that enables customers to directly purchase goods and services from vendors on the internet without the use of intermediary services. Online shopping has reached a new level and has become an essential part of the modern consumer's lifestyle. This research paper title "A study of consumer precedence for online shopping has been undertaken to study the consumer precedence for online shopping and tries to understand the buying decision factors that influence them to buy online and satisfy their e-buying decision. Customers have the finest choice to save money and time when they shop online. Companies advertise in-depth product information, simple payment options, price comparison readiness, and last but not least, a hassle-free buying experience. Thus, it was concluded that customers would undoubtedly become king for businesses engaged in electronic commerce in the years to come.

KEY WORDS: E-commerce, Online Shopping, Consumer Precedence.

INTRODUCTION

Customers purchase goods and services from online vendors while e-shopping (also known as "online shopping"). B2C e-commerce is another name for online shopping. Due to its comfort, online shopping is growing more and more popular with both customers and merchants. On the one hand, e-vendors view online shopping to develop their virtual store's business model and increase online sales of their goods and services. Online shopping, however, is a comfortable approach to buy goods and services from the perspective of the consumer, because of the significant discounts, high product quality, simple entry, and time savings, those who frequently use the internet prefer to purchase goods online. Increased access to a variety of product kinds and enhanced service delivery are the two main goals of online buying. Various product categories, including those for the home, books, toys, fashion, etc. are included in the online store. It is incredibly convenient and useful for individuals who have access to the internet via a computer or smart phone, as well as for those who are too busy to walk around malls and shopping centers. Both the buyer and the vendor save time and money, which they can use for other things. For those who live in rural areas and are unable to travel to cities to market their goods, online shopping and commerce provide stability. Additionally, online shopping gives both buyers and sellers virtually limitless freedom to choose from a huge selection of goods and services. By 2016, clients could purchase online using a variety

of computers and gadgets, such as laptops, tablets, Smartphone's, and desktop PCs. and additionally, for selling foreign items and providing simple access to import and export of commodities.

CONSUMER'S PRECEDENCE TOWARDS ONLINE SHOPPING

Consumer behavior involves an individual consumer's learning, associations, class, and the actions they take to choose, purchase, secure, and discard products that will satisfy their requirements, desires, and wants. It also refers to consumer activity in the marketplace and the hidden drivers behind that conduct. The study of consumer behavior also examines how people decide how to use their available resources to buy related goods. In the pervasive computing era, the internet is changing how customers shop and make purchases, and it has fast become a global contradiction.

The act of online buying from a consumer prospect is now referred to as having an "online consumer precedence. "Consumers who shop online have extremely different preferences than those who shop in real places. The study of drift, which includes the drag of online advertising, users' propensity to click on links, and the pervasiveness of comparison shopping, is also related to e-consumer preference. E-commerce retailers are paying more attention to online consumer preferences as they adjust their sales and marketing strategies to cater to online consumers. Many e-business retailing organizations are allocating a portion of their marketing budget to the internet market in order to stay competitive. By gauging online consumer preference, businesses intend to embrace many of the finer aspects of online sales, such as page design, advertising strategies, and ease of website searching. In many ovations the study of online consumer precedence is frequently seen as the study of interaction between customers and online retailers because it affects how positively people view new technology and how well they employ their online abilities, knowledge, and experiences, consumer lifestyle also plays a significant role in online purchases. A market manager must evaluate consumer preferences and the factors that cause them to change. By detaching from and forecasting customer purchasing precedence, this understanding of consumer preferences enables online markets to focus on and make their target audience of consumers while generating more revenue through online channels.

REVIEW OF LITERATURE

Prof. Ashish Bhatt (2014) ISSN 2336080, Vol-02, No.-02 in his research article entitled, "Consumer attitudes towards online shopping in selected region of Gujarat.", published in the Journal of Marketing Management stated that Online shopping is gaining popularity among people specially the younger generation but in today scenario equally among all age groups e-marketing will have to cover a longer distance. As per the study mode of payment is depended upon income of the respondents' people from different age group are doing online shopping regularly. The attitude variables like cash on delivery, customization or personalization of the websites, home delivery etc.

Dr. Gopal, R., and Deepika Jindoliya (2016) in the research article Consumer Buying Behavior towards Online Shopping. They have discussed that consumer behavior is the study of how individual consumers, groups or organization select, buy, use, and dispose ideas, good and services to satisfy their needs and wants. This will increase the competition. In India, E-Commerce has the potential to grow more than hundredfold to reach a value of USD 76 billion by 2021.

HYPOTHESIS

Online sales are on the rise, and consumers with high socioeconomic level favor them.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is an empirical investigation based on a survey of 100 participants chosen by practical sampling. A structured questionnaire was used to gather the respondent's primary data, and the internet, magazines, journals, and newspapers were used to gather secondary data.

OBJECTIVE OF THE STUDY

To analyze the relationships between parameters such as family structure, area of residence, age, gender, and preference for internet purchasing.

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA

1. **Information regarding Gender**

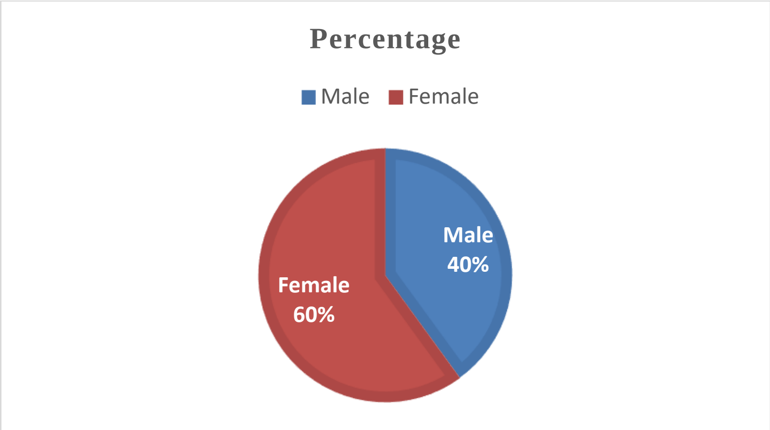

Most respondents (60%) are women, with the remaining participants being men.It demonstrates that female members are more interested in making purchases online.

2. **Information regarding age**

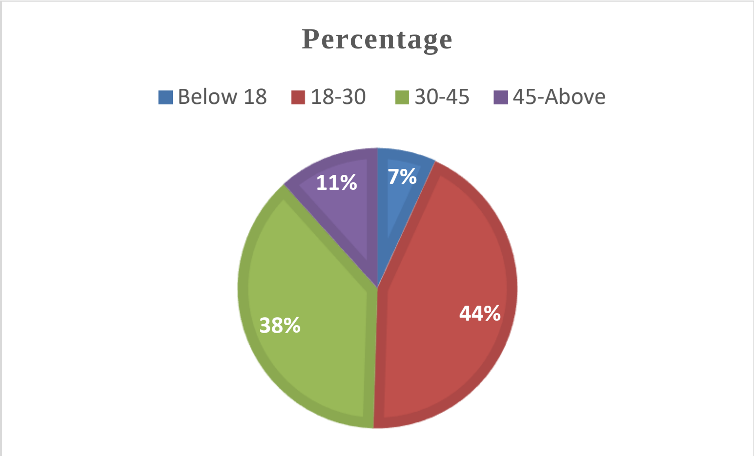

The bulk of respondents (44%) were between the ages of 18 and 30 and were more drawn to internet shopping.38% of respondents were in the 30- to 45-year-old age range. The remaining 7% of people were under the age of 18, while 11% were beyond the age of 45.

3. **Information regarding area of respondents**

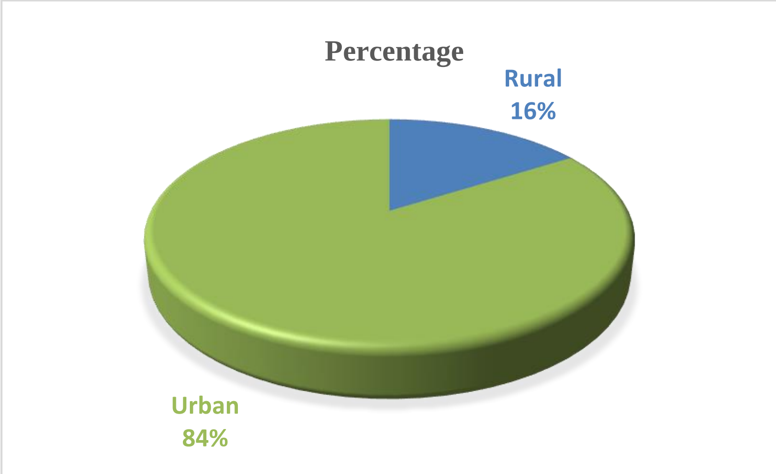

Most responders (84%) and the rest (16%) are rural residents.It demonstrates that urban residents are more interested in internet purchasing.

4. Information regarding education level of respondents

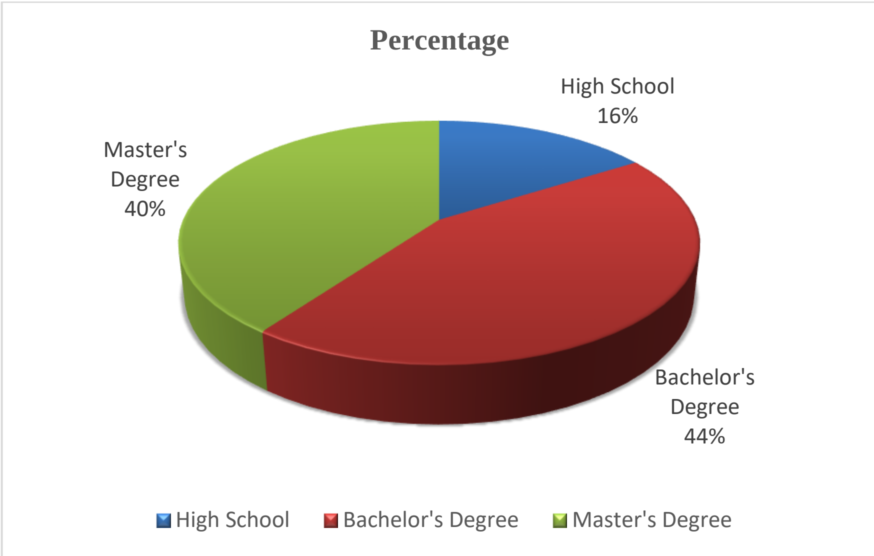

The respondents' education level is depicted in the diagram.Customers with bachelor's degrees are more likely to shop online at 44%. Thus, people's levels of education greatly influence the purchases that customers make.

5. Information regarding occupation of the respondents

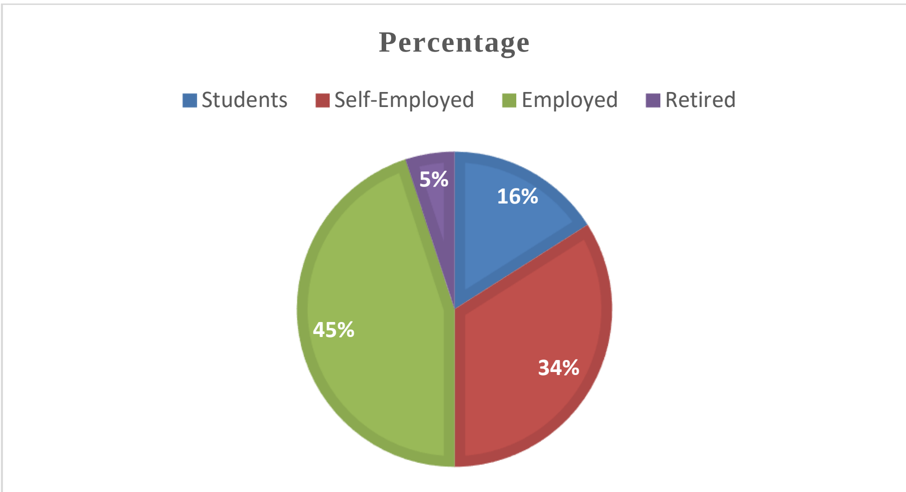

According to the accompanying diagram, employed individuals (64%) favor internet purchasing more than other occupations.

6. Information regarding Annual Earning of respondents

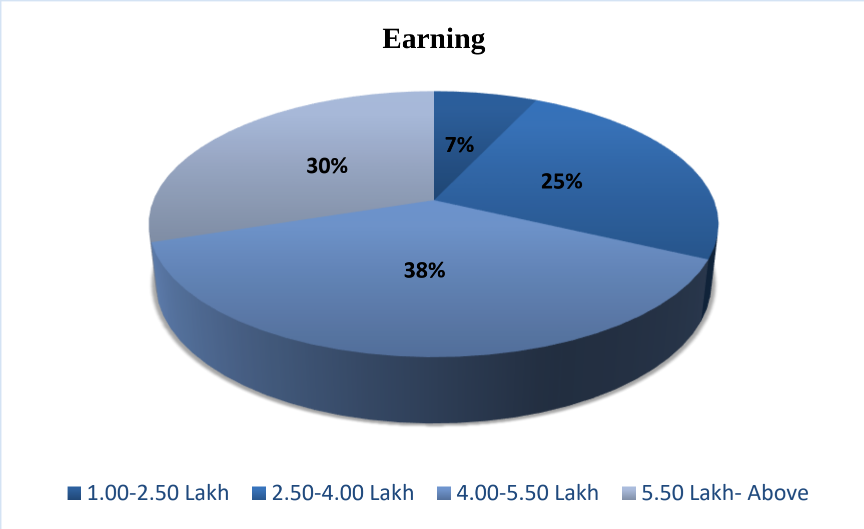

5.50 lakh and above (38% of respondents) make up most of the income category. So, the key factor influencing customers' purchasing decisions is income stability.

7. Shows Information How Often Consumers Shop Online

Variables	Frequency	Percentage
Daily	0	0%
Once in a month	66	66%
More frequently	28	28%
Never	6	6%

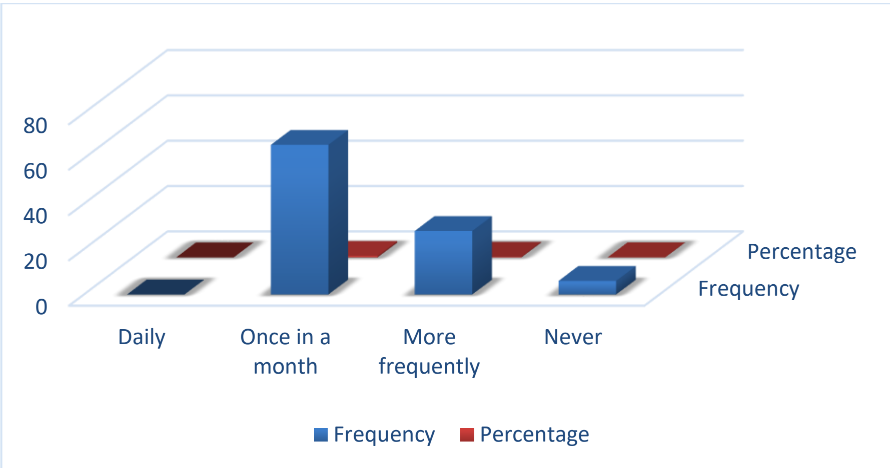

The table and graph above make it quite evident how frequently customers prefer to purchaseonline.Online shopping has replaced traditional (bricks and mortar) shopping as a habit. Here, 66% of the respondents purchase online at least once a month because they do it so frequently. This pen offers further strategies for online merchants to dominate their market.

8. Information shows respondents motivation for online shopping

Variables	Frequency	Percentage
Friends or Relatives	34	34%
Advertisements	14	14%
Online Reviews	28	28%
Social Media	24	24%

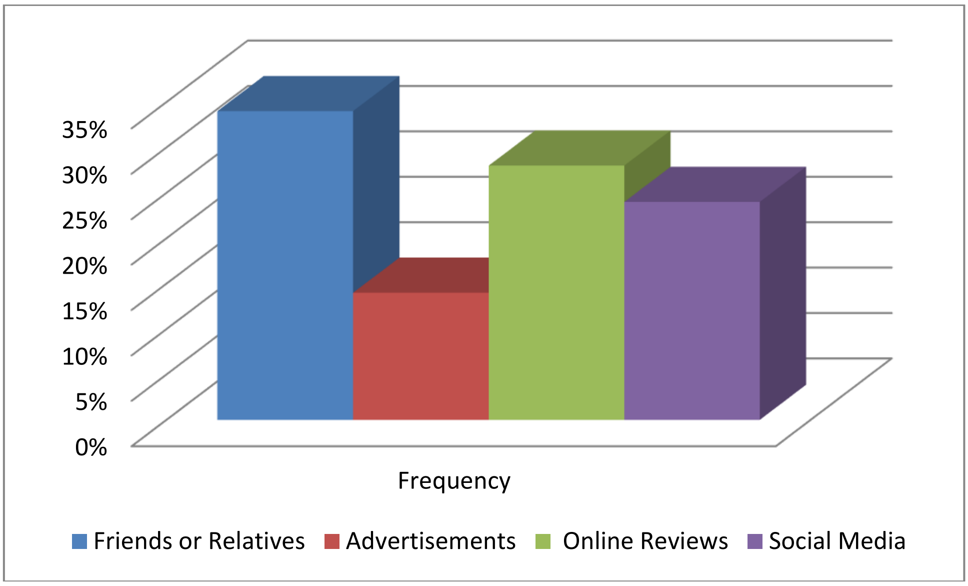

According to aaforementioned table and graph, respondents are primarily inspired to shop online by friends or family members as well as by reading online reviews left by other customers.Maximum 34% of respondents choose e-commerce websites based on recommendations from friends or family.

9. Mode of Payment preferred by respondent for online shopping

Variables	Frequency	Percentage
Electronic Mode		
Debit Card	12	12%
Credit Card	6	6%
E-wallet	14	14%
Cash on Delivery	68	68%

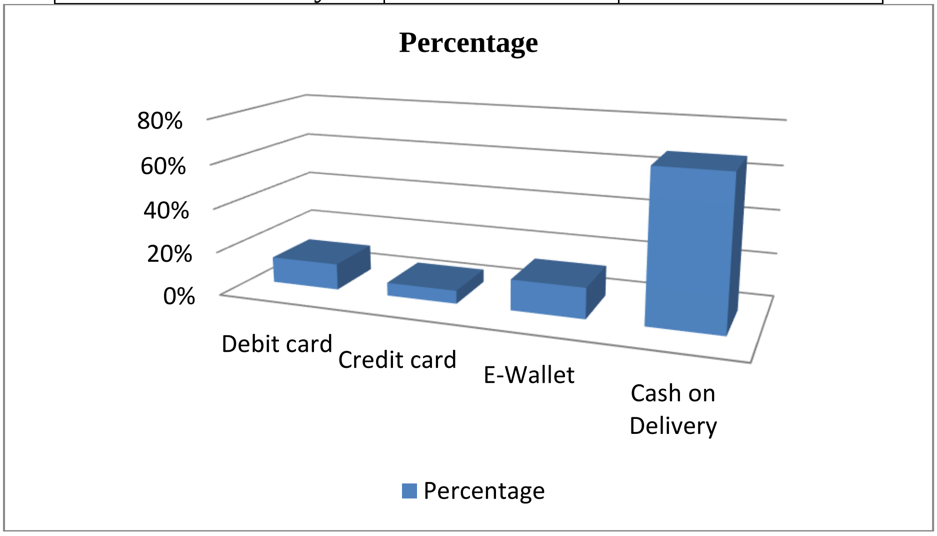

In the era of digitization, customers of e-commerce must develop confidence in terms of protecting sensitive client data.According to the aforementioned table and graph, most respondents (68%) chose cash on delivery as their preferred way of payment when they shop online. Cash on delivery is a straightforward and ideal method for customers to complete their payments, according to the report.

10. Information regarding problems faced by respondents to shop online

Variables	Frequency	Percentage
Delay in Delivery	40	40%
Cheap quality of products	26	26%
Product Damage	16	16%
Other	18	18%

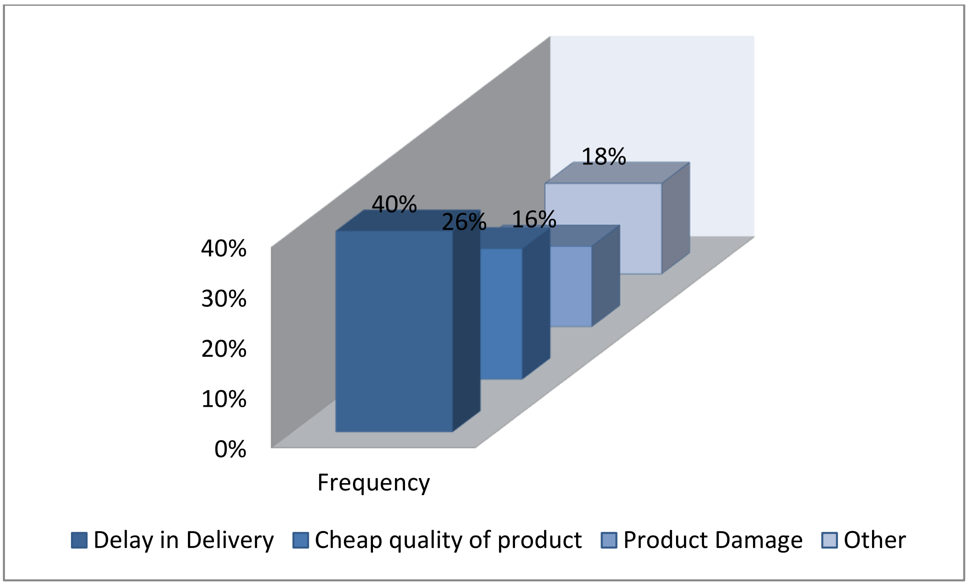

According to the chart and graphic above, 40% of consumers who shop online experience delivery delays.From the time a product is ordered until it is delivered, it is the job of the business to meet customer expectations. Consumer pleasure is essential to surviving in the cutthroat market of today for an extended period since consumers are the industry's linchpin.

FINDINGS OF THE STUDY

1. It was discovered during the study that female respondents were more eager to make all types of online purchases than male respondents
2. During the investigation, it was discovered that 44% of respondents in the 18–30 age range preferred internet shopping. This demonstrates that individuals in this age range are lustily more interested in purchasing goods from online stores.
3. Urban consumers are more aware of and receptive to online purchasing.
4. It was discovered during the study that a person's yearly income had a greater impact on their purchasing choices.
5. The study also revealed that once a month is the average amount of time customers spend shopping online. However, 28% of consumers said they would rather make more frequent online purchases.
6. It was found that people's friends and family had the biggest impact on their purchasing decisions.
7. The survey found that most consumers are significantly impacted by online purchasing. Young people are more enthusiastic about shopping online since it saves them time and prevents them from having to stand in long lines, among other advantages.
8. Customers are delighted with the amount of information supplied regarding online buying, and some even believe that online retailers serve as a one-stop shop for all their needs.

9. According to the report, most consumers are upset that online retailers do not keep the personal information they collect from them when they make a transaction discreet. Customers worry that third-party businesses would use their personal information to send them spam and unsolicited emails.
10. Responding to the report, most consumers are reluctant to provide their debit and credit; card information while making an online purchase. Most consumers are satisfied with online shopping.

CONCLUSION

E-shopping is a cutting-edge method for easily comparing products from different manufacturers while sitting at home or the workplace. Consumers are the kingpin of today's market; they choose to buy only from ostensible online e-retailers who have eliminated privacy and security standards to increase customer pleasure. However, it was discovered throughout the survey that consumers in rural locations are not aware of the online buying option. Urban residents are more knowledgeable and prefer to shop online, yet they are wary of disclosing unusual information, providing credit card information, etc. People also experience issues with timely product delivery and accurate information display on websites. Consequently, to get past the barrier and enhance how customers shop to attract customers from every demographic, e-retailing businesses require extensive exposure and promotion. Consumers now spend a large portion of their time on mobile devices. Therefore, e-retailers work to make mobile shopping convenient and fun. Online retailers must concentrate on reducing the time it takes for customers to get their orders, and they must reassure them that their data is secure. E-retailers should offer personalized shopping because it increases client loyalty for e-businesses. When making an online payment, e-commerce should encourage customer trust. For better quenching of customer e-shopping companies should manage or solves consumer issues swiftly. Companies should create their websites alluring to lure the consumers.

REFERENCES

1. "Prospects if e-commerce in India" by Sharma a Mittal (2009)
2. Adrita Goswami et. al (2013), "Customer satisfaction towards online shopping withspecial reference to Teenage group of Jorhat town", Indian journal of research, 3 (4), 239-241.
3. Ashish Pant (2014), "An Online Shopping Change the Traditional Path of Consumer Purchasing", International Journal of Business and Management Invention, 3 (2), 39-42.
4. http://en.wikipedia.org/wiki/online.shopping
5. http://www.eshoppingindia.com/info/history-online shopping
6. http://www.indeed.com/cmp.
7. International Journal of Information Research and Review Vol. 03, Issue, 12, pp. 3385-3387, December 2016.
8. Kanwal Gurleen (2012), "Consumer perception towards online shopping", International journal of management & Information Technology, 1, 115-122.
9. Prof. Ashish Bhatt (2014); consumer attitude towards online shopping in selected region of Gujarat journal of Marketing management; ISSN - 2333-6080, Vol-02. No. 02.

कोविड 19 च्या प्रादूर्भावाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

संशोधक

वनिता केरूजी बनकर

पीएच.डी. अर्थशास्त्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

कोविड-19 किंवा कारोना ज्याने संपूर्ण जगात थैमान घातले. चीनमधून कोरोनाचा प्रवास सुरू झाला आणि खूप कमी वेळात त्याने संपूर्ण जग व्यापून टाकले. कोरोना विषाणूचा पहिला संक्रमित चीनच्या वुहान शहरामध्ये डिसेंबर 2019 मध्ये आढळला. चीनमध्ये शेकडो लोकांचा मृत्यू झाल्यानंतर त्याने आशिया, अमेरिका, आफ्रिका, युरोप खंडातही हाहाकार माजविला. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) ने मार्च 2020 ला जागतिक महामारी निर्माण झाल्याची घोषणा केली. कोरोना विषाणूच्या हल्ल्यामुळे संपूर्ण जग हादरून गेले. संपूर्ण समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था नुसती हादरूनच नाही तर कोलमडून गेली. डॉक्टर्स, नर्सेस, आरोग्य कर्मचारी, पोलीस हे सर्वजन जिवावरचा धोका पत्करून अहोरात्र कोरोनाशी लढले. माणसाला महामारीच्या भीतीने घरात बंद करून ठेवले. कार्यालये, सुविधा केंद्रे, हॉटेल्स, मॉल सगळेच बंद असल्यामुळे अर्थव्यवस्था तर ठप्प झालीच पण लोकांचे चालते जॉब गेले. आर्थिक संकटामुळे लोक आर्थिक अडचणीत आले. कित्येकाने तर आत्महत्या केल्या. कित्येक जन डिप्रेशनमध्ये गेले. कित्येकाचे संसार तुटले. 13 मे 2020 पर्यंत जगभरात एकूण 43,04,000 रुग्ण तर 2,89,649 मृत्यू तर बरे झाल्यांची संख्या 15,51,726 होती. भारताचा विचार करता 13 मे 2020 पर्यंत 72,955 एकूण रुग्ण होते. त्यापैकी बरे झालेले 23782 तर मृत्यू झालेले 2355 आहेत. जगाने जे अनुभवले ते खूप भयानक होते. पुस्तकी शिक्षण या वैश्विक संकटाने हादरून सोडले. या कोरोनाच्या काळात जात, धर्म, पंथ, देश, लिंग या सगळ्या सीमा अक्षरशः नष्ट झालेल्या आपण डोळ्याने पाहिल्या.

11 मार्च 2020 ला सुरू झालेली ही जागतिक महामारी अगदी 11 एप्रिल 2022 पर्यंत चालूच आहे. कोरोना व्हॅक्सिन, लोकांनी पाळलेले नियम, सरकारची खबरदारी या सर्व उपायामुळे कोरानाची तीव्रता कमी झाली पण, तो अद्याप नष्ट झाला नाही.

सद्य परिस्थितीत अर्थव्यवस्था टप्प्यावर येत आहे. पण, कोरानाच्या सुरुवातीच्या काळात दीड ते तीन महिने संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था ठप्प पडली होती. औद्योगिक क्षेत्रे, विमानतळ, रेल्वे, बसेस, कार्यालये, बाजारपेठा, मंडी, मॉल्स सर्वच बंद होते. फक्त हॉस्पिटल्स आणि जीवनावश्यक वस्तू तेवढ्या आणि मर्यादित वेळेपुरत्याच चालू होत्या. सर्व सण, उत्सव, सार्वजनिक साजरे करण्यावर सुद्धा बंदी होती. म्हणजेच काय तर अर्थव्यवस्थेचे चक्र अक्षरशः पूर्णपणे थांबले होते. आणि आता पर्यंतच्या इतिहासातील ही प्रथम घटना होती की अर्थव्यवस्था पूर्णपणे बंद पडली होती. ही अर्थव्यवस्था सुरळीत करण्यासाठी पायाभूत सोयी-सुविधा, वितरण, लोकसंख्या, मागणी, व्यवस्था या सर्व गोष्टींचा विचार करून त्यात बदल करावे लागतील. त्यासाठी जी उपलब्ध साधने आहेत त्यांचा चांगला व दर्जेदार उपयोग, उत्पादनाची गुणवत्ता वाढवावी लागेल. मागणी व पुरवठा या सिद्धांतांचा उपयोग करून भारतातच नव्हे तर जागतिक बाजारपेठेत आपले स्थान निश्चित करावे लागेल. कोणत्याही परिस्थितीत हादरून जाण्यापेक्षा एक संधी म्हणून त्याकडे पाहणे कधीही चांगलेच. मान्य आहे

कोरोनाने आपले फार मोठे नुकसान केले. पण, रडत बसण्यापेक्षा कोरोनाला संधी समजून नवीन आव्हाने आणि निर्माण झालेली नवीन परिस्थितीचा स्वीकार करून जोमाने निराशेतून आशेकडे वाटचाल करण्यास काय हरकत आहे. आपण जागतिक महासत्तेचे स्वप्न बघत आहोत त्यासाठी आधी भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करणे गरजेचे आहे. भारत हा तरुणांचा पवित्र लोकशाही असलेला देश म्हणून जगात ओळखला जातो. असे म्हणतात की भारताची अर्थव्यवस्था ही ख–या अर्थाने श्रमिकांच्या खांद्यावर आहे. पण, देशातील लघु, सूक्ष्म आणि मध्यम उद्योगांची भारतातील स्थिती आपण सर्वांना ज्ञात आहेच. आणि कोविडच्या स्थितीत झालेले उद्योगधंद्यांचे हाल आपण तर जाणूणच आहोत. कोरोना काळात किंवा कोविड-19 च्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले चांगले-वाईट परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजना यावर प्रकाश टाकलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये:

1) लॉकडाऊनच्या काळात निर्माण झालेली भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती जाणून घेणे.
2) कोविड-19 च्या काळात सूक्ष्म, मध्यम व लघू उद्योगांची अवस्था जाणून घेणे.
3) आर्थिक स्थिती, महामारी व बेरोजगारीची स्थिती जाणून घेणे.
4) भारतीय अर्थव्यस्थेचे लॉकडाऊनमुळे झालेले नुकसान जाणून घेणे.
5) भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुन्हा जोमाने उभे राहण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना सुचविणे.

कोरोना कोविड-19:

चीनच्या वुहान शहरामध्ये सुरुवात झालेला कोरोना 30 जानेवारी 2020 मध्ये भारतामध्ये येऊन धडकला. कोरोना हा 'इन्फ्लुएन्झा' गटातील विषाणू असून, तो काही नवीन नाही. विषाणू हे आपल्या अनुवांशिक रुपामध्ये सातत्याने परिवर्तन करत असतात. असाच परिवर्तित झालेला हा कोरोना विषाणू ज्याने अतिशय वेगाने जग व्यापले त्याचा वेग इतका प्रचंड होता की, सगळ्या देशात सारखीच परिस्थिती अनुभवली जात होती. हा विषाणू वटवाघूळ या प्राण्यातून माणसात संक्रमित झाला असून, हा प्राणी खाण्याद्वारे किंवा अन्नाद्वारे कोरोना विषाणू माणसात संक्रमित झाला. किंवा दुसरा असा अंदाज आहे की, वुहान शहरातील टेस्टिंग लॅबमधून हा विषाणू पसरला असावा. कोरोना कुठून आला यापेक्षा याला थांबविता कसे येईल आणि विस्कटलेली जगाची सामाजिक, आर्थिक घडी कशी बसवता येईल हे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी सरकारने दिलेले नियम काटेकोरपणे पाळणे गरजेचे आहे.

लॉकडाऊनच्या काळात निर्माण झालेली भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती जाणून घेणे:-

कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला 8-9 लाख करोड रुपयांचा फटका बसल्याची शंका आहे. या काळात अगदी कारखाने, व्यवसाय, विमानसेवा, रेल्वेसेवा, बससेवा बंद असल्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेला 21 दिवसांच्या लॉकडाऊनमध्ये 4.65 अब्ज डॉलर नुकसान झाले.

लॉकडाऊनच्या पहिल्या टप्प्यात अथव्यवस्था पूर्णपणे शांत पडली होती. अतोनात हाल आणि नुकसान झाले. मागील वर्षी अर्थव्यवस्थेचा विकास दर 4.8 टक्के राहील असा अंदाज होता. पण, तो 1.8 टक्के इतका कमी झाला. भारतामध्ये रोजगार दर कमी झाला. ग्रामीण उद्योग ठप्प झाल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर ताण आला. तसेच बँका व आर्थिक कंपन्या यांच्याकडून उद्योगाला होणारा कमी कर्ज पुरवठा यामुळे अर्थव्यवस्थेला जोरदार फटका बसला.

कोरोनाशी तर आपण सगळेच लढत आहोत. आणि हे संकट दीर्घकाळही चालेल. पण आपल्याला या संकटावर मात करून या आर्थिक संकटातून निघण्याचा मार्ग शोधला पाहिजे. पंतप्रधानाच्या पंतप्रधानाच्या 20 लाख कोटीच्या आर्थिक पॅकेजचा फायदा उद्योजकांना नवीन संधी म्हणून द्यावा लागेल. अर्थव्यवस्था सुदृढ करण्यासाठी निर्यातीवर भर देणे महत्त्वाचे आहे. भारताच्या शाश्वत आणि आर्थिक विकासासाठी शेतमालावर प्रक्रिया करणा–या उद्योगाला मोठ्या प्रमाणात चालना दिली पाहिजे. देशाची अर्थव्यवस्था भक्कम करणा–या उद्योगांना शासनाकडून प्रोत्साहनपर सोयी-सुविधा दिल्या पाहिजेत. बाहेरच्या उद्योजकाला स्वत:च्या देशात सर्व सोयी-सुविधा नुसार वेलकम केले पाहिजे. लॉकडाऊनच्या काळात 50-55 दिवसांच्या काळात 14 कोटी व्यक्तींचा रोजगार गेल्यामुळे वस्तू, सेवा बाजार ठप्प झाला होता. तो नव्याने सुरू करण्यासाठी नव्याने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. नसता जागतिक महामंदीला तोंड द्यावे लागेल.

कोविड-19 च्या काळात शेती, सूक्ष्म, मध्यम, लघू उद्योगांची अवस्था जाणूण घेणे:-

कोरोना काळाच्या अगोदर भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत अन्न-धान्याच्या किंमतीत लक्षणीय वाढ होत असल्याचे दिसून येत होते. मात्र, कोरोनाच्या काळानंतर भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत धान्याच्या किंमतीत घसरण होईल असे वाटले. पण, तसे न होता वाढंच होताना दिसली. जानेवारी 2021 पर्यंत अन्नधान्य किंमत वाढीचा दर 2013-14 ला असणा–या उच्चांका एवढा गेलेला होता. कोरोना उद्रेकाच्या काळात गहू, द्राक्ष, तांदूळ, टरबूज, केळी, मेथी, चणा, कापूस, मिरची, हळद, जिरे, कोथिंबीर, कांदा आणि बटाटे अशा शेती पिकांची खरेदी-विक्री करणा–या समोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले होते. कोरोनाच्या प्रादूर्भावामुळे सगळीकडे लॉकडाऊन असल्यामुळे शेतक–याला पीक घेणे कठीण होते. शेतात झालेले उत्पन्न लॉकडाऊनमुळे शेतातच सोडणे भाग पडले. याच काळात मागणी घटल्याने द्राक्ष उत्पादकांना महामारीच्या संकटामुळे जवळपास 1000 कोटी रुपयाचा शेतमालाचा तोटा सहन करावा लागला. पण, आता परिस्थिती सुधरली असून, शेतमालाच्या वस्तुंच्या किंमती सुधारल्या आहेत. पण शेतकरी आधी सारखी परिस्थिती निर्माण होते की काय या विचारामुळे अत्यंत कमी किंमतीत अडत्याला वस्तुंची विक्री करत आहे. यामुळे त्याचे नुकसान होत आहे.

ग्रामीण सूक्ष्म उद्योगाची अवस्था:-

भारत हा खेड्यांचा देश असून, भारताचा विकास हा खेड्यातच आहे असे बोलले जात असले तरी ग्रामीण भागातील सूक्ष्म उद्योगाकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण कोरोना काळात अधिक झाल्याचे जाणवले. ग्रामीण भागातील उद्योग हे शेतीवर अवलंबून असतात आणि शेतीची अवस्था बिकट असल्यामुळे या उद्योगांची अवस्था पण तशीच आहे.

लघू उद्योगांवर परिणाम:-

लघु उद्योग हा लॉकडाऊनच्या काळात पूर्णपणे बंद होता आणि उद्योग सु डिग्री राहण्यासाठी त्यातून उत्पादन निघणे गरजेचे असते. सध्या लॉकडाऊन उठल्यामुळे उत्पादन सुरु झाले आहे. पण, जो फटका लॉकडाऊनच्या काळात बसला तो भरून काढण्यासाठी वेळ तर लागणारच. आर्थिक संकटामुळे उद्योगाला कमी श्रमिक कामावर ठेवणे, कमी उत्पादन घेणे वगैरे गोष्टी करून उद्योग चालू ठेवणे गरजेचे आहे.

गुंतवणुकीवर होणारा परिणाम:-

कोरोनाच्या काळात प्रत्येक उद्योगाला गुंतवणुकीचा चिंता भेडसावत असते. शेअर बाजार, म्युच्युअल फंडसच्या कामगिरीकडे गुंतवणूकदारांचे लक्ष केंद्रित होत आहे. मालमत्ता क्षेत्रात गेल्या काही वर्षांपासून मंदी तर होतीच सोबत नोटाबंदी, जीएसटी यासारख्या निर्णयामुळे हे क्षेत्र आणखीणच भरडले गेले. याच काळात

बांधकाम व्यावसायिकांची परिस्थिती सुद्धा बिकट झालेली आहे. बाजारात मालाचा उठावा नाही. पण, UNCTAD च्या अहवालानुसार भारत आणि चीनच्या अर्थव्यवस्थेला कारोनामुळे उद्भवणा–या आर्थिक मंदीचा फटका बसणार नसल्याचे नमूद करण्यात आले. म्युच्युअल फंड अधिक परतावा देत असल्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक उद्दिष्टांसाठी या पर्यायी गुंतवणूक करणा–यांची संख्या बरीच वाढली आहे. पण, सध्या कोरोनामुळे शेअर बाजारातील गुंतवणूकदार धास्तावला आहे. आर्थिक मंदी चालू आहे. त्यातच कोरोनाचे आगमन आणि त्यामुळे टाळेबंदी. त्यामुळे कसे आणि कोणत पाऊल उचलावे अशी भीती गुंतवणूकदारांसमोर निर्माण झाली आहे. गुंतवणूकदाराचे लक्ष्य हे नेहमी दीर्घकालीन आर्थिक उद्दिष्टांकडे असते. पण, गुंतवणूकदाराने आपत्कालीन निधीच्या दीर्घकालीन सहा महिने ते वर्षभराच्या लिक्विड फंडामध्ये पैसे गुंतवावे. आपत्कालीन निधीची तरतूद ही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्याचा मार्ग आहे. म्हणून दीर्घकालीन आर्थिक उद्दिष्टांसाठी गुंतवणूक करावी.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यावर झालेला अनिष्ट परिणाम:-

कोरोनाचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम बहुराष्ट्रीय कंपन्यावर झालेला दिसून येतो. कोरोनामुळे कंपन्यांचे उत्पन्न कमी आणि खर्च जास्त अशी परिस्थिती उद्भवली आहे. त्यामुळे कंपन्यांना मोठा तोटा सहन करावा लागत आहे. त्यांचा परिणाम कामगाराला कामावरून कमी करणे किंवा त्यांचा पगार कमी करणे यात झाला. त्यामुळे कामगार वर्गसुद्धा आर्थिक अडचणीत सापडला आहे. म्हणजेच कोरोनाचे आर्थिक दुष्टचक्राने सगळ्याच बाजूने आपल्याला घेरलेले दिसून येते.

कोविड-19 च्या आर्थिक दुष्टचक्रातून बाहेर पडण्यासाठी काही उपाय:-

- जीएसटी मध्ये कपात करणे, उद्योग क्षेत्राचा परवाना, परमिट शुल्क, सेवा शुल्क, भाडेपट्टा अशा सरकारी देयक कमी करणे किंवा वेळप्रसंगी स्थगित सुद्धा करणे.
- मुदतीच्या कर्जे आणि भांडवली कर्जे परतफेडीवर काही महिन्यांची स्थगिती किंवा थोडावेळ उपलब्ध करून द्यावा.
- आयकर विवरणपत्रासाठी थोडा वेळ वाढवून द्यावा.
- वेळप्रसंगी तारणविरहित कर्जे देण्याची तरतूद करण्यात यावी.
- कोरोना काळात आर्थिक संकटाला तोंड देण्यासाठी करण्यात आलेली तरतूद तुटपुंजी आहे. त्यामुळे सरकारने जीडीपीच्या पाच टक्के तरी खर्च करावा
- शेतक–याला त्याच्या पिकाची योग्य व पूर्ण किंमत द्यावी.
- शेतक–याला दिलेल्या कर्जाच्या परतफेडीला वेळ द्यावा.
- शाळा, महाविद्यालये बंद असून, ऑनलाईन शिक्षण चालू आहे. पण त्याचा फायदा ज्याच्याकडे टी.व्ही. व मोबाईल आहे त्यांनाचा होतो. इतरांना नाही. त्याचा फायदा इतरांनाही होण्यासाठी नवे आधुनिक शैक्षणिक धोरण राबविले पाहिजे.
- आर. बी. आय. ने व्यापारी बँकांच्या कारभारावर व्यवस्थित लक्ष ठेवून गरजुपर्यंत बँक पोहचत आहे का? यावर बारकाईने लक्ष ठेवून व्यापारी बँक व रिझर्व्ह बँक यांच्यातील नातेसंबंध तपासणे.
- सरकारने आय.टी. कर्मचा–यांवरील कपातीच्या संकटावर तोडगा काढावा नसता स्वदेशी किंवा ग्लोबल ते लोकल ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणावी.

- होवून, उपासमार, झोपडपट्ट्या सारखे प्रश्न उद्भवणार नाहीत. मजुरांना त्यांच्या गावीच राहून रोजगाराची संधी कशी देता येईल याचा विचार करावा. त्यामुळे शहराकडे मजुरांचा येण्याचा वेग कमी

निष्कर्ष:-

कोरोनाच्या काळात निर्माण झालेली सामाजिक, आर्थिक स्थिती अत्यंत बिकट आहे. अगदी कोणीही भांबावून जाईल अशी परिस्थिती आहे. पण, परिस्थितीला सामोरे जाण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. कृषी किंवा औद्योगिक आणि सेवाक्षेत्रातील प्रत्येकाने आपल्या समोर असलेल्या अडचणींचे निरीक्षण आणि विश्लेषण करून त्यावर काय उपाययोजना करता येतील यावर लक्ष द्यावे. सरकारने सुद्धा समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत कसे पोहोचता येईल याकडे लक्ष द्यावे. शेतक–याच्या मालाला योग्य भाव मिळेल, त्यांना वेळेवर कर्ज व सबसिडी मिळेल याकडे सरकारचे कटाक्षाने लक्ष असावे. लघु, मध्यम उद्योगांना योग्य कर्ज पुरवठा व सोयी सवलती पुरविण्याकडे लक्ष देताना मोठ्या उद्योगांना सुद्धा दुर्लक्षित करून चालणार नाही. वर्क फ्रॉम होमच्या माध्यमातून घरातून कामे चालू आहेत. अशावेळेस घरातून कामे करण्याची सवय नसल्यामुळे व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम होऊ शकतो. कारण माणूस हा समाजप्रिय प्राणी असल्यामुळे त्याचा माणसांशी समोरा-समोर संवाद होणे गरजेचे असते. पण, लॉकडाऊनमुळे माणसा-माणसांतील संवादच तुटला. पण, या काळात आपल्याला हरून, रडून चालणार नाही, तर रडण्यापेक्षा लढणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. साठे मधुसुदन, जागतिक अर्थकारण: आशियातील अर्थव्यवस्था, डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे-30.
2. कराडे जगन, जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे-30
3. भारत सरकार अहवाल- एप्रिल 2021.
4. वर्तमानपत्रे व संदर्भ : लोकमत, तरुण भारत, महाराष्ट्र टाइम्स प्रकाशित लेख.
5. Ibid.

"Study of Fractional Differential Equations and it's Applications"

Dr.P.U.Chopade
(M.sc, Ph.D. SET)
Department of Mathematic,
D.S.M's. Art, Commerce & Science college

Mr. Namdev Digambarrao More
N.E.S Science College,Nanded
Email: more99namdev@gmail.com

Introduction

fractional order calculus has been studied as an alternative calculus in mathematics, and it has been applied to a wide range of scientific and technical domains. You can depict a wide range of topics in physics, chemistry, biology, and engineering using fractional derivatives. Currently, the bulk of fractional differential equations that have been modelled do not have analytic solutions. As a result, numerical methods are commonly used. The adomian decomposition approach, homotopy perturbation method, and variational iterative methods, for example, have all recently been employed to handle a variety of problems. We'll use fractional order Adomian decomposition, fractional order variational iteration, and explicit fractional order finite difference techniques to get numerical solutions to fractional differential equations. To solve the fractional differential equation, many scholars employ the fractional derivative definition and various methodologies. In 1695, a letter to Leibniz. In his message, an important question about the order of the derivative emerged: What might be a derivative of order 1/2 In a prophetic answer, Leibniz foresees the beginning of the area that nowadays is named fractional calculus. In fact, is as old as the traditional calculus proposed independently by Newton and Leibniz. In the classical calculus, the derivative has an important geometric interpretation; namely, it is associated with the concept of tangent, in opposition to what occurs in the case. This difference can be seen as a problem for the slow progress upto1900. After Leibniz, itwasEuler (1738) that noticed the problem for a derivative of noninteger order. Fourier (1822) suggested an integral representation in order to define the derivative, and his version can be considered the first definition for the derivative of arbitrary (positive) order. Abel (1826) solved an integral equation associated with the tautochrone problem, which is considered to be the first applicatio. Liouville (1832) suggested a definition based on the formula for differentiating the exponential function. This expresion is known as the first Liouville definition. The second definition formulated by Liouville is presented in terms of an integral and is now called the version by Liouville for the integration of noninteger order.After a series of works by Liouville, the most important paper was published by

Riemann, ten years after his death.We also note that both Liouville and Riemann formulations carry with them the so-called complementary function, a problem to be solved.

Objectives

1. To learn about ordinary and partial differential equations, both linear and nonlinear.
2. To study different methods for solving fractional differential equations and their applications.
3. To study basic concept of fractional calculus.
4. To study analytical and numerical methods for solving linear and nonlinear fractional partial differential equations.
5. To develop different methods for solving fractional differential equations
6. To obtain analytical solutions of fractional differential equations. we obtain the approximate solutions of fractional partial differential equations by developed fractional order finite difference schemes and compare these solutions with their analytical solution, if it is possible.

The fractional derivative

For $\alpha \in$ (n-1, n), the ath derivative of f is defined as follows

$$D_a^\alpha(f)(t) = \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)}\frac{d^n}{dt^n}\int_a^t \frac{f(x)}{(t-x)^{\alpha-n+1}}dx$$

Caputo's Fractional Derivative:

Caputo definition. For $\alpha \in$ [n-1, n), the αth derivative of f is defined as follows

$$D_a^\alpha(f)(t) = \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)}\int_a^\alpha \frac{f^{(n)}(x)}{(t-x)^{\alpha-n+1}}dx$$

Conformable Fractional Derivative:

Definition: Let f : $(0, \infty)\rightarrow$ R be a function. Then, the confirmable fractional derivative of f of order α, $0 < \alpha \leq 1$, is defined by,

$$T_\alpha\{f(t)\} = \lim_{\epsilon\to 0}\frac{f(t+\epsilon t^{1-\alpha})-f(t)}{\epsilon},$$

$$\forall t > 0$$

Every real function that satisfied above equation and corresponding limit that exists, is called the α-differentiable function.

Following are the important methods which are useful to solve the Fractional Differential Equation

Homotopy Analysis

A homotopy between two continuous function $f(x)$ and g (x) from a topological space X to a topological space Y is formally defined to be a continuous function.

H: X * [0, 1] → Y from the product of the space X with the unit interval [0,1] to Y such that it x in X then

H (x; 0) = f (x) and H (x; 1) = g (x)

Fractional Differential Transform

There are several approaches to the generalization of the notion of differentiation to fractional orders. The fractional differentiation in Riemann-Liouville sense is defined by

$$D_a^\alpha (f)(t) = \frac{1}{\Gamma(n-\alpha)} \frac{d^n}{dt^n} \int_a^t \frac{f(x)}{(t-x)^{\alpha-n+1}} dx$$

For $m-1 \le q < m$, $m \in Z^+$, $x > x_0$ let us expand the analytical and continuous function f (x) in terms of a fractional power series as follows.

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} F(x)(x-x_0)^{k/\alpha}$$

Where α a is the order of fraction and F (k) is the fractional differential transform of (x). concerning the practical applications encountered in various branches of science, the fractional initial conditions are frequently not available, and it may not be clear what their physical meaning is. Therefore, the definition in above equation should be modified to deal with integer ordered initial conditions in Coputo sense as follows:

$$D_{x_0}^q \left[f(x) - \sum_{k=0}^{\infty} \frac{1}{k!} (x-x_0)^{\frac{k}{\alpha}} f^k(0) \right] = \frac{1}{\Gamma(m-q)} \frac{d^m}{dt^m} \left\{ \int_0^x \left[\sum_{k=0}^{\infty} \frac{1}{k!} (x-x_0)^{\frac{k}{\alpha}} f^k(0) \right] dt \right\}$$

Since the initial conditions are implemented to the integer order derivatives, the transformation of the initial conditions are defined as follows:

$$F(k) = \begin{cases} \text{If } \frac{k}{\alpha} \in Z^+ \text{ then } \frac{1}{(k/\alpha)} \left[\frac{d^{\frac{k}{\alpha}} f(x)}{dt^{\frac{k}{\alpha}}} \right]_{x=x_0}, & \text{for } k = 0,1,2,\ldots,(n\alpha-1) \\ \text{If } \frac{k}{\alpha} \text{ not in } Z^+ \text{ then } 0 \end{cases}$$

where, n is the order of FDE considered.

Fractional Variation Iteration

variation iteration method is valid for v fractional differential equation. We extend the application of variational iteration method to solve the fractional differential equation as follows:

$$D_t^\alpha y(t) + N[y(t)] = f(t), \quad 0 < \alpha \le 1,$$

Where N is operator with respect to y (t) and f (t) is a known function. According to the variation iteration method, we can construct the correction functional for above equation as follows:

$$y_{n+1}(t) = y_n(t) + I_t^\alpha\left[\lambda\left(D_t^\alpha y_n(t) + N(y_n(t)) - f(t)\right)\right]$$
$$= y_n(t) + \frac{1}{\Gamma(\alpha)}\int_0^t (t-s)^{\alpha-1}\lambda(s)\times[D_s^\alpha y_n(s) - N(y_n(s) - f(s)]ds,$$

Where, λ is the general Lagrange multiplier

To identify approximately Lagrange multiplier, some approximations must be made. The correction functional of above equation can be approximately expressed as follows:

$$y_{n+1}(t) = y_n(t) + \int_0^t \lambda(s)\left[y_n'(s) + N(\ddot{y}_n(s)) - f(s)\right]ds.$$

Adomain Decomposition

At the beginning of the 1980's Adomain proposed a new method for solving nonlinear fractional differential equation of various kinds.

u = N (u) + f

Where N is nonlinear operator and f is supposed to be known. The decomposition method consists in looking for a solution having the series form

$$u = \sum_{i=0}^{\infty} u_i$$

The nonlinear operator N is decomposed as

$$N(u) = \sum_{n=0}^{\infty} A_i$$

Where A_n's are called Adomain polynomials.

Purpose of carrying out proposed work

Differential equations are used extensively in math, physics, and engineering. The goal of this study is various methods for solving fractional differential equations and determining their solutions. We will also represent graphically. New analytical and iterative approaches employing the mathematical programme Mathematica are used to solve fractional differential equations. We'll also look at numerical approaches, such as explicit methods, for solving fractional partial differential equations. We'll examine and contrast the results of Decomposition and Numerical techniques.

Importance of the Study

In physics, engineering, biology, and economics, fractional calculus is becoming a valuable and important tool for analysing scientific problems. Fractional calculus, or integration and differentiation of an arbitrary or fractional order, provides additional tools that extend the descriptive capacity of calculus beyond the basic integer-order concepts of rate of change and area under the curve to solve real issues.

Scope of Study

The study and implementation of various methods for solving fractional differential equations. Fractional calculus has been used in nearly every sector of science, engineering, and mathematics during the previous decade. Turbulence and fluid dynamics, stochastic dynamical systems, plasma physics and controlled thermonuclear fusion, nonlinear control theory, image processing, nonlinear biological systems, and astrophysics are just a few of the fields where fractional calculus is used. We build new alternative approaches to find their solutions and explore the stability and convergence of the numerical methods up to the length since there are few distinct methods for obtaining the solution of fractional differential equation (FDE). We'll use Mathematica, a strong mathematical software, to visually model the results. Fractional wave equations, fractional differential equations, and fractional partial differential equations will also be covered. To solve these, we'll devise iterative and finite difference strategies. The solutions to these equations will be visually represented. We plan to submit the material to reputable journals for publication.

References

1. K. S. Miller and B. Ross, An Introduction to the Fractional Calculus and Fractional Differential Equations, John Wiley & Sons, New York, NY, USA.
2. J.H. He, A new approach to linear partial differential equation, commun. Non Linear Sci. Numer Simul.
3. I. Podubny Fractional Differential Equations. Academics press, New York.
4. R. Hilfer, Application of fractional calculus in Physics, world scientific Singapore.
5. E. Scalas, R. Gorenflo and F. Mainardi, Fractional Calculus and Continuous time finance.
6. S. Momani Analytic approximate solutions for fractional heal-like and wave-like equation with variable co-efficients using the decomposition method. Appl. Math.Comput.

7. S. Bhalekar, V Daftardar – Gejji Solving evolution equations using a new Iterative method. Numer Methods, partial differential equations.
8. J. T. Machado, V. Kiryakova, and F. Mainardi, "Recent history of fractional calculus," Communications in Nonlinear Science and Numerical Simulation

To Study the Different Components of Emotional Intelligence among the Adolescents Studying in English and Kannada Medium Schools

ADIVEPPA B. PATIL
M.A., M.Ed., MPhil., KSET
Assistant Professor
Shri Laxmanrao Jarakiholi,
College of Education (B.Ed.)
Vidya Nagar Gokak-591307.

Dr. K R TIWARI
Professor and Head
Department of Education
Chhatrapati Shahu Ji Maharaj
University, KANPUR.

ABSTRACT

The purpose of the study is **To Study the Different Components of Emotional Intelligence among the Adolescents Studying in English and Kannada Medium Schools.** A simple stratified random sampling technique was used to draw the sample of 170 X standard students studying in different schools of Belgaum Urban and Rural locality and it is concluded that i) i) The students (adolescents) studying in Kannada medium schools have better Interpersonal, Stress Management, Adaptability and Positive Impression skills than students studying in English medium schools; ii) The Emotional Intelligence of students studying in Kannada medium schools is better than students studying in English medium schools.

Key words : *Emotional Intelligence, Adolescents, Socio-economic Status*

INTRODUCTION

The term Emotional Intelligence was perhaps first used by Peter Salovey of Yale University and John Mayer (1990) of New Hampshire University to describe a set of personal and social abilities of an individual. It was realized that there is definitely much more to success in life than possessing a high Intelligence Quotient and realization eventually brought the concept of Emotional Quotient (EQ) to the fore. Consequently it has now been widely accepted that to realistically define success and effectively manage one self and others, the Emotional Quotient component needs to be essentially amalgamated with that of Intelligence Quotient.

In the year 1995 Dr. Daniel Goleman came out with a new concept in this field in his bestseller publication titled "Emotional Intelligence". It was mainly due to concerted efforts of Dr. Daniel Goleman that this concept earned such respect in such a short spell of time all over the world. Subsequently Robert Cooper and A Swaf in their well know publication "Executive Emotional Quotient" have further elaborated this concept by highlighting various components of Emotional Intelligence.

Salovey (1990) developed a definition of Emotional Intelligence which involves five characteristics Viz., self awareness or knowing one's emotions and impulses, self motivation skills, empathy or ability to sense how others are feeling and finally social skills or the ability to handle emotions of other people.

Robert Cooper (1996) defined Emotional Intelligence as the ability to sense, understand an effectively apply the power and acumen of emotions as source of human energy, information, trust creativity and influence.

According to Reuven Bar – on (1997) Emotional Intelligence reflects one's ability to deal with daily environment challenges and helps predicts one's success in life, including professional, personal pursuits. Bar – On had coined the Emotional Quotients in 1985

Need for the study

The scientific and technological advancement has opened new avenues for the 21st century youth. Competition and success are driving the physical mental and emotional energies of the human race as a result of this the problem adolescents face today are more strenuous and complicated than they used to be in the past. As a result of over exposure to the global scenario adolescents face situations of indecisiveness. Emotions rule over the rational thoughts because of storms and stress of adolescent period.

This condition has placement a great challenge to the educators. Schools should not only have children competent in mathematics, science, languages etc but also should teach how to manage themselves better, how to handle rocky situation, how to get along well, how to handle problems of life etc.

Emotional Intelligence reflects one's ability to deal with daily environment. Challenges and helps predict one's success in life, including professional and personal pursuits. Reuver Bar – On (1997).

Emotions play a vital part in the ways human interact with each other and perform in home school and work settings. Hence the need to understand emotions and emotional intelligence is obvious.

People who accurately perceive others' emotions are better able to handle changes and build stronger. Social network Salovey, Bedell, Detweilen and Mayer (1999).

Emotional Intelligence predicts as much as 80% of person's success in life. Where is Intelligence Quotient predicts about 20% according to Goleman (1995).

Emotional Intelligence plays is key role in determining life success. It becomes more and more important as people progress up the career ladder of their life. Emotions are our feelings. Hence emotional intelligence does not only measures emotions or intelligence what it does it to open up a new way of looking at how our thinking and behavior could be seen intelligent.

Almost all over the world most children spend 10 – 15 years of their life learning to develop their academic skills. In the process emotions are either completely or largely ignored and there is no effort to inculcate them in our personal and professional life. It is unfortunate that we make no planned or conscious effort to impact emotional skills to our future generations.

Adolescent as group have long been regarded as a unique group with a wide range of difficulties and problems in their transition to adulthood. One aspect of adolescent is their emotions. Teaching adolescents about their emotions and how they deal with others as well as their actions can be very helpful in their daily struggles and maintaining good relationships.

Emotional developments in Children and adolescents steps from their interactions at home with parents and siblings. However as almost all Emotional Intelligence researches targets adults, a need exists for the exploration of adolescent Emotional Intelligence.

Sanreff and Chandben (1975) say the behavioral characteristics of any individual can largely be assessed not only be a person but also by his environment in which he is brought up. Each child needs an experimentally rich environment.

In the view of the above discussion. The present study is an attempt to find out the relation of the various components of Emotional Intelligence based on Bar-On Model with the demographic characteristics.

Objectives of the Study

1. To study the difference in the Interpersonal component of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.

2. To study the difference in the Stress Management component of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.
3. To study the difference in the Adaptability component of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.
4. To study the difference in the Positive Impression Dimension of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.

Hypotheses

1. There is no significant difference in the Interpersonal component of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.
2. There is no significant difference in the Stress Management component of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.
3. There is no significant difference in the Adaptability component of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.
4. There is no significant difference in the Positive Impression Dimension of emotional intelligence among the adolescents belonging to English and Kannada medium Schools.

Methodology

The study adopts Descriptive survey method for investigation

Population of the Sample

A simple stratified random sampling technique was used to draw the sample of 170 X standard students studying in different schools of Belgaum Urban and Rural locality.

Tools

Emotional Intelligence Test – Baron Eq-1: YV developed by Reuven Bar-On Ph.D and James.D.A. Parker Ph.D.

Statistical Techniques

The researcher employed Mean, Standard Deviation ‘t’ test and correlation techniques for analyzing data.

Analysis and Interpretation

Mean, Standard Deviation (SD), “t” value and level of significance of different components of Emotional Intelligence of adolescents belonging to Medium of Instruction

Table No-1a: Medium of Instruction and Inter Personal Dimension of Emotional Intelligence.

Medium of Instruction	Number	Mean	SD	t-Value	Significance
English	93	98.20	11.80		
Kannada	78	104.00	12.51	3.10**	0.01

It is observed from the above table that the mean difference between adolescents studying in English and Kannada medium schools with reference to Interpersonal component of Emotional Intelligence is 5.8. This value is tested for its significance using “t” the obtained “t” value 3.10 is found to be significant at 0.05 level of significance. Therefore the null hypothesis is rejected. Hence there is a significant difference in the Interpersonal component of Emotional Intelligence among adolescents studying in English and Kannada medium Schools.

The analysis of data indicated that the adolescents studying in Kannada Medium Schools have better Interpersonal relationship than adolescents studying in English medium Schools. Hence it is inferred that adolescents belonging to Kannada Medium understand their emotions better. They are good listeners and are able to understand and appreciate the feelings of others.

Therefore it is concluded that Medium of Instruction (English and Kannada Medium) affects interpersonal components of Emotional Intelligence.

Table No 1b: Medium of Instruction and Stress Management Dimension of Emotional Intelligence.

Medium of Instruction	Number	Mean	SD	t-Value	Significance
English	93	84.46	14.02	2.97**	0.01
Kannada	78	90.41	12.19		

It is observed from the above table that the mean difference between adolescents studying in English and Kannada medium schools with reference to Stress Management component of Emotional Intelligence is 5.95. This value is tested for its significance using “t” the obtained “t” value 2.97 is found to be significant at 0.05 level of significance. Therefore the null hypothesis is rejected. Hence there is a significant difference in the Stress Management component of Emotional Intelligence among adolescents studying in English and Kannada medium schools.

The analysis of data indicates that the adolescents studying in English and Kannada medium schools have better Stress Management relationship than adolescents belonging to Private Schools. Hence it is inferred that adolescents belonging to Government Schools understand their emotions better. They are also able to express and communicate their feelings and need better than the adolescents belonging to Private Schools.

Therefore it is concluded that Medium of Instruction (English and Kannada Medium) affects Stress Management components of Emotional Intelligence.

Table No 1c: Medium of Instruction and Adaptability Dimension of Emotional Intelligence.

Medium of Instruction	Number	Mean	SD	t-Value	Significance
English	93	97.67	15.75	3.38**	0.01
Kannada	78	105.07	12.97		

Medium of Instruction and Adaptability dimension of Emotional Intelligence

It is observed from the above table that the mean difference between adolescents studying in English and Kannada medium schools with reference to Adaptability component of Emotional Intelligence is 7.4. This value is tested for its significance using “t” the obtained “t” value 3.38 is found to be significant at 0.05 level of significance. Therefore the null hypothesis is rejected. Hence there is a significant difference in the Adaptability component of Emotional Intelligence among adolescents studying in English and Kannada medium schools.

The analysis of data indicates that the adolescents studying in English and Kannada medium schools have better Adaptability relationship than adolescents belonging to Private Schools. Hence it is inferred that adolescents belonging to Government Schools understand their emotions better. They are also able to express and communicate their feelings and need better than the adolescents belonging to Private Schools.

Therefore it is concluded that Medium of Instruction (English and Kannada Medium) affects Adaptability components of Emotional Intelligence.

Table No 1d: Medium of Instruction and General Mood Dimension of Emotional Intelligence.

Medium of Instruction	Number	Mean	SD	t-Value	Significance
English	93	93.17	13.33	0.06	NS
Kannada	78	93.28	10.01		

It is observed from the above table that the mean difference between adolescents studying in English and Kannada medium schools with reference to General Mood component of Emotional Intelligence is 0.11. This value is tested for its significance using "t" the obtained "t" value 0.06 is not found to be significant at 0.05 level of significance. Therefore the null hypothesis is accepted. Hence there is no significant difference in the General Mood component of Emotional Intelligence among adolescents studying in English and Kannada medium schools.

Therefore it is concluded that Medium of Instruction (English and Kannada Medium) does not affects General Mood components of Emotional Intelligence.

Table No 1e: Medium of Instruction and Emotional Quotient.

Medium of Instruction	Number	Mean	SD	t-Value	Significance
English	93	93.50	13.88	2.10*	0.05
Kannada	78	98.20	15.24		

It is observed from the above table that the mean difference between adolescents studying in English and Kannada medium schools with reference to Emotional Quotient component of Emotional Intelligence is 4.7. This value is tested for its significance using "t" the obtained "t" value 2.10 is found to be significant at 0.05 level of significance. Therefore the null hypothesis is rejected. Hence there is a significant difference in the Emotional Quotient component of Emotional Intelligence among adolescents studying in English and Kannada medium schools.

The analysis of data indicates that the adolescents studying in English and Kannada medium schools have better Emotional Quotient relationship than adolescents belonging to Private Schools. Hence it is inferred that adolescents belonging to Government Schools understand their emotions better. They are also able to express and communicate their feelings and need better than the adolescents belonging to Private Schools.

Therefore it is concluded that Medium of Instruction (English and Kannada Medium) affects Emotional Quotient components of Emotional Intelligence.

Table No 1f: Medium of Instruction and Positive Impression Dimension of Emotional Intelligence.

Medium of Instruction	Number	Mean	SD	t-Value	Significance
English	93	105.35	14.70	4.76**	0.01
Kannada	78	115.11	12.12		

It is observed from the above table that the mean difference between adolescents studying in English and Kannada medium schools with reference to Positive Impression component of Emotional Intelligence is 9.76. This value is tested for its significance using "t" the obtained "t"

value 4.76 is found to be significant at 0.05 level of significance. Therefore the null hypothesis is rejected. Hence there is a significant difference in the Positive Impression component of Emotional Intelligence among adolescents studying in English and Kannada medium schools.

The analysis of data indicates that the adolescents studying in English and Kannada medium Schools have better Positive Impression relationship than adolescents belonging to Private Schools. Hence it is inferred that adolescents belonging to Government Schools understand their emotions better. They are also able to express and communicate their feelings and need better than the adolescents belonging to Private Schools.

Therefore it is concluded that Medium of Instruction (English and Kannada Medium) affects Positive Impression components of Emotional Intelligence.

Discussion and Conclusion:

In this study, the researcher aimed **"To Study the Different Components of Emotional Intelligence among the Adolescents Studying in English and Kannada Medium Schools"** i) The students (adolescents) studying in Kannada medium schools have better Interpersonal, Stress Management, Adaptability and Positive Impression skills than students studying in English medium schools; ii) The Emotional Intelligence of students studying in Kannada medium schools is better than students studying in English medium schools.

Educational Implications:

1. Post adolescents have greater skill for emotional expression than pre adolescence. Female have higher skill for emotional expression than male counter parts. Post adolescents possess a higher degree of Emotional Quotient than their counter parts. Females have higher degree of Emotional Quotient than their male counterpart.
2. Mental health status of two groups indication better mental health of high emotionally intelligent adolescents.
3. Emotional abilities are associated with indicators of social and academic adaptation to school.
4. EI with age and females were more proficient in managing and handling their own emotions as well as of others.

REFERENCES

1. Yueh-Chin Ma (2007). A Study of Vocational High school Students' Emotional Intelligence, Self-Concept and Academic Performance: also on the influence of homeroom Teacher's Emotional Intelligence. *Master's Thesis.*
2. Upadhyaya, P. (2013). A study of the relationship between emotional intelligence and academic achievement among student- teachers. *European Academic Research,* I(8), Pp.2388-2396
3. Suri, J. S. (2009). Role of emotional intelligence in academic success and adjustment of higher secondary level students. *Fifth Survey of Research Abstracts,* 3, Pp. 377.
4. Subramanyam, K. and Rao, S. K. (2007). A Study on academic achievement and emotional intelligence of secondary school children. *Journal of Community Guidance and Research*, 25(2), Pp. 224-228

लोकसाहित्याचा आत्मा लोकगीत एक चिंतन

प्रा. उमेश भगवानराव पुजारी
मराठी विभाग, श्री शिवाजी कॉलेज कंधार.

प्रास्ताविक

लोकगीत म्हणजे काय ? हे सांगण्याचा लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांनी अनेकदा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु लोकगीतांची सर्वसमावेश अशी व्याख्या अजून पर्यंत कुणालाही सांगता आलेला नाही.

श्रमपरिहासाठी, धार्मिक विधीचा एक भाग म्हणून, आजारी व्यक्तीवर उपचारासाठी साधना, उपासना करण्यासाठी, नीतीचा संदेश देण्यासाठी, मनातला भाव प्रकट करण्यासाठी, नृत्याला साथसंगत देण्यासाठी आणि मनोरंजनासाठी इत्यादी हेतूंनी लोकगीते म्हटल्या जातात असे दिसते. लोकगीतांची ही एक प्रकारे प्रयोजन होत. लोकगीतांचा असा प्रयोजनमूलक विचार करुन काही व्याख्या मांडण्याचा प्रयत्न लोकसाहित्याचा अभ्यासकांनी केलेला आहे.

लोकगीतांच्या व्याख्या

डॉ. सरोजिनी बाबर आपल्या मराठीतील स्त्रीधन या ग्रंथात लोकगीतांची व्याख्या करतांना म्हणतात की, विविध प्रकारच्या जातीवंत स्वर विलासीनी शिणगारलेले व अशिक्षीतांनी कितीक वर्षामागे रचलेले असतानाही केवल पाठातंराच्या बळावर पिढ¶ानपिढ¶ा आपल्या नवनवोन्मेषशालिनी तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजीत करणारे भावगीत म्हणजे लोकगीत.

अशिक्षित लोकसमुहाने रचलेले वेगवेगळ्या प्रकारच्या स्वरांच्या विभ्रमांनी नटलेले लोकगीत एक पिढीकडून दुसज्या पिढीकडे हजारोवर्षापासून मौखिक परंपरेने चालत5 आलेली आहेत. असा डॉ. बाबर याचा अभिप्राय आहे.

इनसाक्लोपिडिया बिटानिकामध्ये लोकगीत म्हणजे आदी कालीन स्वयंस्फुर्त संगीत2 अशी व्याख्या केलेली आहे. लोकगीतांची संकल्पना स्पष्ट करतांना डॉ. श्रदा व्यवहारे म्हणतात की, लोकगीतांचा कर्ता अनामिक असतो. लोकगीते अशिक्षीतांची झालेली असतात.

लोकगीतांची स्वरूप वैशिष्ट्ये.

लोकगीतात लोकजीवनाचे आणि त्या जीवनातील विविध भाव भावनांचे प्रतिबिंब पडलेले असते. त्यातून लोकजीवन लोक संस्कृती आणि रितीरिवाज रुढी प्रथा आचार विचार इत्यादी दर्शन होते. लोकगीतांना संगी लय, नृत्य यांची साथ लाभलेली असत.

असे म्हणता येईल की, लोकगीते स्वरप्रधान असतात. गेयता हे प्रमुख लक्षण लोकगीतांचे असते. परंपरागत लोकमधून लोकगीतांना प्राप्त झालेली असते अशी स्वर - विलासनी नटलेली लोकगीतांची सृष्टी तेवढीच भावरम्य असते. परंतु काळाच्या प्रवाहासोबत लोकगीतांच्या रचनांमध्ये बदल होत आलेला दिसतो. लोकगीतांचे मूळ पारंपारिक स्वरप्रधान, भावरम्य रुप थोडेफार बदललेले दिसते. याबाबत डॉ. शाम परमार असे म्हणतात की, लोकगीतोमे तीन कारणोसे परिवर्तन होता हेै - 1) भुलक्कडपन 2) अपनी ओरसे हेर फेर करने की प्रवृत्ती 3) अन्य गीतोंका संपर्क.

लोकगीतामध्ये होणाज्या परिवर्तनाच्या संदर्भात डॉ. शाम परमार यांनी जी कारणे सांगितली आहेत. खरोखरच ती कारणे महत्त्वाची आहे. त्यामुळे लोकगितांचे मूळरुप विकृत होऊन समाजासमोर येते. परंतु असा बदल स्वाभाविक आणि सार्वत्रिक आहे. केवळ भारतातच असे घडते असे नाहीतर जगात सर्वत्र ही प्रक्रिया घडते मूळातच अलिखित असणारे आणि मौखिक परंपरेने एकापिढीकडून दुसज्या पिढीकडे जाणारे असे लवचिक स्वरुप असलेले हे लोकवाङ्मय आपल्या प्रवासाहत मुळ स्वरुपात राहणे अशक्य आहे. याबाबत डॉ. शाम परमार म्हणतात की, हमारे देश मे परंपरागत गितोकी धुनो का रुप अभि अधिक विकृत नही हुआ। या तो नगरोके प्रभाव मे आकर कितनी ही मुल धुनो को नया स्पर्श मिलना स्वाभाविक है. यह केवळ भारत मे ही नही सभी देशो मे हुआ.

लोकगीत एक सांस्कृतिक ठेवा

लोकगीतामध्ये होणारे परिवत्रन सुक्षमपणे अभ्यासल्यागत गतकालीन मानवी जीवनातील सांस्कृतिक बदलाचा अंदाज घेत येतो. एखाद्या समाजाचा सांस्कृतिक इतिहास कळू शकतो. समाजाच्या विकासाचा क्रम आपल्या लक्षात येऊ शकतो. या बाबत डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात की, लोक वाङ्मयातून मानवी इतितहासाचे अंतरंग कळू शकते. मानवी विकासाचे टप्पे यामधून कळू शकतात. मानवी जीवनाच्या भुतकाळातील स्वरुपाचा मागोवा लोकवाङ्मयाचा सुक्ष्म अभ्यास केला असता येऊ शकतो. नेमकी संज्ञा ठरविणे कठीण आहे तसे लोकगीतांच्या सर्वांगाचा मागोवा घेणेही तेवढेच कठीण काम आहे.

स्त्रियांच्या परंपरेने चालत आलेल्या ओव्या म्हणजे लोकगीत असा सर्वसाधारण अर्थ लोकगीतांचा सांगता येईल. मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या या गीतांची रचना लोकसमूहात रुढ होते आणि पुढे एकापिढीकडून दुसज्या पिढीकडे ही गीते मौखिक परंपरेने संक्रमित होतात.

लोकगीतांची व्याख्या करतांना डॉ. सत्येंद्र यांनी म्हटले आहे की, ज्या गीतात लोकमानसाची अभिव्यक्ती असत अशा गीतांचा समावेश लोकगीतात होई.

लोकगीतांच्या निर्मितीची प्रेरणा स्तोत्र

लोकगीतांची निर्मिती बहूतेक वेळा समूहातून होते. एखाद्या व्यक्तिला जसे गाणे सूचू शकते तसे लोकसमूहात अनेक व्यक्तींना गाणे सूचू शकते. बहुतेकवेळा लोकगीत ही अनेक व्यक्तींनी एकाच वेळी केलेली निर्मिती ठरते. वि.का. राजवाडे या संदर्भात अभिप्राय नोंदविताना असे म्हणतात की, समाजात एकसमयावच्छेदाने बहुतेक सर्वांना लोकगीते सुचवतात. अमुक एका व्यक्तीची कारागिरी त्याच्यात दिसणे शक्य नसते. लोकगीते उत्सव प्रसंगी भक्तीभावाने तल्लिनता प्राप्त झाली असता व सामाजिक मन एकतान झाले असता निर्माण होतात. अर्थात कोणाही एका व्यक्तिला अशा गीतावर हक्क सांगता येत नाही.९ दुर्गाबाई भागवत यांनी लोकगीतांची संकल्पना स्पष्ट करतांना अलेक्झांडर क्राप यांनी लोकगीतासंबंधी जो विचार केलेला आहे. तो प्रमाण मानलेला आहे. त्या म्हणतात की, लोकगीत हे गाणे म्हणजे भावगीत किंवा ललिकृती असून त्याला चालू असते.

सारांश

लोकगीतांचा उगम निरक्षरात झालेला असून त्यांचा कर्ता अज्ञात अनामिक असतो. लोकगीत ही भुतकाळातील कृती असून पुष्कळदा शतकाची परंपरा त्यामागे असते. लोकमानसाच्या रम्य आणि तेवढा सौंदर्यपूर्ण भावविश्वाची अभिव्यक्ती लोकगितामधून प्रकट होते, असे आपणास लोकगीतांच्या विविध व्याख्या पाहिल्यानंतर लक्षात येईल.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. बाबार सरोजिनी, मराठीतील स्त्री धन, पृ. 18.
2. इनसायक्लोपिडीया ऑफ ब्रिटानिका भाग 9, पृ.447.
3. डॉ. शरद व्यवहारे, मराठी लोकगीते : स्वरुप - विशेष, पृ. 45.
4. डॉ. परमार शाम, लोकसाहित्य विमर्श, पृ.7.
5. डॉ. सत्येंद्र लोकसाहित्य विज्ञान, पृ.27.
6. भागवत दुर्गा, लोकसाहित्याची रुपरेखा, पृ.375.

"A Fundamental Approach to Social Media Marketing in India"

Mallappa Sidaram Khodnapur
Head & Assistant Professor Department of Commerce, Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka.

Abstract:

The functionalism of present day advertising has been arisen with clients' fulfillment and worth with exceptional change in the limited time procedures. Item upgrades and administration improvements are the gross root strategies to draw in and hold the clients and accomplish consumer loyalty. The dynamism of present day promoting field fundamentally portrayed with relationship procedure which is on the other hand called as client relationship. Presently a day's media go about as a really quick track to arrive at objective with boost targets, so the current review plans to addresses the calculated examination of effect of web-based entertainment on promoting of item or administration, with covering of different parts of virtual entertainment showcasing, online entertainment and client relationship.

Keywords: *Virtual Entertainment, Showcasing, Internet Advertising, Advanced Promoting*

Introduction:

Promoting is the piece of every one people life, without showcasing nothing in the people life. It was customarily bound with just trading of labor and products for thought. The showcasing system , implies, it is the movement, which comprise of set of foundations, and cycles for making, conveying, conveying, and trading contributions that have esteem all the more critically for clients, clients, accomplices, and society at large(AMA). This promoting has arisen with new face of client driven named as advertising believed by Eliza Green expressed that Cutting edge Advertising is an all encompassing, versatile philosophy that interfaces brands with genuine clients and drives business results by mixing procedure, innovative, innovation, and investigation. The beginning of the term Online entertainment has two working peculiarities' like social and media. Social, implies the intuitive climate between people, bunches with a typical interest. What's more, media means, stage or medium or a channel, which permits make, remark, impart, trade or offer the assessment , criticism. Today ordinarily every individual associates with face book, whats application, web, and social stages ,by taking into account this adjustment of the setting of promoting the cutting edge advertisers has impressively moving to acquire key advantage.One of the basic element which essentially impacted at a bargain capability is client relationship, why because the cutting edge advertisers relies upon client maintenance. On this setting the current review means to dissect the effect virtual entertainment on promoting. The Virtual entertainment advertisers utilize web-based entertainment stages to raise perceivability on the web or the web and to advance their items and administrations to possible customers. Online entertainment destinations are helps for building social (and business) organizations, and for trading thoughts and information. (Icha Oyza and Agwu Edwin2015) by utilizing web-based entertainment, customers can impact different purchasers through audits of items or administrations utilized. Innovation empowers purchaser to explore items to mark them and scrutinize them in equivalent measure, from there, the sky is the limit(Elisabeta Ioanăs, Ivona Stoica 2014).The rise of web-based entertainment frames new peculiarity in setting of client relationship the executives , can be called as friendly client relationship the board.

Objectives:

- To investigate the advantages of online entertainment showcasing.
- To concentrate on the web-based entertainment showcasing in the Indian setting.

Research Methodology:

To direct the exploration, the information can be arranged into two kinds of essential and optional information. The information that doesn't exist can be called as essential information and the information which is exists can be called as auxiliary information. The current review depends on

auxiliary information which accessible in various books, diaries, articles, research papers and web source too. The fundamental goals of the primary targets of the current review are to dissect the effect of web-based entertainment on showcasing and to grasp the job of virtual entertainment in consumer loyalty.

About Virtual Entertainment Promoting:

The most common way of advancing any item or administration by utilizing virtual entertainment can be called as Web-based Entertainment Marketing, by involving virtual entertainment stage in advertising functionalism it empowers the business firms permits to clients to post client created content ,implies online criticism or remark or discussion about items or administrations and it audits, it likewise be called as procured media. The online entertainment platform permits to the people as well as business firms to speak with each other straightforwardly. Verbal exchange or verbal exchange showcasing is altogether affected in the Online Entertainment Promoting, and its virtual presence of web-based entertainment associates the people with business firms in this way they can attempt to construct connection between them by sharing clients' requirements, needs, inclinations and tastes.

Evaluation and Interpretation:

Table 1: Global and Indian Contextual Factsheet on Social Media Marketing

Penetration of SM inIndia	%	Social network usersin India		Internet users in India	Global SM users	CS with SM in USA2017		Uses of	S M
								Uses	%
		Year	Users			SM	CS	Exposure	87
Face book	31	2015	142.23	259.88	2.15	Google plus	82	Traffic	79
Youtube	31	2016	168.10	295.40	2.29	Pinterest	79	Leads	65
Whatsapp	29	2017	196.02	332.77	2.47	Wekipedia	78	Loyalty	64
Facebook messenger	21	2018	226.06	369.02	2.63	Instagrm	76	Insights	55
Instagrm	20	2019	258.27	407.12	2.78	Youtube	75	Sales	54
Google plus	18	2020	292.43	446.68	2.91	Twitter	79	Business	50
Twitter	19	2021	336.18	480.51	3.03	Facebook messenge r	69	Leadershi p	47

Source: https://www.statista.com/

Graph 1: Indian Social Network Users

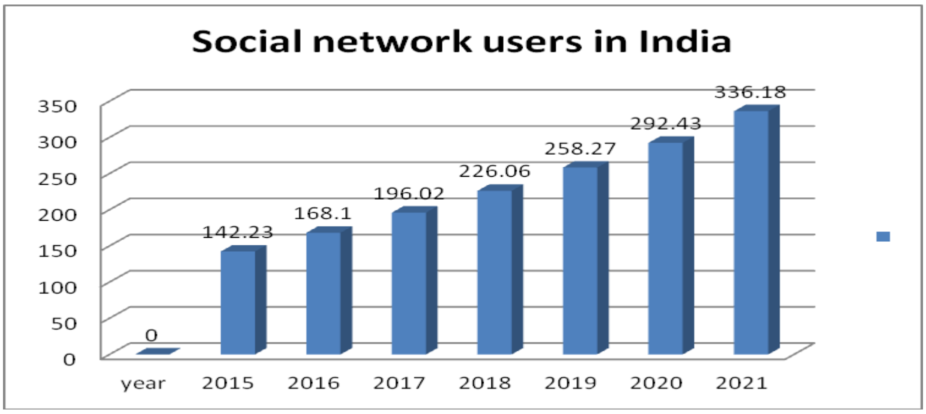

Interpersonal organization clients in India: Presently in the cutting edge time because of progression of data and correspondence innovation each individual having worldwide linkage with worldwide openness in their fingure tips exclusively by noticing entrance of informal community clients in Indian setting from 2015 to 2021 overviewed by Statista gateway, it expresses that there is

a rising pattern in the informal community clients in India from 142.23 million to 336.18 million. Subsequently, the advertisers will have added substance opportunity in their special procedure.

Entrance of Virtual entertainment in India: By noticing the measurements in the table infiltration of web-based entertainment in India with various media stages the development of growth facebook is 31%, YouTube 31%, WhatsApp twenty-eight percent, Facebook courier 21%, Instagram 20% and Google 18% separately.

Online entertainment and consumer loyalty: Web-based entertainment is a stage that helps in systems administration and imparting. Making a voice for an organization through these organizations is significant in refining the organization. Clients value knowing that when they post remarks on our website pages, they will get a customized reaction instead of a robotized message. So virtual entertainment makes a good inclination about the items or administration advancements presented by advertisers.

Brand Mindfulness: Web-based entertainment is one of the best and cost-productive advanced showcasing techniques which assist with expanding the business' deceivability. Executing a web-based entertainment methodology will significantly influence on exorability. The above table expresses that the openness about the item or administration presented by any advertiser is 87%. Essentially having individuals interface with our substance will increment brand mindfulness and start constructing our standing and brand picture to business.

Further develops Client Understanding: Virtual entertainment permits acquiring most significant data about clients tastes inclinations and interests and conduct in friendly tuning in. For instance, as an advertiser I can screen client remarks to see individuals' opinion on my business straightforwardly. The estimating changes posted on different web-based entertainment channels and in the long run track down an ideal blend to create income.

Conclusion:

The irrevocability of the review is bound with the effect of web-based entertainment on advertising of any item or administration presented by the advertisers. Online entertainment permits acquiring most significant data about clients tastes inclinations and interests and conduct in friendly tuning in. Web-based entertainment is one of the best and cost-proficient advanced promoting techniques which assist with expanding the business' deceivability. Executing a web-based entertainment methodology will significantly influence on exorability, by utilizing virtual entertainment, purchasers can impact different purchasers through surveys of items or administrations utilized. Innovation enables shopper to examine items to mark them and condemn them in equivalent measure, from there, the sky is the limit.

References:

1. Dr. Kannakatti Jayanna, (2019). “Social Media Marketing in India-A Conceptual Framework”, International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences, ISSN 2250-0588, Volume 09 Issue 03, Page 213-215
2. Jayson DeMers, The Top 10 Benefits Of Social Media Marketing, Aug 11, 201
3. Elisabeta Ioanăs, Ivona Stoica, Social Media and its Impact on Consumers Behavior, IJEPT,2014
4. Icha Oyza and Agwu Edwin , Effectiveness of Social Media Networks as a Strategic Tool for Organizational marketing management,JIBC,2015
5. https://www.oliveandcompany.com/blog/what-is-modern-marketing
6. https://www.forbes.com/sites/jaysondemers/2014/08/11/the-top-10-benefits-of-social-media-marketing/#6712f2dd1f80
7. https://www.bluefountainmedia.com/blog/advantages-of-social-media-marketing
8. https://www.digitalvidya.com/blog/benefits-of-social-media-marketing/

“ನಾರಿ ಸಂಘರ್ಷದ ಸಂಕಥನ ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗು”

ಡಾ. ಶ್ರೀಮತಿ ಎಸ್ ಪಿ ಅಮೀನಗಡ

ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು
ಕನ್ನಡ ವಿಭಾಗ
ಎಸ್ ವ್ಹಿ ಎಂ ಕಲೆ, ವಿಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ವಾಣಿಜ್ಯ
ಪದವಿ ಮಹಾವಿದ್ಯಾಲಯ ಇಲಕಲ್ -೫೮೭೧೨೫

ಆಧುನಿಕ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹೃದಯರಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಆಪ್ತವಾಗುವ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾರವೆಂದರೆ ಆತ್ಮಕಥೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಯೂ ಬರಹವೂ ಅನನ್ಯವಾಗಿ ಸಂವೇದ್ಯವಾಗಿ ತೃಪ್ತಭಾವದಿಂದ ಓದುಗ ತಣಿಯಬೇಕೆಂದರೆ ಆತ್ಮ ಕಥೆಗಳ ಒಡಲಾಳದ ನಿವೇದನೆಗೆ ಕಿವಿಗೊಡಬೇಕು. ಒಟ್ಟಾರೆ ಕನ್ನಡದ ಆತ್ಮಕಥನ ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಮಹಿಳಾ ಆತ್ಮ ಕಥೆಗಳ ಸಂಖ್ಯೆ ಕಡಿಮೆಯೇ ! ಆದಕ್ಕೆ ಕಾರಣಗಳು ಹಲವಾರು. ಲೇಖಕಿಯರು ಬರೆದ ಕಥೆಗಳ ವಸ್ತು ಪಾತ್ರಗಳೆಲ್ಲ 'ವಯಕ್ತಿಕ ಅನುಭವವೇನೋ!' ಎಂದು ಸಂದೇಹಿಸುವ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ದಿಟ್ಟತನದಿಂದ ಹೆಣ್ಣು ಆತ್ಮ ಕಥೆ ಬರೆಯಹೊರಟರೆ ಸುತ್ತಲಿನ ಸಂಬಂಧ ಕೌಟಂಬಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹೇಗೆಲ್ಲಾ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯಿಸಿಯಾವು? ಈ ಅಳುಕಿನಿಂದ ಅದೆಷ್ಟೋ ಮಹಿಳೆಯರು ಸಾವಿರ ಪುಟ ಗಾತ್ರ ಮೀರುವ ಆತ್ಮ ಕಥೆಗಳಿಗೆ ಅಕ್ಷರದ ರೂಪ ಕೊಡದೇ ಕಂಠದಲ್ಲಿಯೇ ಅದುಮಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೂ ಸ್ವಾಭಿಮಾನ, ಆತ್ಮಗೌರವ, ಜಿಗುಟುತನ, ಮನಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕಾಯ್ದಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕೆಲವು ಮಹಿಳೆಯರು ಜೀವನ ಗಾಥೆಯ ತೆರೆದ ಪುಸ್ತಕವನ್ನು ಸಮಾಜದ ಮುಂದೆ ಇರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತಹ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಲ್ಲೊಂದು 'ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗು'.

'ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗು' 'ಶ್ರೀಮತಿ ಉಮಾಶ್ರೀ' ಯವರ ಬದುಕಿನ ಕೆಲ ಪುಟಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಒಡಲಾಳದ ಕಥನ. ದೇವನೂರರ ಸಾಕವ್ವ ಪಾತ್ರ ಇವರ ಬದುಕಿನುದ್ದಕ್ಕೂ ಅನ್ವರ್ಥಕವಾಗಿರುವುದು. ಆಕಸ್ಮಿಕವಾದರೂ ಸತ್ಯ. ನೊಣವಿನಕೆರೆಯ ನೇಕಾರ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀಯುತ ರಂಗಪ್ಪ-ಶ್ರೀಮತಿ ನಿಂಗಮ್ಮ ಎಂಬ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಮಗುವಾಗಿ ಜನಿಸಿದ ಉಮಾಶ್ರೀ ಹುಟ್ಟುತ್ತಲೇ ತಾಯಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡರು. ಅವರ ಬದುಕಿನ ಅನಾಥ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ತಂತಿ ಅಲ್ಲಿಂದಲೇ ಮಿಡಿಯತೊಡಗಿತು. ಸಂಬಂಧಿಗಳಾದ ರೇವಮ್ಮ ಮುನಿನರಸಪ್ಪನವರಿಗೆ ಸಾಕು ಮಗಳಾಗಿ ಮುದ್ದಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಹದಿನಾಲ್ಕು- ಹದಿನೈದರ ಪ್ರಾಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಸಿ ಮದುವೆಯಾಗಿ ಗಂಡನ ಮನೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುವುದರೊಂದಿಗೆ ಜೀವನದ ಸಂಘರ್ಷಕ್ಕೆ ಎದುರಾದರು. ಕೆಲ ಕಾಲದಲ್ಲೇ ವಾಸ್ತವದ ಬರೆಗೆ ನಲುಗಿದರು. ಅತ್ಯಂತ ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿತನದ ಗಂಡನಿಗೆ ಬೇಸತ್ತು ಹೋಗಿ ಹಸಿವೆಯಿಂದ ಕಂಗಾಲಾದರು. ಅವರ ಕನಸುಗಳೆಲ್ಲಾ ಕಮರಿ ಜೀವನ ಸಾಕೆನ್ನಿಸುವ ಹೊತ್ತಲ್ಲೆ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವ ಕುಡಿಯೊಡೆದಿತ್ತು! ಹೊಟ್ಟೆಗೆ ಗಂಜಿಯೂ ಇಲ್ಲದೇ, ಗಂಡನ ಪ್ರೀತಿಯೂ ಇಲ್ಲದೇ ಬೆಂದು ಬಸವಳಿದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಹೀಗೆ ಕೊಡುತ್ತಾರೆ. “..ಗಂಡನೆಂಬುವನ ನಿಜರೂಪ ದರ್ಶನವಾಗಲು ಶುರುವಾಯಿತು. ಬೇಜವಾಬ್ದಾರಿತನ, ದುಡಿಯದೇ ಉಣ್ಣುವ ಸೋಮಾರಿತನ…. ಪೋಕರಿಗಳ ಕೂಟದಲ್ಲಿ ಮಜಾ ಮಾಡಿ ಬರುವ ಅಭ್ಯಾಸ, ಮೇಲಾಗಿ ವಿಪರೀತ ಕುಡಿತ, ಮನೆ, ಹೆಂಡತಿ, ಸಂಸಾರ ಇದೆ ಅನ್ನೋ ಕಲ್ಪನೆಯೇ ಇಲ್ಲದಂತಹ ಮನುಷ್ಯ ನನ್ನ ಗಂಡನಾಗಿದ್ದನೆಂಬ ಅರಿವು ಬಹು ಬೇಗ ಆಗಿ ಹೋಯಿತು”೧

“ಎಷ್ಟೋ ಸಲ ಬರಿ ಗಂಡಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅನ್ನ. ಅವರು ದುಡಿಯುವವರು ನಾವು ಮನೆಯಲ್ಲಿರುವವರು. ನಮಗೆ ನೀರೆ ಗತಿ. ನಾನು ಬಸುರಿ ಬೇರೆ ಅಲ್ವಾ- ಕಿತ್ತು ತಿನ್ನುವ ಹಸಿವು. ಏನೇನೋ ತಿನ್ನಬೇಕೆಂಬ ಹಪಹಪಿಕೆ. ಈತ ಹೆಂಡ್ತಿ ಬಸುರಿ ಅಂತಲೂ ಕಣ್ಣೆತ್ತಿಯೂ ನೋಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಹಳಸಿದ ಹಿಟ್ಟನ್ನು ನೀರಲ್ಲಿ ಕಲಸಿ ತಿಂತಿದ್ದೆ. ಹಸಿವು ನನ್ನನ್ನೂ ಎಷ್ಟು ಕಂಗೆಡೆಸಿತ್ತು ಅಂದರೆ ಆಗಾಗ ಕಣ್ಣು ಕತ್ತಲೇ ಬಂದು ಬೀಳ್ತಿದ್ದೆ.”೨

ಗಂಡನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಿಪರೀತ ಹಿಂಸೆಯಾಗಿ ತವರಿಗೆ ಬಂದರೆ ಪರಿಪರಿಯಾಗಿ ಗಂಡನ ಬಿಟ್ಟವಳೆಂದು ದೂಷಣೆಗೆ ಒಳಗಾಗಿ ತಾಯಿಂದಲೇ ನರಕ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ. ತಾಯಿ ಬಚ್ಚಲು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಒಲೆ ಹೂಡಿ ಇರಿಸಿದಾಗ ಇಡ್ಲಿ ಮಾರಿ ಜೀವನ ಸಾಗಿಸುವ ಘಟನೆ ಕರುಳು ಇರಿಯುವಂತಿದೆ. ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಹೆಣ್ಣೇ ಶತ್ರು ಎಂಬ ಮಾತನ್ನು ನಂಬುವಂತೆ ಸಾಕು ತಾಯಿ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಕನಿಷ್ಠ ಮಾನವೀಯತೆಯೂ ಇಲ್ಲದ ಖಳನಾಯಿಕಿಯಂತೆ ವರ್ತಿಸುತ್ತಾರೆ. ಕೌಟಂಬಿಕ ಸಂಘರ್ಷದಿಂದ ಬೇಸತ್ತು ಮಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರ ಹೊರಟವರಿಗೆ ರಂಗಭೂಮಿ ಕೂಗಿ ಕರೆಯಿತು. ನಟನೆ ಅವರ ಬದುಕಿಗೆ ಆಧಾರ ಒದಗಿಸಿತು.

ತಲೆಯಿಂದ ಹೇನು ಉದುರುವ, ಸಾಧಾರಣವಾದ ಎರಡು ಸೀರೆಯೇ ಆಸ್ತಿಯಾಗಿದ್ದ ಬಡಕಲು ಶರೀರದ ನಿರಾಧಾರ ಮಹಿಳೆ ಆತ್ಮ ಸ್ಥೈರ್ಯದಿಂದ ಬದುಕಲೇಬೇಕೆಂಬ ಛಲ ತಳೆದಿದ್ದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಆಕೆಯ ಗರ್ಭದಲ್ಲಿದ್ದ ಮತ್ತೊಂದು ಮಗು. ವೃತ್ತಿ-ಹವ್ಯಾಸ ರಂಗಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಉತ್ತಮ ಹೆಸರು ಮಾಡುತ್ತಿರುವಾಗಲೇ ಮತ್ತೆ ಮರಳಿ ಬಾ ಎಂದು ಗಂಡನ ಹಿಂಸೆ. ದಿಟ್ಟ ನಿಲುವಿನಿಂದ ನಿರಾಕರಿಸಿದಾಗ ಇವರಿಗೆ ಪಾಠ ಕಲಿಸಲು ಮಗಳನ್ನು ಎತ್ತೊಯ್ದು ಗಂಡ ಪೋಲಿಸ್ ಠಾಣೆ ಮೆಟ್ಟಲೇರುವರೆಗೂ ಜಗಳ ಕಾಯುತ್ತಾನೆ. ತುಂಬ ಹೊರಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ಮಗಳನ್ನು ಮರಳಿ ಪಡೆದು ಸಮಾಧಾನದ ನಿಟ್ಟುಸಿರು ಬಿಡುತ್ತಾರೆ. ತಾನು ಹೆತ್ತ ಮಗುವನ್ನು ತಾನು ಪ್ರೀತಿಸಲು ಪೋಷಿಸಲು ಬಿಡದ, ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನೂ ಹೊರದ ಗಂಡನ ಬಗೆಗೆ ಅಸಹ್ಯ ಹುಟ್ಟಿ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿ ಮಾಕ್ಕಳನ್ನು ಸಾಕಲೋಸುಗ ರಂಗಭೂಮಿಯನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸಾಕವ್ವನ ಪಾತ್ರ ಅವರಿಗೆ ಯಶಸ್ಸನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟು ರಂಗಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಠ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ತಂದುಕೊಟ್ಟಿತು. ಕೀರ್ತಿ ಆರ್ಥಿಕ ಅನುಕೂಲ ದೊರೆಯಿತೆನ್ನುವಾಗಲೆ ಕಲಾವಿದೆಗೆ ಸಮಾಜ ನಿಂದನೆಯ ಅಪವಾದಗಳ ಹೊಡೆತಗಳು ಬೀಳಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಯಾರೋ ರಿಹರ್ಸಲ್ ಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದು ಇನ್ಯಾರೋ ನಾಟಕ ಮುಗಿದ ಮೇಲೆ ಮನೆಗೆ ಕರೆ ತಂದು ಬಿಡೋದನ್ನು ನೋಡಿ ತಂದೆತಾಯಿಗಳೇ ಅಸಭ್ಯ ಮಾತನಾಡಿದಾಗ ಸಮಾಜ ನಿಂದನೆ ಎದುರಿಸುತ್ತಾ ಮತ್ತೆ ತಾವೊಬ್ಬರೇ ಮನೆಯಿಂದ ಹೊರ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕರೆದೊಯ್ಯಲು ನೆಲೆಯೂ ಇಲ್ಲ! ಅಪ್ಪ ಅಮ್ಮ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಕಳುಹಿಸಲು ಇಲ್ಲ! ಮಕ್ಕಳ ಭವಿಷ್ಯ ರೂಪಿಸಲು ಅವರಿಂದ ದೂರವಾಗಿ ಮೂಕ ವೇದನೆ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಹಟದಿಂದ ಬದುಕಿ ರಂಗಭೂಮಿಯಿಂದ ಚಲನ ಚಿತ್ರರಂಗಕ್ಕೆ ಪ್ರವೇಶಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಲ್ಲಿಯೂ ಆರಂಭದ ಕೆಲವು ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ಕೇವಲ ದ್ವಂದ್ವಾರ್ಥದ ಸಂಭಾಷಣೆ ಹಾಗೂ ಹಾಸ್ಯಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತಗೊಳಿಸಿದ ಇಂಡಸ್ಟ್ರೀಯ ವ್ಯವಹಾರಿಕ ಶೋಷಣೆಗಳಿಗೂ ವಜ್ರ ಸಹನೆ ತಂದುಕೊಂಡು 'ಪುಟ್ಟಣ್ಣಂಜ', 'ಗುಲಾಬಿ ಟಾಕೀಜು' ಚಲನಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಯಶಸ್ಸು ಸಿಗುವರೆಗೂ ಕಾದು ಕಲಾ ನೈಪುಣ್ಯತೆಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿ ತೋರಿಸುತ್ತಾರೆ. 'ಅನುಭವ'ದ ಇಮೇಜಿನ ಬೆಂಕಿ ಎದುರಿಸುವ ಎದೆಗಾರಿಕೆ ತಳೆದು ಆ ಇಮೇಜು ಬದಲಿಸುವ ಪರ್ವಕಾಲದವರೆಗೂ ಕಾದು ಗೆಲ್ಲುತ್ತಾರೆ! ಅಷ್ಟು ಹೊತ್ತಿಗೆ ಇರಲೊಂದು ನೆಲೆ ಕಂಡುಕೊಂಡು ಮಕ್ಕಳ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪೂರೈಸಿ ಅವರನ್ನು ತಮ್ಮ ಕಾಲ ಮೇಲೆ ತಾವು ನಿಲ್ಲುವಂತೆ ರೂಪಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿಯಾಗುತ್ತಾರೆ.

ಐವತ್ತರ ಹೊಸ್ತಿಲಿನಲ್ಲಿ ನಿಂತಾಗ ಅವರಿಗೆ ಕಾಡುವ ನೋವು ಮನ್ವಂತರದ್ದು. ಇನ್ನು ಮುಂದೆ ಸಮಾಜಮುಖಿಯಾಗಿ ಬದುಕಬೇಕು ಎಂದುಕೊಂಡು ಮತ್ತೆ ಎಂ.ಎ. ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಪೂರೈಸುತ್ತಾರೆ. ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಅರ್ಹತೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತ, ನೇಕಾರರ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ಕಡೆ ಓಡಾಡಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿ ಪರಿಹಾರ ಕಂಡುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾರೆ. ಸರಕಾರದಿಂದ ನೇಕಾರರಿಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಯೋಜನೆಗಳು ಕಾರ್ಯಗತವಾಗುವಂತೆ ದುಡಿಯುತ್ತಾರೆ. ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರೀಯವಾಗಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಿ ಅಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಸಂಘರ್ಷದ ಹಾದಿಯ ಪಯಣಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸ್ವತಂತ್ರದಿಂದ ಏನಾದರೂ ಸಾಧಿಸಬೇಕೆಂಬ ಮಹಿಳೆಗೆ ತೊಡಕುಗಳು ನೂರಾರು! 'ಮಹಿಳೆಯರೇಕೆ ರಾಜಕೀಯದಲ್ಲಿ ಸಕ್ರೀಯವಾಗಿ ಭಾಗಿಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ?' ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಅವರ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಹೀಗಿದೆ.

"ರಾಜಕಾರಣದಲ್ಲಿ ಒಂದು ತರಹದ ಸ್ವಾರ್ಥಿಗಳಿದ್ದಾರೆ, ಅಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ತರಹದ ಹಿಂಸೆಗಳಿರುತ್ತವೆ. ಅನಾದಿ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಪುರುಷನದೇ ಪ್ರಧಾನ್ಯ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಗಂಡಿಗಿಂತ ಕನಿಷ್ಠ ಐವತ್ತು ವರ್ಷ ಹಿಂದಿದ್ದಾಳೆ. ಹೀಗಾಗಿ

ಅವರಿಗೆ ಸರಿಸಮನಾಗಿ ಹೆಜ್ಜೆ ಹಾಕುವುದು ನಮಗೆ ಕಷ್ಟ ಸಾಧ್ಯ. ಅವರ ಅನುಭವ ತಂತ್ರಗಾರಿಕೆಗಳೇ ಬೇರೆ…. ರಾಜಕೀಯ ನಡುವಳಿಕೆಗಳು ಅಂತಾ ಕೆಲವು ಇವೆ. ಅವು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಕಷ್ಟವೆ. ಯಾವುದೇ ಹೆಣ್ಣಿಗೆ ಆ ಥರ ಸ್ಟ್ರಾಟೇಜಿ ಮಾಡುವುದು ಕಷ್ಟ…. ಅದಕ್ಕೆ ಬಹುಶಃ ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಸಂಪ್ರದಾಯಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಕಾರಣ ಇರಬಹುದು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಮಿತಿಗಳು ಅಡ್ಡಿಪಡಿಸುತ್ತವೆ" ೩

ಈ ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗಿನಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖಿ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಹೆಣ್ಣಿನ ನಿರಂತರ ಹೋರಾಟ ಮತ್ತು ಸಾಧನೆಗೆಳ ಕಥಾನಕದ ಅನಾವರಣ ಇದೆ. ಸಮಾಜ ನಿಂದನೆ, ದೂಷಣೆ, ಬಡತನ, ಹಸಿವುಗಳಿಂದ ವ್ಯವಹಾರಿಕ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಬಲಿಪಶುವಾಗಬೇಕಾದಾಗ್ಯೂ ಅವುಡುಗಚ್ಚಿ ಸಹಿಸುವ ಸ್ತ್ರೀ ಕ್ಷಮತೆ ನಿಬ್ಬೆರಗಾಗಿಸುತ್ತದೆ!

" ಹೆಣ್ಣೆಂದರೆ ಗಂಡಸಿಗೊಂದು ಪಾಪಕೂಪ ಅಥವಾ ಪುಣ್ಯದ ಯಜ್ಞಕುಂಡ. ಉಮಾಶ್ರೀ ದುರಂತಕ್ಕೊಳಗಾದ ಯಾದಿಗೆ ಸೇರಿ ಬಲಿಪಶುವಾಗಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನನ್ನು ತಾನೇ ಸಾಕಿಕೊಂಡು ಪ್ರತಿಫಲಾಪೇಕ್ಷೆ ಇಲ್ಲದೇ ಇತರರನ್ನು ಸಾಕುವ ಸಾಕವ್ವನಾಗಿ ಉಮಾಶ್ರೀ ತನ್ನ ಕಥೆಯ ಮೂಲಕ ನಮಗೆ ಸ್ಪೂರ್ತಿ ನೀಡುವುದು" ೪ ಎಂಬ ಎಚ್.ಎಸ್. ಶಿವಪ್ರಕಾಶ ಅವರ ಮಾತು ಸತ್ಯವಾದುದು.

'ಸಾವಿರ ಸಿಡಿಲುಗಳು ಸಿಡಿಯಲಿ, ಕೋಟಿ ಮಿಂಚುಗಳು ಮಿಂಚಲಿ, ಅರಳಲೇ ಬೇಕಾಗಿರುವ ಹೂವುಗಳು ಅರಳಿಯೇ ತಿರುವವು' ಎಂಬ ಉರ್ದು ಕವಿ ಸಾಹಿರ್ ಲೂಧಿಯಾನ್ವಿ ಅವರ ಪದ್ಯವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ಬರೆದ ಈ ಆತ್ಮಕಥನದ ಮುನ್ನುಡಿ ಬರಹ ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗಿನ ದರ್ಪಣದಂತಿದೆ. ಒಂದು ನಗುವಿನ ಹಿಂದೆ ನೂರು ನೋವುಗಳಿರುವ ಕೃತಿ ಇದಾದರೂ ಉಮಾಶ್ರೀಯವರು ನಿವೇದನೆಯಲ್ಲಿ ಈ ಕೃತಿಯನ್ನು ಆತ್ಮ ಚರಿತ್ರೆ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬಾರದೆಂದಿರುವುದು ಸೋಜಿಗ! ' ಬದುಕಿನ ಕೆಲ ಪುಟಗಳು' ಎಂದು ಮುದ್ರಿಸಿದ ವಿಷಯವಿದಾದರೂ ಸ್ಥೂಲ ರೂಪದ ಆತ್ಮ ಕಥನಾತ್ಮಕ ಶೈಲಿಯ ಪ್ರಕಾರವೇ ಇಲ್ಲಿರುವುದು ನಿಚ್ಚಳವಾಗಿ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಏನೇ ಇರಲಿ ಮಹಿಳಾ ಅಸ್ತಿತ್ವದ ಸಂಘರ್ಷಮಯ ಸಂಕಥನವಾದ ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗು ಆತ್ಮ ಸಾಂಗತ್ಯವನ್ನು ನೆಚ್ಚಿ ಹೋರಾಡುವ ಮಹಿಳೆಯರಿಗೊಂದು ತೋರು ಹಾದಿಯಾಗಿದೆ.

ಅಡಿ ಟಿಪ್ಪಣಿ:

೧. ಬೆಂಕಿ ಬೆಡಗು - ಉಮಾಶ್ರೀ - ನಿರೂಪಣೆ ಬಿ ಗಣಪತಿ ಅಹರ್ನಿಶಿ ಪ್ರಕಾಶನ ೨೦೧೩ ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ ೨೩

೨. ಅದೇ ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ ೨೫

೩. ಅದೇ ಪುಟಸಂಖ್ಯೆ ೮೭

೪. ಅದೇ ಪುಟ ಸಂಖ್ಯೆ ೬